

Ekim 2025

SOSYOLOJİ

ALANINDA ULUSLARARASI AKADEMİK ARAŞTIRMA VE ÇALIŞMALAR

EDİTÖRLER

PROF. DR. ÖMER AYTAÇ

DOÇ. DR. MEVLÜT YILMAZ

SERÜVEN
YAYINEVİ

Genel Yayın Yönetmeni / Editor in Chief • C. Cansın Selin Temana

Kapak & İç Tasarım / Cover & Interior Design • Serüven Yayınevi

Birinci Basım / First Edition • © Ekim 2025

ISBN • 978-625-5737-55-7

© copyright

Bu kitabın yayın hakkı Serüven Yayınevi'ne aittir.

Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin almadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

The right to publish this book belongs to Serüven Publishing. Citation can not be shown without the source, reproduced in any way without permission.

Serüven Yayınevi / Serüven Publishing

Türkiye Adres / Turkey Address: Kızılay Mah. Fevzi Çakmak 1. Sokak

Ümit Apt No: 22/A Çankaya/ANKARA

Telefon / Phone: 05437675765

web: www.seruvenyayinevi.com

e-mail: seruvenyayinevi@gmail.com

Baskı & Cilt / Printing & Volume

Sertifika / Certificate No: 47083

SOSYOLOJİ

ALANINDA ULUSLARARASI AKADEMİK
ARAŞTIRMA VE ÇALIŞMALAR

EKİM 2025

EDİTÖRLER

PROF. DR. ÖMER AYTAÇ
DOÇ. DR. MEVLÜT YILMAZ

İÇİNDEKİLER

BÖLÜM 1

TÜRKİYE'DEKİ ROMAN GENÇLERİN EĞİTİM VE ÇALIŞMA
DURUMLARI: TÜRKİYE ROMAN NÜFUS ARAŞTIRMASI
VERİLERİNİN GÖSTERDİKLERİ

Melike SARAÇ 1

BÖLÜM 2

KLİNİK SOSYOLOJİ VE İŞLETME ZİHNİYETİNİN
TOPLUMSALLAŞMASI

Mevlüt YILMAZ..... 19

BÖLÜM 3

GÖZETİM, ÇALIŞMA YAŞAMI VE MAHREMİYET

Ömer AYTAÇ..... 33

BÖLÜM 4

TÜRK PROTESTANLARIN DİN DEĞİŞTİRME YAŞLARINA ETKİ
EDEN FAKTÖRLER VE TEORİK YANSIMALARI

Barış BAŞARAN 57

BÖLÜM 5

TOPLUMSAL İMGELEM, TAHAYYÜL VE ÖZERKLİK: CORNELİUS
CASTORİADİS'TE İNSAN DOĞASI VE TOPLUMUN KURULUŞU

Muhammet ERTÖY, Gizem ERKAL..... 81

BÖLÜM 6

MODERN GÖZETİM, İKTİDAR VE TOPLUMSAL ALANIN
REORGANİZASYONU

Ömer AYTAÇ 97

TÜRKİYE’DEKİ ROMAN GENÇLERİN EĞİTİM VE ÇALIŞMA DURUMLARI: TÜRKİYE ROMAN NÜFUS ARAŞTIRMASI VERİLERİNİN GÖSTERDİKLERİ

“=====”

Melike SARAÇ¹

1 Dr. Öğr. Üyesi Melike Saraç, Hacettepe Üniversitesi. Nüfus Etütleri Enstitüsü, Sosyal Araştırma Yöntemleri Anabilim Dalı, Orcid: 0000-0003-1076-9473, melikesarac@hacettepe.edu.tr

Giriş ve Literatür

İnsan yaşamının en önemli aşamalarından birisi olan gençlik dönemi, bireyin biyolojik, psikolojik ve sosyal yönlerden hızla geliştiği ve değiştiği bir süreçtir. Çocukluktan yetişkinliğe geçiş yapıldığı bu dönemde bireyler, kimliklerini ve kişisel değerlerini oluştururlar. Gençlik döneminde kazanılan değerler ve normlar yaşamın daha sonraki aşamalarında, özellikle de yetişkinlik döneminde belirleyici rol oynamaktadır. Bu haliyle sosyalleşme süreci açısından önemli bir dönem olan gençlik dönemi bireylerin kimlik gelişimi açısından da oldukça belirleyicidir. Gençlik dönemine ilişkin farklı bakışlar ve disiplinler çerçevesinde psikolojik, sosyolojik ve kronolojik olarak çeşitli tanımlamalar yapılmaktadır. Gençlik psikolojik tanımlamalarda, duygu durumundaki değişimlere bağlı olarak ele alınmakta, sosyolojik tanımlamalarda ise sosyal yapı içerisindeki rolleri çerçevesinde ele alınmakta ve sosyal, ekonomik, kültürel, politik yapının içerisinde gelişen bir unsur olarak değerlendirilmektedir.

Yapılan tanımlamalar arasında en nesnel olanı kronolojik olarak yapılan tanımdır. Kronolojik tanımlar, gençliği belirli bir yaş aralığında değerlendirmektedir. Gençlik dönemi için, ulusal ve uluslararası kuruluşların farklı yaş aralığı tanımlamaları mevcuttur. Birleşmiş Milletler (UN DESA, 2025), Uluslararası Çalışma Örgütü (ILOSTAT, 2025) ve Dünya Bankası (World Bank, 2025) gençlik dönemini 15-24 yaş aralığı olarak tanımlamaktadır. Ayrıca, yakın zamanda Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü ile UNFPA Türkiye Ofisi iş birliğiyle yapılan Türkiye Gençlik Araştırması (TGA-2023)'nda da bu tanım kullanılmıştır (HÜNEE, 2024). Bazı çalışmalarda ise gençlik dönemi 29 yaşa kadar uzatılmaktadır. Bu çalışmada, temel olarak gençlerin eğitim sürecine odaklanıldığı ve eğitim sürecinin genellikle 24 yaşına kadar tamamlandığı göz önüne alınarak 15-24 yaş aralığı esas alınmıştır.

Bu çalışmanın odağında, Türkiye'de yaşayan Roman gençler bulunmaktadır. Roman gençlere odaklanılmasının temel nedeni, bu gençlerin Roman nüfus içinde önemli bir paya sahip olması ve Türkiye geneli ile kıyaslandığında, eğitime ve iş gücüne katılım anlamında dezavantajlı konumda olmalarıdır. NENİ konusu, şimdiye kadar Türkiye geneli ve bölgeler açısından bir çok araştırmada incelenmiş olsa da Roman nüfus için henüz ele alınmamıştır. Bu nedenle bu çalışmanın genç nüfusun eğitime ve istihdama katılımı üzerine odaklanan literatüre Türkiye'deki Roman gençler özelinde katkı sunması beklenmektedir.

Türkiye'de Roman nüfusa, özel olarak da Roman genç nüfusa odaklanan çalışmalar sınırlı sayıdadır. Roman nüfusa ilişkin küçük ölçekli çalışmalar genellikle evlilik biçimleri, çocuk sayıları, hane halkı büyüklükleri, coğrafi dağılımlar, kimlik algıları ve farklı alanlarda deneyimlenen ayrımcılık gibi çeşitli konulara odaklanmaktadır. Öte yandan, ülkemizde yaşayan Roman-

ların düşük eğitim düzeyleri, çalışma ve yoksulluk ilişkisi ile sosyal dışlanma durumları ilgili çalışmalarda ele alınmıştır (Özdemir, 2023; Parlıyan, 2020).

Avrupa ülkelerinde yaşayan Roman nüfus üzerine yapılan 2021 Roman Araştırması (Roma Survey 2021) 10 farklı ülkede yürütülmüştür. Araştırmanın sonuçları, 18-24 yaş grubundaki her dört Roman gençten üçünün eğitimlerini erken dönemde bıraktıklarını, 20-24 yaş grubundaki her dört Roman gençten birinin ise ancak ortaokul düzeyinde eğitime sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca, 20-64 yaş grubundaki Roman nüfusun yüzde 43'ünün herhangi bir ücretli işte çalıştığı ve istihdamda yer almanın Roman erkekler arasında kadınlardan daha yaygın olduğu bulunmuştur. Cinsiyete göre bakıldığında, 20-64 yaşlarındaki Roman kadınlar arasında yüzde 28 olan çalışma oranı aynı yaş grubundaki Roman erkekler arasında yüzde 58'e yükselmektedir. Araştırmanın bir diğer sonucu da, 16-24 yaş aralığındaki her iki Roman gençten birinin ne eğitimde ne de istihdamda olduğudur. Bu oran, araştırma kapsamındaki Avrupa ülkelerinin genel nüfusları için tahmin edilen NENİ oranlarıyla kıyaslandığında oldukça yüksektir (FRA, 2022).

Türkiye'deki genel nüfus için 2024 yılı iş gücü istatistiklerine bakıldığında, 15-34 yaş grubundaki nüfusun istihdam oranının yüzde 52.5, iş gücüne katılım oranının ise yüzde 60.1 olduğu görülmektedir. Öte yandan, aynı yaş grubunda iş gücüne dahil olmayan kadınların oranı (yüzde 56) erkeklerden (yüzde 35) daha yüksektir. Ayrıca, 15-34 yaş grubunda eğitimini yarıda bırakan veya bölüm değiştiren nüfusun oranı ise yüzde 17.7'dir (TÜİK, 2025a). Gençler arasında iş gücüne katılım oranı ise 2024 yılı itibarıyla yüzde 47.2'dir. Genç erkekler arasında iş gücüne katılım oranı (yüzde 59.5) genç kadınlara göre (yüzde 34.0) daha yüksektir. Türkiye'de yaşayan gençler arasında eğitimde ve istihdamda olmama durumu yıllara göre incelendiğinde bir azalma eğilimi söz konusudur. 2024 yılında gençlerin yüzde 22.9'u eğitimde ve istihdamda değildir. Bu oran genç kadınlar arasında yüzde 30.1 iken genç erkekler arasında yüzde 16.2'dir (TÜİK, 2025b).

Yıllara göre eğitimde ve istihdamda olmayan gençlerin azalma eğiliminde, kadınlar ve erkekler arasındaki belirgin farklılık dikkat çekmektedir. Örneğin, 2023 yılında erkekler arasında yüzde 15.5 olan NENİ oranı kadınlar arasında yüzde 36.4 olarak bulunmuştur. İstanbul'da yürütülen bir nitel çalışma, kadınların ve erkeklerin geleneksel rollerini, iş gücü piyasasında karşılaşılan problemleri ve eğitim sürecinde yaşanan eşitsizlikleri bu farklılığın arkasındaki olası belirleyiciler olarak sunmaktadır (İTO, 2025).

EUROSTAT verileri kullanılarak yapılan analizlerde ise, 2020 yılında Türkiye'de 15-29 yaş grubundaki eğitimde, istihdamda ve yerleştirmede olmayan (NEİY) gençlerin oranı yüzde 32 olarak bulunmuştur. Bölgeler arası farklılıklar incelendiğinde ise, gençler arasındaki NEİY oranı, Güneydoğu Anadolu (yüzde 42.5), Ortadoğu Anadolu (yüzde 37.7) ve Kuzeydoğu Anado-

lu (yüzde 35.8) bölgelerinde yüzde 30'un üzerinde, İstanbul (yüzde 23.2), Batı Marmara (yüzde 25.6) ve Ege bölgelerinde (yüzde 25.7) yüzde 26'nın altındadır. NEİY oranı, eğitim durumuna göre incelendiğinde ise gençlerin yarısının ilköğretim ve altı düzeyde, yüzde 28'inin lise düzeyinde eğitime sahip olduğu görülmektedir (Şahin, Kocakaya ve Akgül, 2021). Aynı çalışmada nicel ve nitel araştırma bulgularına dayalı olarak, Ulusal NEİY stratejisi için erişim, yetkinlik, yetiştirme ve yerleştirme modelleri sunulmuş, kısa ve uzun vadeli stratejik planlar için önerilerde bulunulmuştur.

2023 yılında Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü ve UNFPA Türkiye Ofisi iş birliğiyle yürütülen TGA-2023 (HÜNEE, 2024) sonuçlarına göre, 15-24 yaş grubundaki gençler arasında NENİ oranı yüzde 20'dir. Araştırmının sonuçları, genç kadınlar arasındaki oranın (yüzde 29) genç erkekler arasındaki oranın (yüzde 10) yaklaşık 3 katı olduğunu göstermektedir. Eğitimde ve çalışma yaşamında olmayan gençlerin oranı özellikle Doğu bölgesi ve kırsal alanlarda daha yüksektir. Ayrıca, eğitimde ve istihdamda olmayan gençlerin oranının yaşadıkları hanelerin refah düzeyiyle ters orantılı olduğu bulunmuştur (Koç, 2024). Genç erkeklerle kıyasla genç kadınlar arasındaki eğitimde ve istihdamda olmama yaygınlığı Meksika, İtalya, Avusturya, Brezilya, Çin ve Sri Lanka gibi farklı ülkelerde yürütülen bir çok çalışmada ortaya konmuştur (Ranzani ve Rosati, 2013; Tamesberger ve Bacher, 2014; Quintano, Mazzocchi ve Rocca, 2018; Wickremaratne ve Dunusinghe, 2018; Yang, 2020; Dias ve Vasconcelos, 2020).

TÜİK Hanehalkı İşgücü Araştırması'nın verilerine dayalı olarak 2008-2023 döneminde gençler arasındaki eğitime katılım oranları incelendiğinde, yüzde 26'dan yüzde 40'a varan bir yükselme görülmektedir. Gençler arasında 2013 yılında yüzde 38 olan eğitime katılım oranı, 2018-2023 yıllarında yüzde 40-41 civarındadır. 2008 yılında genç kadınların yüzde 22.6'sı eğitime katılırken bu oran 2023 yılında yüzde 40.6'ya yükselmiştir. Aynı dönemde eğitime katılım oranı erkekler için yüzde 29.4'ten yüzde 39.6'ya yükselmiştir. Kadınların eğitime erişimlerinin artmasıyla birlikte cinsiyetler arasındaki farkın da azaldığı görülmektedir (İTO, 2025). Bu sonuç ile aynı doğrultuda, 2023 Türkiye Gençlik Araştırması'na göre Türkiye'de lise ve üzerinde mezuniyete sahip genç kadınların oranı (yüzde 48) genç erkeklerle göre (yüzde 44) daha yüksektir (Koç, 2024).

Türkiye'deki Roman nüfusun eğitimi ve çalışmasına yönelik yapılan çalışmalar incelendiğinde, düşük eğitimli Roman nüfusun genellikle nitelikli olmayan ve güvencesiz işlerde çalıştıkları dikkat çekmektedir. Romanların çalıştıkları mesleklerden bazıları sepetçilik, bohçacılık, kalaycılık, atık toplayıcılığı, kasiyerlik ve tezgahtarlık gibi işlerdir (Aşkın, 2017; Fazla, 2020). Bu bağlamda, Uğurlu (2013) çalışmasında Roman nüfusun eğitim düzeyinin düşük olmasının nitelikli olmayan işlerde çalışmalarının önünü açtığına ve sürecin ebeveynlerden çocuklara aktarıldığına değinmiştir. Çuhadar (2021)

ise, Türkiye’deki Roman çocukların özellikle pandemi döneminde eğitim süreci dışında kalarak çalışmaya başladıklarını belirtmiştir. Roman çocukların eğitimden uzaklaşması, çocuklara ev dışında duyulan ihtiyaç ve eğitim yaşamlarında uğradıkları ayrımcılık ile ilişkilendirilmiştir (Sıfır Ayrımcılık Derneği, 2009; ECRI, 2009). Örneğin, Cerit ve Porsuk (2020) çalışmasında Roman çocukların okullaşma oranlarının düşük olduğuna ve çocukların eğitim yaşamlarında dışlanmasının okula devam etmeleri konusunda önemli bir engel oluşturduğuna değinilmiştir. Akkan, Deniz ve Ertan (2011) de, bölgesel düzeyde yürüttükleri çalışmada Roman çocukların ailelerinde yaşanan ekonomik problemler nedeniyle sigortasız ve güvencesiz çalışmak durumunda kaldıklarını belirtmiştir. Adıgüzel (2020) ise, Türkiye’de yaşayan Roman çocukların eğitim durumlarını Avrupa ülkelerinde yaşayan Roman çocuklar ile karşılaştırmış ve özellikle kadınların okur-yazarlık düzeyine değinerek okullaşma oranlarının artırılması gerektiğini vurgulamıştır.

2023 yılında gerçekleştirilen Türkiye Roman Nüfus Araştırması (TRNA-2023) verilerinin kullanıldığı bu betimsel çalışmada Roman gençlerin (1) eğitim seviyesi ve okullaşma oranları, (2) ücretli bir işte çalışma durumları, (3) ne eğitimde ne de istihdamda olma durumları ele alınacak ve eğitim ve istihdamdaki dezavantajlı durumlarının altında yatan nedenler tartışılmaya çalışılacaktır.

Veri Kaynağı ve Yöntem

Bu çalışmada, 122R016 numaralı *Türkiye’de Roman Nüfusun Demografik Bütünleşme ve Farklılaşma Düzeyleri ve Politika Öncelikleri* başlıklı TÜ-BİTAK-1001 projesi kapsamında elde edilen hane halkı üyesi veri seti kullanılmıştır. Araştırma’nın kısa ismi 2023 Türkiye Roman Nüfus Araştırması (TRNA-2023)’dır (Koç, Saraç, Abbasoğlu Özgören ve Çağatay, 2024; Roman Nüfus Araştırması, 2023). Bu araştırma, Türkiye’deki Roman nüfusu temsil eden ve yüz-yüze görüşmeler aracılığıyla bilgi toplayan bir hanehalkı araştırmasıdır. Araştırmanın temel amacı, Roman nüfusun demografik bütünleşme ve farklılaşma düzeylerini Türkiye nüfusu ile karşılaştırmalı olarak ortaya koymaktır. 2023 yılında yürütülen veri toplama sürecinde hane halkı ve kadın soru kağıtları kullanılmıştır. Hanehalkı soru kağıdı aracılığıyla hanede yaşayanların temel sosyo-demografik ve sosyo-ekonomik özellikleri hakkında bilgiler toplanmış ve görüşmeye uygun 15-49 yaş aralığındaki kadınlar belirlenmiştir. Ardından uygulanan kadın soru kağıdı aracılığıyla ise kadınların temel özellikleri, doğurganlık seviyeleri, anne ve çocuk sağlığı, göç durumları, evlilik durumları, çalışma durumları, kadının statüsü ve sosyal ilişkiler gibi konularda detaylı bilgiler toplanmıştır.

Araştırmanın örneklem tasarımı, çok aşamalı, tabakalı, küme örnekleme yaklaşımı izlenmiştir. Örnekleme tasarımı, Türkiye geneli ile seçilmiş bazı göstergeler için belirlenen 6 bölge (Akdeniz, Orta Anadolu, Doğu Ana-

dolu, Marmara, Ege, Karadeniz) düzeyinde araştırma tahmini sunulmasına imkan sağlamaktadır. Hedef örneklem büyüklüğü 1,900 Roman hane olarak belirlenmiştir. Örneklem çerçevesi Roman nüfus özelinde resmi kayıtların mevcut olmaması nedeniyle araştırma kapsamında oluşturulmuştur. 15-24 yaş aralığındaki genç nüfusa odaklanan bu çalışmada, 6,221 hanehalkı üyesinin bilgilerinin bulunduğu hanehalkı üyesi veri seti kullanılarak istatistiksel analizler gerçekleştirilmiştir.

Çalışmada öncelikli olarak Roman nüfusun yaş yapısı ve temel özelliklerine ilişkin yüzde dağılım tabloları sunulmuştur. Burada, TRNA-2023'ün yanı sıra ADNKS sonuçları ve yakın dönemde gerçekleştirilen 2023 Türkiye Gençlik Araştırması (HÜNEE, 2024) verilerinden yararlanılacaktır. Sonrasında ise, 15-24 yaş grubundaki genç nüfusa odaklanılarak Roman nüfusun eğitim durumu detaylı eğitim kategorileriyle incelenmiştir. Bununla ilişkili olarak, Roman nüfusun yaş ve cinsiyete göre net ve brüt okullaşma oranları ve eğitimde cinsiyet farklılığı endeksi verilmiştir. Eğitime ilişkin bu göstergelerin hesaplanmasına ilişkin açıklamalar Tablo 1'de yer almaktadır. Son olarak, Roman gençler arasındaki NENİ oranları cinsiyet ve alt yaş grupları temelinde hesaplanarak sunulmuştur.

Tablo 1. Okullaşma oranları ve eğitimde cinsiyet farklılığı endeksinin hesaplanması

Gösterge	Pay	Payda
Net okullaşma oranı	Okula devam eden öğrencilerin sayısı	Okul çağındaki (6-13 yaş) nüfus büyüklüğü
Brüt okullaşma oranı	Okula devam eden öğrencilerin sayısı	Resmi olarak belirlenen okul çağındaki nüfus büyüklüğü
Eğitimde cinsiyet farklılığı endeksi	Kız çocuklar için Net-Brüt okullaşma oranı	Erkek çocuklar için Net-Brüt okullaşma oranı

Tablo 2'de analizler kullanılan değişkenler kategorileri ile birlikte sunulmuştur. Roman hanehalkı nüfusunun yaşı yapılan analizlerin amacına göre farklı şekillerde gruplanarak kullanılmıştır. *Yaş grupları*, genç nüfusu da gösterecek şekilde 0-14, 15-24, 25-34, 35-44, 45-54, 55-64, 65 ve üzeri yaşlar olarak belirlenmiştir. *Geniş yaş grupları* ise çalışma çağındaki nüfusu da içerecek şekilde 0-14, 15-64, 65 ve üzeri yaşlar şeklinde belirlenmiştir. Ayrıca, Roman gençlerin *alt yaş grupları*, 15-19 ve 20-24 yaş grubunda olan gençleri göstermektedir. *Cinsiyet* değişkeni erkekler ve kadınlar düzeyindeki istatistiksel analizler için kullanılmıştır. Analizlerde kullanılan *bölge* değişkeni araştırmanın örnekleme tasarımında tabaka değişkeni olarak da kullanılan Akdeniz, Orta Anadolu, Doğu Anadolu, Marmara, Ege ve Karadeniz bölgelerini göstermektedir. Roman nüfusun *eğitim durumu* eğitimi olmayan veya ilkokulu bitirmemiş olanlar, ilkokul mezunları, ortaokul mezunları ve lise ve

üzeri mezuniyete sahip olanları göstermektedir. *Çalışma durumu* değişkeni ise Roman nüfusun araştırma zamanındaki ücretli bir işte çalışma durumunu göstermektedir.

Tablo 2. Analizlerde kullanılan temel değişkenler

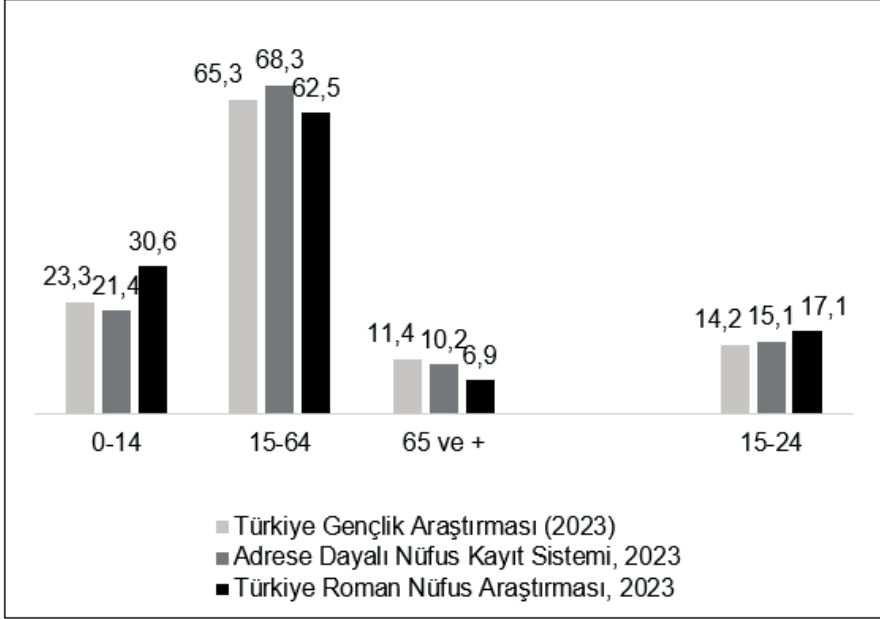
Yaş grupları	Bölge
0-14	Akdeniz
15-24	Orta Anadolu
25-34	Doğu Anadolu
35-44	Marmara
45-54	Ege
55-64	Karadeniz
65 ve üzeri	
Geniş yaş grupları	Eğitim durumu
0-14	Eğitimi yok/ilkokulu bitirmemiş
15-64	İlkokul
65 ve üzeri	Ortaokul
	Lise ve üzeri
Genç yaş grupları	Çalışma durumu
15-19	Çalışmıyor
20-24	Çalışıyor
Cinsiyet	
Erkek	
Kadın	

Sonuçlar

Roman Nüfusun Yaş Yapısı

Şekil 1’de Türkiye’deki Roman nüfusun geniş yaş gruplarına göre yüzde dağılımı ile genç nüfusun toplam nüfus içindeki payı TGA-2023, ADNKS-2023 ve TRNA-2023 sonuçlarına göre verilmiştir. Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS) sonuçlarına göre, 2023 yıl sonu itibarıyla Türkiye’de 15-24 yaş grubunda 12.872.039 genç bulunmaktadır. Bu nüfus büyüklüğü, Türkiye nüfusunun yüzde 15.1’ini oluşturmaktadır. ADNKS-2023’e göre genç nüfusun yüzde 51.3’ü erkek iken yüzde 48.7’si kadındır. Benzer şekilde 2023 yılında gerçekleştirilen TGA-2023 sonuçları da Türkiye nüfusunun yüzde 14.2’sinin 15-24 yaş grubunda olduğunu göstermektedir. TRNA-2023 sonuçlarına göre ise oldukça genç bir yaş yapısına sahip olan Roman nüfusun yüzde 31’i 15 yaşından küçüktür. Diğer yaş grupları ile karşılaştırıldığında, 0-14 yaş grubunun (yüzde 31) payının Roman nüfus içinde en yüksek paya sahip olduğu görülmektedir. Roman genç nüfusun (15-24 yaş) toplam nüfus içindeki payı ise yüzde 17’nin üzerindedir (Şekil 1).

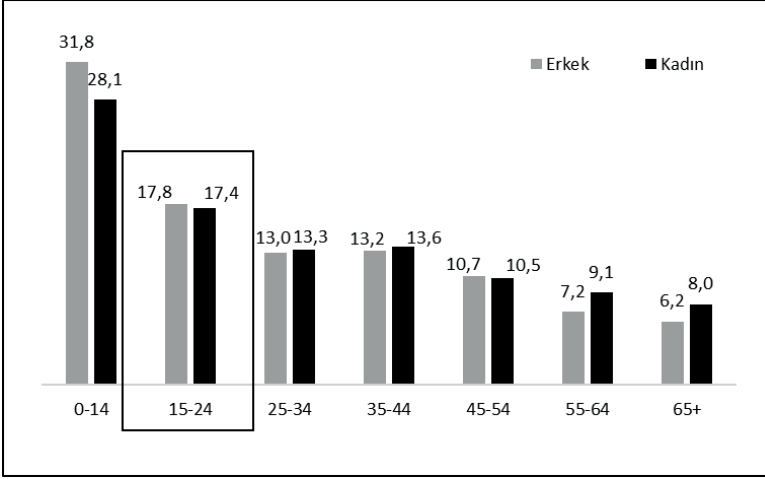
Şekil 1. Roman nüfusun geniş yaş gruplarına göre yüzde dağılımı ve genç nüfusun toplam nüfus içindeki yüzdesi, TGA-2023, ADNKS-2023 ve TRNA-2023

Kaynak: Geniş yaş grupları Roman Nüfus Araştırması (2023) ve Koç, Saraç, Abbasoğlu Özgören ve Çağatay (2024) çalışmasından uyarlanmıştır.

Şekil 2’de Roman nüfusun yaş gruplarına ve cinsiyete göre yüzde dağılımı sunulmuştur. Türkiye’deki Roman nüfusun yaş gruplarına cinsiyet ayrımında bakıldığında, 15-24 yaş grubundaki genç kadınların ve genç erkeklerin oranı yaklaşık olarak yüzde 17-18 civarındadır. 0-14 yaş grubundaki erkek nüfus oranı (yüzde 31.8) kadın nüfus oranından (yüzde 28.1) yüksek iken, diğer yaş grupları için cinsiyet ayrımında önemli bir farklılık bulunmamaktadır (Şekil 2).

Şekil 2. Roman nüfusun yaş gruplarına ve cinsiyete göre yüzde dağılımı

Roman Gençlerin Temel Özellikleri

Tablo 3'te Roman gençlerin temel özelliklerinin cinsiyete göre yüzde dağılımı sunulmuştur. Buna göre, Türkiye'deki Roman gençlerin yaklaşık yüzde 58'ini 15-19 yaş grubu oluştururken, yüzde 43'ünü 20-24 yaşlarındaki gençler oluşturmaktadır. Genç erkeklerin yüzde 62,7'si, genç kadınların ise yüzde 52,7'si 15-19 yaş aralığındadır. Roman gençlerin çoğunluğu Ege bölgesinde (yüzde 40,5), yüzde 28,3'ü Marmara bölgesinde ve yüzde 21,6'sı Akdeniz bölgesinde yaşamaktadır. Bölge dağılımındaki benzer örüntü genç kadınlar ve genç erkekler için de geçerlidir.

Roman gençlerin eğitim durumları incelendiğinde, yaklaşık yüzde 44'ü ortaokul mezunu, yüzde 27'si ise ilkokul mezunudur. Lise ve üzerinde eğitime sahip Roman gençlerin oranı ise yüzde 13 civarındadır. Bu oran cinsiyete göre de benzer düzeydedir (yüzde 12-13). İlkokul mezunu genç kadınların oranı (yüzde 28,3) genç erkeklere (yüzde 26,1) göre yüzde 2 daha yüksektir.

Gençlerin çalışma durumlarına bakıldığında ise, yaklaşık yüzde 68'inin çalışmadığı, yüzde 33'ünün ise çalıştığı görülmektedir. Genç kadınlar arasında ücretli bir işte çalışma oranı (yüzde 17,2) genç erkeklere (yüzde 14,9) göre oldukça düşüktür. Buna sonuç ile paralel olarak, genç erkeklerin yaklaşık yarısı (yüzde 51,1) çalışmazken, genç kadınların yüzde 52,8'i herhangi bir ücretli işte çalışmamaktadır (Tablo 3).

Tablo 3. Roman gençlerin temel özelliklerinin cinsiyete göre yüzde dağılımı

	Erkek	Kadın	Toplam
Yaş			
15-19	62.7	52.7	57.5
20-24	37.3	47.3	42.5
Bölge			
Akdeniz	24.7	18.6	21.6
Orta Anadolu	1.9	1.7	1.8
Doğu Anadolu	2.3	2.3	2.3
Marmara	26.2	30.4	28.3
Ege	39.1	41.8	40.5
Karadeniz	5.8	5.2	5.5
Eğitim durumu			
Eğitimi yok/ilkokulu bitirmemiş	14.5	18.6	16.6
İlkokul	28.3	26.1	27.2
Ortaokul	44.6	42.9	43.7
Lise ve üzeri	12.6	12.4	12.5
Çalışma durumu			
Çalışmıyor	51.1	82.8	67.5
Çalışıyor	48.9	17.2	32.5
Toplam	100,0	100.0	100.0
Genç sayısı	527	543	1,070

Roman Gençlerin Eğitim Durumu

Roman hane halkı nüfusunun eğitim durumuna ilişkin sonuçlar, hane-halkı üyelerinin gittikleri son okul, bu okulda tamamladıkları sınıf, araştırma zamanında okula devam durumu, devam ettikleri okul ve sınıf düzeyi gibi bilgiler aracılığıyla elde edilmiştir. Tablo 4'te Roman hanehalklarındaki 6 yaş ve üzeri kadın ve erkek nüfusun yaş gruplarına göre eğitim durumunun yüzde dağılımı verilmiştir. Roman genç nüfus için ise sonuçlar 15-19 ve 20-24 alt yaş grupları için verilmiştir.

TRNA-2023 sonuçlarına göre, Türkiye'de 6 yaş ve üzerindeki Roman kadın nüfusun yarısından fazlasının (yüzde 52.4) hiç eğitimi yoktur veya ilkokulu bitirmemiştir. Kadınların yüzde 26'sı ilkokul mezunu olup, yalnızca yüzde 4'ü lise ve üzerinde bir eğitim düzeyine sahiptir. Eğitimi olmayan veya ilkokulu bitirmemiş Roman erkeklerin oranı kadınlara göre daha düşük olup yüzde 35.8 seviyesindedir. İlkokul mezunu kadınların oranı (yüzde 26.4) ise, erkeklerin oranından (yüzde 35.8) düşüktür. Roman erkeklerin yüzde 5.2'si lise ve üzerinde eğitime sahipken, yüzde 20.9'u ortaokul mezunudur.

Bu çalışmanın odağında yer alan Roman gençlerin eğitim durumuna ba-

kıldığında, 20-24 yaş grubunda eğitimi olmayan veya ilkokul mezunu Roman kadınların oranı (yüzde 20.2) aynı yaş grubundaki genç erkeklerle göre (yüzde 14.0) daha yüksektir. Aynı yaş grubunda lise ve üzeri eğitimi olan genç erkeklerin oranı (yüzde 19.4) genç kadınların oranından (yüzde 15.1) yüksektir. 15-19 yaş grubundaki ilkokul mezunu Roman kadınlar ile erkekler arasında önemli bir farklılık yoktur (yaklaşık yüzde 29-30). Ancak, ortaokul mezunu Roman genç erkeklerin oranı (yüzde 48.2) genç kadınların oranından (yüzde 42.9) daha yüksektir (Tablo 4).

Tablo 4'te Türkiye'de yaşayan Roman nüfusun net ve brüt okullaşma oranları ve eğitimde cinsiyet farklılığı endeksi ilkokul-ortaokul ve lise düzeyindeki eğitim seviyeleri için verilmiştir. İlkokul-ortaokul seviyesinde Roman kadınların net ve brüt okullaşma oranları, Roman erkeklerle göre daha düşüktür. Bu düzeyde, Roman kadınların net okullaşma oranları yüzde 64.9 iken, erkeklerin net okullaşma oranı yüzde 71.8'dir. Benzer şekilde, ilkokul-ortaokul düzeyinde Roman kadınların brüt okullaşma oranı yüzde 70.4 iken, Roman erkeklerin yüzde 81.1 seviyesindedir. Bu oranlara bağlı olarak, eğitimde cinsiyet farklılığı endeksi sırasıyla 0.90 ve 0.87 olarak bulunmuştur. Roman nüfusun ilkokul düzeyindeki okullaşma oranlarının yüksek başladığı (yüzde 68.6), sonrasında zamanla azalarak lise düzeyindeki okullaşma oranlarının yaklaşık yüzde 10 seviyesine kadar gerilediği görülmektedir (Tablo 4).

Roman nüfusun okullaşma oranları Türkiye'deki nüfusun okullaşma oranlarıyla karşılaştırıldığında belirgin farklılıklar görülmektedir. TNSA-2018 sonuçlarına göre Türkiye'deki nüfusun okullaşma oranı oldukça yüksektir. 2018 yılında erkekler arasında yüzde 93.8 olan net okullaşma oranı kadınlar arasında yüzde 94.5'tir. Brüt okullaşma oranları ise sırasıyla yüzde 98.4 ve yüzde 98.6'dır (HÜNEE, 2019). Buna bağlı olarak, Türkiye'deki genel nüfus için tahmin edilen cinsiyet farklılığı endeksi Roman nüfus için hesaplanan endeksten oldukça düşüktür. Diğer bir ifadeyle, Roman erkekler ve kadınlar arasındaki okullaşma oranı farkı Türkiye'deki kadınlar ve erkekler arasındaki okullaşma oranı farkından daha yüksektir.

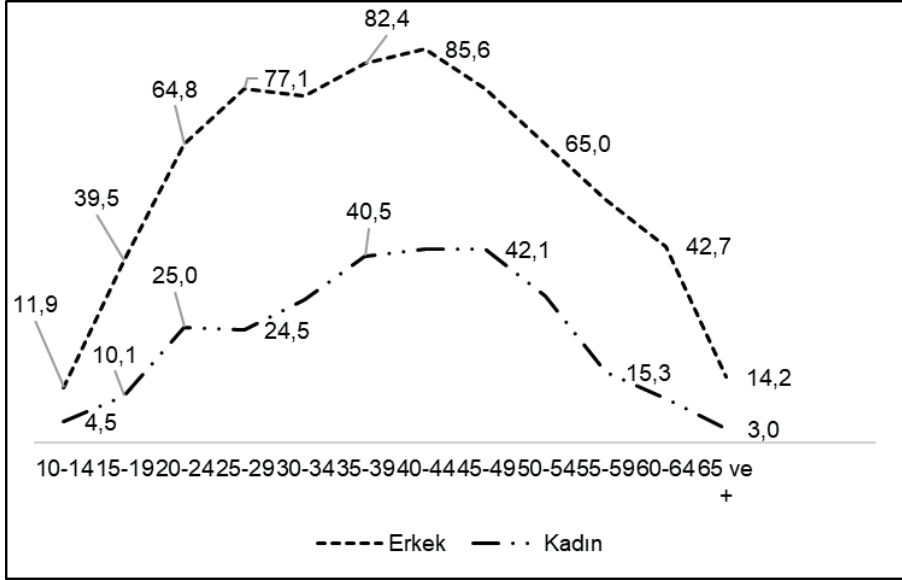
Tablo 4. Roman hanehalklarındaki 6 yaş ve üzeri nüfusun yaş gruplarına göre eğitim durumunun yüzde dağılımı ile okul seviyesine ve cinsiyete göre net ve brüt okullaşma oranları ve eğitimde cinsiyet farklılığı endeksi

	Eğitimi yok/ ilkokulu bitirmemiş	İlkokul	Ortaokul	Lise ve üzeri	Bilmiyor/ cevapsız	Kişi sayısı		
Kadınlar								
Yaş								
15-24								
15-19	16,6	29,9	42,9	9,7	1,0	301		
20-24	20,2	21,1	41,5	15,1	2,1	266		
Toplam	52,4	26,4	16,2	4,1	1,0	2.727		
Erkekler								
Yaş								
15-24								
15-19	14,6	28,6	48,2	8,5	0,1	350		
20-24	14,0	27,4	38,0	19,4	1,2	244		
Toplam	35,8	35,8	20,9	5,2	2,4	2.651		
Net Okullaşma Oranı				Brüt Okullaşma Oranı				
	Erkek	Kadın	Toplam	ECFE	Erkek	Kadın	Toplam	ECFE
İlkokul-Ortaokul	71.8	64.9	68.6	0.90	81.1	70.4	76.1	0.87
Lise	8.0	14.5	10.3	1.80	12.9	15.7	13.9	1.21
Kaynak: Roman Nüfus Araştırması (2023) ve Koç, Saraç, Abbasoğlu Özgören ve Çağatay (2024) çalışmasından alınmıştır.								
ECFE: Eğitimde cinsiyet farklılığı endeksi								

Roman Gençlerin Çalışma Durumu

Roman hane halkı nüfusunun çalışma durumuna ilişkin sonuçlar, 12 yaş ve üzerindeki hane halkı üyesinin gelir getiren bir işte çalışma durumunu gösteren değişken aracılığıyla elde edilmiştir. Roman kadınların çalışma oranı (yüzde 23.1) Roman erkeklerin çalışma oranından (yüzde 43.3) daha düşüktür. Şekil 3'te Roman nüfusun yaş gruplarına ve cinsiyete göre ücretli bir işte çalışma durumunun yüzde dağılımı verilmiştir. Buna göre, tüm yaş gruplarında olduğu gibi Roman gençler arasında da erkeklerin ücretli bir işte çalışma oranı kadınların çalışma oranına göre daha düşüktür. 15-19 yaşlarındaki Roman erkeklerin çalışma oranı (yüzde 39.5) Roman kadınların çalışma oranının (yüzde 10.1) neredeyse dört katıdır. 20-24 yaş aralığında Roman erkeklerin çalışma oranı (yüzde 64.8) ise, aynı yaşlardaki Roman kadınların çalışma oranının (yüzde 25) iki katından fazladır. 25-29 yaş aralığındaki gençlerin çalışma oranı hem kadınlar hem de erkekler için artarken, genç kadınlar (yüzde 24.5) ve erkekler (yüzde 77.1) arasındaki fark devam etmektedir.

Şekil 3. Roman nüfusun yaş gruplarına ve cinsiyete göre ücretli bir işte çalışma durumunun yüzde dağılımı

Eğitim ve Çalışma Ekseninde Roman Gençler

Tablo 5'te Türkiye'deki Roman gençlerin eğitim ve çalışma durumları altı yaş gruplarına ve cinsiyete göre sunulmuştur. Roman gençlerin eğitim ve çalışma durumları bir arada değerlendirildiğinde, gençlerin yarısından fazlasının (yüzde 54.2) eğitimde ve istihdamda olmadığı görülmektedir. Türkiye'de bu oran yüzde 22.9 düzeyindedir (TÜİK, 2025b). Eğitimde ve istihdamda olmayan 15-19 ve 20-24 yaşlarındaki gençler arasında belirgin bir farklılık yoktur (yüzde 54-55). Ayrıca eğitimde olmayan ancak istihdamda olan Roman gençlerin oranı yüzde 37.6 iken eğitimde olup istihdamda olmayanların oranı yalnızca yüzde 7'dir. Beklendiği üzere, 15-19 yaş aralığında eğitimde olup istihdamda olmayan Roman gençlerin oranı (yüzde 12.3) 20-24 yaş aralığındaki gençlerin oranının yaklaşık 2 katıdır (yüzde 5.8). Eğitimde olmayıp istihdamda olanların oranı 20-24 yaş grubunda (yüzde 39.8) 15-19 yaş gruna göre (yüzde 30.1) daha yüksektir.

Cinsiyet ayrımında bakıldığında, eğitimde ve istihdamda olmayan Roman genç erkeklerin oranı (yüzde 36.8) Roman genç kadınların oranından (yüzde 70.5) oldukça düşüktür. Türkiye'de bu oranlar sırasıyla yüzde 16.2 ve yüzde 30.1 düzeyindedir (TÜİK, 2025b). 20-24 yaşlarında eğitimde ve istihdamda olmayan Roman genç erkeklerin oranı yüzde 35.9 iken Roman kadınlar arasında yüzde 70.3'e kadar yükselmektedir. Ayrıca, Roman erkekler arasında eğitimde olmayan ancak istihdamda olanların payı (yüzde 53.7) Roman

kadınlara göre (yüzde 22.6) daha yüksektir. 15-19 yaşlarında eğitimde olup istihdamda olmayan genç erkeklerin oranı yaklaşık yüzde 13, genç kadınların oranı ise yüzde 11 civarındadır (Tablo 5).

Tablo 5. Roman gençlerin eğitim ve çalışma durumlarının yaş gruplarına ve cinsiyete göre dağılımı

	Eğitimde değil		Eğitimde		Toplam
	İstihdamda değil	İstihdamda	İstihdamda değil	İstihdamda	
Yaş					
15-19	55,3	30,1	12,3	2,3	100,0
20-24	53,9	39,8	5,8	0,4	100,0
Toplam	54,2	37,6	7,4	0,8	100,0
Genç erkekler					
15-19	39,5	44,5	13,3	2,7	100,0
20-24	35,9	56,6	6,9	0,6	100,0
Toplam	36,8	53,7	8,4	1,1	100,0
Genç kadınlar					
15-19	71,1	15,8	11,2	1,9	100,0
20-24	70,3	24,5	4,9	0,2	100,0
Toplam	70,5	22,6	6,3	0,6	100,0

Sonuç ve Tartışma

Bu çalışmada, Türkiye'deki Roman nüfus içinde önemli bir paya sahip olan Roman gençlerin temel özellikleri, eğitim ve çalışma durumları, okullaşma oranları ve eğitimde ve istihdamda olmama (NENİ) durumları betimsel olarak incelenmiştir. Türkiye'deki genç nüfusa odaklanılarak üzerinde durulan bu konular, Roman genç nüfus özelinde ve Roman nüfusa genellenebilir bir araştırma verisi kullanılarak çalışılmamıştır. Bu konudaki çalışmaların bir çoğu, genellikle belirli bir yerleşim yerinde yaşayan Roman nüfusu ele alan çalışmalarlardır. Bu çalışmada, 2023 yılında yürütülen TRNA-2023 araştırmasının hanehalkı üyesi veri seti kullanılmıştır (Koç ve diğerleri, 2024; Roman Nüfus Araştırması, 2023). Roman genç nüfusu tanımlamak için ise 15-24 yaş aralığı kullanılmıştır.

Çalışmanın temel bulguları Roman gençlerin çoğunun ortaokul mezunu olduğunu (yüzde 43.7), bunu ilkökul düzeyinde eğitimin (yüzde 27.2) takip ettiğini göstermektedir. Lise ve üzerinde eğitime sahip olan Roman gençlerin

oranı ise yüzde 12.5 olarak bulunmuştur. Genellikle 24 yaşına kadar eğitim sürecinin tamamlandığı düşünüldüğünde, lise ve üzeri eğitimi olan gençlerin oranı oldukça düşüktür. Bu durum, Roman gençlerin ilköğretim düzeyinde yüksek başlayan okullaşma oranlarının lise düzeyinde düştüğünü desteklemekte ve Türkiye için hesaplanan değerlerin gerisinde kaldığını göstermektedir. Beklendiği gibi eğitime katılım, 15-19 yaş grubunda 20-24 yaş grubuna göre biraz daha yüksektir. Roman gençler için hesaplanan eğitimde cinsiyet farklılığı endeksi (1.80), Roman genç kadınların eğitime devam etme anlamında genç erkeklerle göre dezavantajlı konumunu göstermektedir.

Çalışmanın bir diğer sonucu da, Roman genç erkeklerin kadınlara göre daha çok iş gücüne dahil olduklarıdır. Özellikle 20-24 yaş grubunda iş gücüne katılım oldukça yüksek düzeydedir. Diğer yandan, Roman gençler arasında ne eğitimde ne de istihdamda (NENİ) olanların oranı ise yüzde 54 civarındadır. Bu oran Roman genç kadınlar için yüzde 70.5, genç erkekler için yüzde 36.8 olarak hesaplanmıştır. Güncel TÜİK istatistiklerine göre ise Türkiye’de eğitimde ve istihdamda olmayan gençlerin oranı yüzde 22.9’dur (TÜİK, 2025b). Bu durum, eğitime devam etmeyen Roman genç erkeklerin daha çok iş gücüne katılması, genç kadınların ise erken evlilik sürecine dahil olmasıyla ilişkilendirilebilir (Koç, Saraç, Abbasoğlu Özgören ve Çağatay, 2024; Roman Nüfus Araştırması, 2023).

Roman gençlerin eğitim ve çalışma durumlarıyla ilgili sonuçlar, Roman gençlerin eğitim düzeylerinin artırılması amacıyla eğitimde kalmalarına yönelik adımlara ağırlık verilmesinin yararlı olacağını göstermektedir. Okula başlamayı ve eğitime devam etmeyi teşvik edecek adımlar, eğitim düzeyinin yüksek tutulması yoluyla beşeri sermayenin artırılmasına katkıda bulunacaktır. Ayrıca bu durum, yoksulluğun kuşaktan kuşağa aktarılmasının önlenmesi ve nitelikli, sigortalı ve güvenceli işlerde çalışma konularında yararlı olacaktır. Bu nedenle, Roman ailelerde eğitim kazanımlarının getireceği kısa ve uzun vadeli yararlar hakkında farkındalık oluşturulması amaçlanmalıdır. Bu konudaki farkındalık eğitimlerine her yaşta Roman nüfusun katılmasına yönelik planlamalar düzenlenmelidir.

Literatürden çalışmaların işaret ettiği bir konu, eğitim yaşamında karşılaşılabilecek ayrımcılıklar nedeniyle Romanlar arasında okulu bırakmanın yaygın olduğudur (ECRI,2009; Cerit ve Porsuk, 2020). Buna dayanarak, ilköğretim, ortaokul ve lise düzeyinde öğrenim gören tüm öğrencilere ayrımcılıkla mücadele çeşitli eğitimler sunulması yararlı olacaktır. Bazı çalışmalarda ailelerin Roman gençlere ev dışında duydukları ihtiyaç nedeniyle eğitimi bıraktıklarıyla ilişkilendirilmiştir (Sıfır Ayrımcılık Derneği, 2009; ECRI, 2009). Bu nedenle Roman ailelere hali hazırda devam eden ve yeni geliştirilebilecek sosyal yardımlar ile istihdam olanakları, ailelerin Roman gençler aracılığıyla iş gücünde duydukları ihtiyacı azaltacaktır. Böylelikle Roman gençlerin daha uzun süreyle eğitim yaşamında kalmalarına katkı sağlanacaktır.

Kaynaklar

- Adıgüzel, S. (2020). Türkiye’de Yaşayan Romanların Eğitim Hakkının Avrupa Birliği ve Sosyal Politika Açısından Değerlendirilmesi. *Eğitim ve İnsani Bilimler Dergisi: Teori ve Uygulama*, 11(21), 79-96.
- Akkan, B. E., Deniz, M. B., ve Ertan, M. (2011). *Sosyal Dışlanmanın Roman Halleri*. İstanbul: Punto Baskı Çözümleri.
- Aşkın, U. (2017). Çingene/Roman Toplumunun Sosyo-Ekonomik Durum ve Beklentileri: İzmir İlinde Bir Araştırma. *Kesit Akademi*, 10(10), 208-245.
- Cerit, Ç., ve Porsuk, A. Ö. (2020). Roman Çocukları ve Okula Devamsızlıkları: Kırklareli’de Bir Okul Örneği. *Uluslararası Akademik Psikolojik Danışma ve Rehberlik Araştırmaları Dergisi*, 2(3), 283-295.
- Çuhadar, E. (2021). *Pandemi Döneminde Roman Çocukların Eğitime Erişimi*. İstanbul: Sıfır Ayrımcılık Derneği.
- Dias, T. S., ve Vasconcelos, A. M. N. (2020). Heterogeneity among Young People Neither in Employment Nor in Education in Brazil. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 688(1), 208-224. <https://doi.org/10.1177/0002716220913234>
- ECRI. (2009). *Irçılığa ve Hoşgörüsüzlüğe Karşı Avrupa Komisyonu Türkiye Raporu*. Strasbourg: European Commission against Racism and Intolerance.
- Fazla, S. (2020). *Çalışma yaşamında Roman kadınlarının ötekileştirilmesi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı, Edirne.
- FRA. (2022). *Roma in 10 European Countries - Main Results, Roma Survey 2021*. Vienna: European Union.
- HÜNEE. (2019). *2018 Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı ve TÜBİTAK.
- HÜNEE. (2024). *2023 Türkiye Gençlik Araştırması: Gençlerde Cinsel Sağlık ve Üreme Sağlığı & Çocuk Yaşta, Erken ve Zorla Evlilikler*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü ve Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu (UNFPA) Türkiye Ofisi.
- ILOSTAT. (2025, Şubat). *Statistics on Youth*, Erişim adresi <https://ilostat.ilo.org/topics/youth/>
- İTO. (2025). *NEİY-İstanbul’da Ne Eğitimde Ne İstihdamda Ne Yetiştirmede Olan Gençler İhtiyaç Analizi ve Politika Önerileri*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.
- Koç, İ., Saraç, M., Abbasoğlu Özgören, A., ve Çağatay, P. (2024). *Türkiye’de Roman Nüfusun Demografik Bütünleşme ve Farklılaşma Düzeyleri ve Politika Öncelikleri Sonuç Raporu*. Ankara: TÜBİTAK 1001 Projesi, Proje no: 122R016.
- Koç, İ. (2024). Bölüm 4. Türkiye’de Gençlerin Profili (Ed.), *2023 Türkiye Gençlik Araştırması Gençlerde Cinsel Sağlık ve Üreme Sağlığı & Çocuk Yaşta, Erken ve Zorla*

- Evlilikler içinde* (ss. 59-73). Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü ve Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu (UNFPA) Türkiye Ofisi.
- Özdemir, G. (2023). *Etnik kimlik merkezli sosyal dışlanmanın boyutları: Tekirdağ Romanları üzerine bir araştırma*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Niğde Ömer Halis Demir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, Niğde.
- Parlıyan, B. M. (2020). *Kentleşme sürecine eklemelenme ve Edirne Romanları*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Edirne.
- Quintano, C., Mazzocchi, P., ve Rocca, A. (2018). The Determinants of Italian NEETs and The Effects of The Economic Crisis. *Genus*, 74(1): 5. <https://doi.org/10.1186/s41118-018-0031-0>
- Ranzani, M., ve Rosati, F. (2013). *The NEET Trap: A Dynamic Analysis for Mexico*. Rome: Understanding Children's Work (UCW) Project.
- Roman Nüfus Araştırması. (2023). *Türkiye'de Roman Nüfusun Demografik Bütünleşme ve Farklılaşma Düzeyleri ve Politika Öncelikleri*. Ankara: TÜBİTAK 1001 Programı Projesi (122R016). <https://www.romaar.com/index.html>
- Şahin, Kocakaya, ve Akgül (2021). *Türkiye'de Eğitim, İstihdam ve Yetiştirmede Olmayan Gençler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları. Doi: 10.26650/B/SS46.2021.014
- Tamesberger, D., ve Bacher, J. (2014). NEET Youth in Austria: A Typology Including Socio-Demography, Labour Market Behaviour And Permanence. *Journal of Youth Studies*, 17(9), 1239–1259. <https://doi.org/10.1080/13676261.2014.901492>
- TÜİK (2025a). *İşgücü Piyasasında Gençler, 2024*. Ankara, 18 Temmuz 2025 tarihli 57941 nolu bülten.
- TÜİK (2025b). *İstatistiklerle Gençlik, 2024*. Ankara, 16 Mayıs 2025 tarihli 54077 nolu bülten.
- Uğurlu, Ö. (2013). Dönüşen Kentlerde Çingene Olmak: İzmit Örneği. *Mülkiye Dergisi*, 37(1), 71-104.
- UN DESA. (2025). *Definition of Youth*, United Nations, Erişim adresi <https://www.un.org/esa/socdev/documents/youth/fact-sheets/youth-definition.pdf>
- Wickremaratne, N., ve Dunusinghe, P. (2018). Youth Not in Education, Employment and Training (NEET) in Sri Lanka. *Advances in Economics and Business*, 6(5), 339-352.
- World Bank. (2025). *Data Bank*, Erişim adresi <https://databank.worldbank.org/meta-dataglossary/jobs/series/SL.UEM.1524.ZS>
- Yang, Y. (2020). China's Youth in NEET (Not in Education, Employment, or Training): Evidence from A National Survey. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 688(1), 171–189. <https://doi.org/10.1177/0002716220909807>

KLİNİK SOSYOLOJİ VE İŞLETME ZİHNİYETİNİN TOPLUMSALLAŞMASI

“ ”

Mevlüt YILMAZ¹

¹ Doç. Dr. Fırat Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sosyoloji Bölümü,
E-Posta: mevlutyilmaz@firat.edu.tr, Orcid id: 0000-0002-8982-6778.

1. Giriş

Klinik sosyoloji birey-toplum ilişkisini dikotomik bağlamda değil, daha çok karşılıklı etkileşim olarak ele alan, değişimi önceleyen, kuram ile alan araştırmasını bütünleştiren ve diğer birçok bilim alanı ile bağlantı içerisinde analizler, teşhisler ve müdahaleler gerçekleştiren sosyolojinin uygulamalı bir alt disiplini hüviyetindedir. Batı alanyazınında köklü bir tarihe sahip klinik sosyoloji, Türkiye’de hak ettiği ilgiyle yeterince karşılaşmamıştır. Fakat son yıllarda yaşanan küresel pandemi süreci, dünyanın bir laboratuvar olduğu gerçeğini ortaya koymuş ve pandemi yıllarında ülkemizde de iyileştirme ve klinik süreçlere (sağlık-hastalığa dair politika ve uygulamalara) sosyokültürel dinamiklerin etkisi dikkate alınarak analizlerin gerçekleştirilmesi bir zorunluluk olmuştur.

20.yy başlarında Amerika’da doğup gelişen klinik sosyoloji, daha sonra Fransa, İtalya gibi Avrupa ülkelerinde de klinik araştırmacılar öncülüğünde sosyolojik incelemelerle toplumsal sorunların çözümü bakımından bütüncül, multidisipliner yaklaşımlar geliştirilmiştir. Türkiye’de ise yeni yeni bu alana yönelen sosyologlar öncülüğünde hem sosyoloji disiplinin pratik yararını, toplumsal faydasını artırma ve geliştirme hem de belirsiz görev tanımlarına maruz bırakılan *sosyolog* mesleki sınırlarını daha net bir biçimde belirleyebilme adına ortaya konan çabalar önem arz etmektedir. Klinik sosyoloji, tıp, psikoloji, psikiyatri, ilahiyat, kriminoloji, sosyal hizmet gibi birçok bilim alanıyla ilişkilidir. Evlenme, aile kurma, göç etme, savaş süreçleri, bireyin doğumdan ölüme kadarki gelişim süreçleri, çeşitli bağımlılık süreçleri, sağlık-hastalık süreçleri, suç ve cezaevi süreçleri, çalışma yaşamında geçen süreçlerde ortaya çıkan durumlara karşı rehabilite amaçlı tedavi uygulamaları klinik sosyologlar tarafından gerçekleştirilir.

Fransa’da klinik sosyoloji 20.yy’ın son çeyreğinden itibaren ortaya çıkmış ve günümüze dek gelişim göstermiştir. Klinik sosyolojinin Fransa’da temellerinin atılmasında kurucu isimlerden biri de Vincent de Gaulejac (2008)’tir. 1970li yıllarda M.Pages, M. Bonetti, D. Descendre ile birlikte oluşturdukları ‘Toplumsal Değişim Laboratuvarı’ ekibi, klinik sosyolojik perspektiften hareketle önemli araştırmalara imza atmışlardır. Bu çalışmalar klinik sosyolojinin de temelleri sayılır. Gaulejac, özellikle iş yaşamı üzerine IBM şirketinde gerçekleşen alan araştırmasına katılarak örgütün/şirketin birey üzerine inşa ettiği nüfuz alanını betimleme açısından ciddi bir tecrübe elde etmiştir. Bu araştırmada şirketin organizasyon, kontrol ve otorite mekanizmalarını kurma biçimlerinin üyelerinin bilinçdışını etkilediği ve çalışanlarda önemli bir tahakküm oluşturduğu bulgulanır. Diğer bir ifade ile sosyal yapılar ile psikik yapıların ilişkiselliği/etkileşimi gözler önüne serilir.

Bu çalışmada Gaulejac’ın hipermodern örgüte dair analizleri içeren “İşletme Hastalığına Tutulmuş Toplum” adlı çalışması, klinik sosyolojik pers-

pektiften işletme ideolojisinin toplumsallaşmasını derinlemesine açıklamak için işlevsel bir örnek olarak ele alınmakta ve değerlendirilmektedir. Bu kapsamda öncelikle sosyoloji biliminin bir parçası olan klinik sosyolojik yönelimin temel parametreleri açıklanmaktadır. Toplumsal hayatı etkisi altına alan işletme hastalığının yani yönetim, denetim zihniyetinin birey-toplum-devlet arasındaki ilişkisi analiz edilmektedir.

2. Sosyolojinin Bir Alt Dalı: Klinik Sosyoloji

Sosyoloji, birkaç yüzyıl önce dünya genelinde meydana gelen köklü ve kapsamlı dönüşümlerin ortaya çıkardığı problemleri çözüme kavuşturma amaçlı bir disiplin olarak neşet etmiştir. Önceki dönemlerde topluma ilişkin değerlendirmeler daha çok sosyal düşünce bağlamındaki analizlere dayanmıştır.

19. yüzyıla kadar yani sanayi inkılabının etkileri ve bu bağlamdaki siyasal sorunların ortaya çıktığı dönemlere değin, toplumu doğrudan inceleme nesnesi haline getirerek araştırma yapmanın yaygınlaşmadığı görülür. Bu dönemlerden itibaren sosyoloji, Comte'un çalışmalarında doğa yasalarıyla ilgili bilgilerimizle aynı değerde bir toplumsal dünya yasası bilgisi üretip bilimin üstün mertebelere ulaşacağı ileri sürülür (Marshall, 2009: 681).

Sosyoloji sözcüğünü ilk kullanan isim Comte, pozitif bilim aşamasında toplumun düzen ve ilerlemeyi birlikte sürdürmesi gerektiğini savundu. Sosyoloji bilimsel bir temelde yükselmesini ve akademik bir disiplin haline gelmesini sağlayan ise Durkheim olarak bilinir. O, işbölümü ve uzmanlaşma merkezli pozitif bir bilim oluşturma niyetindeydi. Marx ise tarihsel ve ekonomik perspektifle toplumsal olguları analiz ederken alana sınıf, çatışma, yabancılaşma gibi kavramları ekledi. Weber ise Alma idealizmi ve fenomenolojik yaklaşımla anlama ve yorumlamaya dayalı bir sosyoloji geleneği ortaya çıkardı (Erkan, 2022: 369).

Sosyoloji genel manada bütün toplumların, sosyal grupların ve insani dünyamızın bilimsel çerçevede araştırılmasıdır. Disiplinin kapsamı, sokakta yürürken birbiriyle karşılaşan insanların geçici etkileşimlerinin analizinden tutun da aile gibi temel toplumsal kurumlarda meydana gelen değişimlere, yeni bireysel ve sosyal kimlik şekillerine ve ulus devletlerin aralarındaki münasebetlere kadar olabildiğince geniş bir alana karşılık gelir (Giddens ve Sutton, 2021: 4).

Sosyolojinin kapsama alanının zamanla genişlemesi bağlamında insanoğlunun ve toplumsal yapının bütün boyutlarıyla araştırılma merakı ve gereksinimi birçok yeni uzmanlık alanlarının ortaya çıkmasına yol açar. Kır, kent, aile, eğitim, din, iletişim, iş, ekonomi, politika gibi sosyoloji alt dalları bunun önemli yansımalarıdır. Klinik sosyoloji de sosyoloji disiplini son senelerde öne çıkan uzmanlık alanlarından biri olarak görülür. Türk sosyoloji

literatüründe sınırlı ilgi gören klinik sosyolojinin tanınması, kapsamının bilinmesi bu alanda meslekleşmenin önündeki engellerin aşılması, sosyolojinin diğer bilim dallarından ayırıcı niteliğini pekiştirilmesi ve alanın gelişimine ciddi katkılar sağlaması bakımından değer atfedilir (Yılmaz, 2023: 112).

Uluslararası Sosyoloji Derneği'nin tanımına göre klinik sosyoloji, insanoglunun hayat standartlarını iyileştirmeyi hedefleyen yaratıcı, insancıl ve disiplinler arası bir uzmanlık alanıdır. Klinik sosyologlar, durumları değerlendirme, analiz etme ve müdahale etmeyi bir araya getirerek sorunları önlemek, azaltmak ya da ortadan kaldırmak için danışan sistemleriyle birlikte çalışır. Klinik analiz, durumu iyileştirmeye yönelik inançların, politikaların veya uygulamaların eleştirel bir şekilde değerlendirilmesidir. Klinik müdahale, sürekli analize dayanır; yeni sistemlerin oluşturulması ve mevcut sistemlerin değiştirilmesi anlamına gelir ve önleme veya teşvike odaklanmayı, örneğin, çevresel ırkçılığı önlemek veya toplumsal sürdürülebilirliği teşvik etmeyi içerir (İnternational Sociological Association, 2025).

Sosyolojinin bir alt disiplini olarak klinik sosyoloji üzerine araştırmalar gerçekleştiren Glass (1979: 513-514)' göre bu alan, değişim için eyleme ve uygulamaya dayalı sosyolojik bir bakış açısıdır. Klinik sosyolog, temelde bir araştırmacı ya da değerlendirciden ziyade bir değişim ajanıdır. Onların muhatapları bireyler, gruplar veya kuruluşlardır. Bu bakımdan klinik görev benliğinin, rolün veya durumun yeniden tanımlanmasını içerir. Klinik sosyoloji, değişimi kolaylaştırmak amacıyla çeşitli teknikler veya yöntemler kullanabilir.

Klinik sosyoloji temelde bireyin çevresiyle, tarihi olaylar ile bireyler arası ilişkiler ve kültürel örüntüler ile münasebetinden neşet eden çeşitli sosyal tecrübe çeşitlerinin psişik alanına girmesi açısından sosyal bir birim olarak insan kişiliğinin analizini içerir. Burada kullanıldığı biçimiyle bir sosyal birim, daima, örgütlenmesinde küçük bir sosyal sistemin minyatürü kabul edecek bir kişiliktir. Bununla beraber dikkat edilmesi gereken önemli nokta, sürekli, daha geniş bir sosyal sistemin parçası olan bireyin benlik imajı, rol stili, davranış modeli ve psişik yönelimini açıklarken bu değişkenlerin etkisini göz ardı etmemektir. Genel anlamda klinik sosyoloji, toplumsal süreçlerin bireyin deneyimi üzerindeki etkisini ve dolayısıyla insan deneyiminin sosyal süreç üzerindeki etkisini araştırma girişimi olarak değerlendirilir (Dunham, 1982: 23-24).

Diğer bir tanımda ise klinik sosyoloji, grup, topluluk, örgüt ve bireyler gibi birimlerin içinde bulunduğu sıkıntıyı azaltma, çatışmaları yönetme ve etkili işleyişe destek olma amacıyla hareket eden ve bu süreçleri anlamaya yardım eden sosyolojik bilgi, prensipler ve analizlerin araştırılması ve uygulanmasıyla ilgilenen bir sosyoloji alt dalı olarak ele alınır. Böyle bir tanımda bilimsel ve mesleki yönlere eşit ağırlık verilmesi, alanın büyümesi ve etkinliği

açısından önemlidir. Bu süreçte klinik sosyoloji çeşitli soruşturmalar, sorunların teşhisi ve bu tür sorunlarla başa çıkmak için strateji önerileri ve sosyal durumlarda ve etkileşim kalıplarında değişiklik sağlamak amacıyla sosyolojik bilgi ve düşünciyi uygulamayı amaç edinir (Swan, 1980: 88, 98).

Bu açıklamalardan hareketle Freedman (1982: 37) klinik sosyoloji açısından bazı temaların belirgin hale geldiğini savunur. Öncelikle klinik sosyoloji uygulama temelli, vaka incelemeleri merkezli ve çoğunlukla bireyler, gruplar, kuruluşlar ve topluluklarla çalışan, teşhiste bulunan bir bilim dalıdır. Yine bu disiplin değişim odaklı, bireyin etkin olmasını kısıtlayan toplumsal faktörleri anlamaya çalışan, özellikle geniş sosyal eğilimler olmak üzere işleyişi etkileyen diğer faktörleri göz önünde bulundurmak için danışanın problemi formüle etmesinin ötesine geçebilen, eleştirel sosyolojik gelenekten beslenen, iç görüyü ve sosyolojik tahayyülü kullanan, davranış değişimine ve gelişimine katkı sağlayan nitelikleriyle öne çıkar. Bunun yanı sıra Freedman klinik sosyolojinin ne olmadığı konusuna da açıklık getirir. Klinik sosyoloji, akademik, intrapsişik, biyokimyasal, değerden bağımsız, danışanın gerçekliğinin ideolojik temelini kabul eden, kültürden bağımsız, tutucu değildir ve incelenen durumu kavramada önemli faktörleri keşfetmek amacıyla yöntemlerin tek bir ritüelistik setine güvenmez. Klinik sosyoloji alternatif teorik perspektifleri geliştirme veya teorik yaklaşımları bütünleştirme yeteneğiyle birlikte etkileşimci, çatışmacı, dramaturjik, sistem ve tarihsel bakış açılarındaki teorik temeli içerir. Bu bağlam klinik sosyolojide bakma, dinleme, sorgulama, raporlama ve eleştirel düşünme gibi temel becerilerde metodolojik temellendirmeler; etnisite, tabakalaşma, yaşlanma, aile ve cinsiyet rolleri, sosyal değişim ve gündelik yaşam gerçekliğinin kavranışı ve bu becerilerin katılımcı gözlem, anket araştırması, görüşme ve belge analizinde yöntem olarak nasıl kullanıldığını da gösterir.

Gaulejac'a göre, klinik sosyoloji psikoloji ve sosyoloji disiplinlerinin keşif noktalarında ortaya çıkar. İnsanların yaşam öykülerinin bilimsel incelenmesi olarak klinik sosyolojide, bireysel tecrübelerin sosyal hayat ile nasıl birleştiği ve iç içe geçtiği araştırma konusu yapılır. Bireyin toplumdaki konumunu anlayabilmek adına onun kişisel hayat hikâyeleri büyük öneme sahiptir. Yani birinin yaşam hikâyesi yalnızca onun psikolojik yönünü değil aynı zamanda onun aile, toplumsal sınıf ve genel sosyal yapısına dair veriler de sunar. Mesela birinin çocukluk anıları, gençlik dönemleri, çalışma hayatı yılları onun toplumdaki konumunu, ilişki biçimlerini ve dolayısıyla tüm münasebetlerinin nasıl etkilendiği ve biçimlendiği konusunda bizlere önemli ipuçları verir. Her insanın sosyal trajektoryaları diğer bir ifade ile insanın yaşam serüvenleri vardır. Bireyin eğitiminden iş yaşamına, ailesinden sosyal statüsüne kadar geniş bir içeriğe sahiptir. Klinik sosyoloji de bu trajektoryaları analiz ederek birey-toplum etkileşiminde yaşanan değişim dönüşümleri karşılıklı olarak açıklama amacı güder (Kurutkan, 2024).

Gaulejac tarafından kullanılan nitelikli örneklerden biri de yaşam öyküsü olarak Psikanaliz ve Klinik Sosyoloji bağlamında sınıflar arası geçiş ve iç çatışmalar yaşayan, işçi sınıfına mensup bir ailede doğup büyüyen ve daha sonra yönetici pozisyonuna kadar yükselen 28 yaşındaki genç mühendis François'in yaşamıdır. Burada sosyal çelişkilerin, özellikle sınıf karşıtlıklarının sınıf nevrozuna yol açan psikolojik bir çatışmaya nasıl dönüştüğünü açıklanır. François, 40 yıl boyunca Komünist Parti ve militan olan bir işçinin oğludur ve babası ona burjuvaziye karşı nefret ve diğer yandan iktidara gelen kişilere hayranlık aşılamıştır. Bu, sınıf mücadelesi yoluyla düzeni değiştirmek isteyen ve çocukları için bu düzende başka bir yer isteyen bir işçi sınıfı ailesidir. François, burjuvaziden bir kızla evlenip bir çocuk sahibi olduktan sonra, prestijli bir kurumda eğitimini tamamlar. Gaulejac, François'in bu çelişkili durumu nasıl yaşadığını şöyle anlatır: François babasının isteğini yerine getirmek için, ebeveynlerinin ona nefret etmesini öğrettikleri şeye dönüşmesi gerekir. Kırılma, işçi sınıfından burjuvaziye geçiş, yeni alışkanlıklar, yeni bir dil, ebeveynlerin ve çocukların davranış ve varoluş biçimleri arasında mesafe yaratan uygulamalar edinilmesini gerektirir (Gaulejac vd. 2006: 71; Grasseli ve Salomone, 2012: 97'den Akt. Kurutkan, 2024).

François çalışma yaşamında merdivenleri birer birer tırmandıkça toplumsal yaşamı da değiştirmeye yüz tutar. İşçi ailesinden gelen biri burjuva yaşam tarzına uyum sağlamaya başlar. Lüks restoranlarda yemek, sosyetik partilere katılmak, pahalı hobilere sahip olmak artık onun yeni normlarıdır. Bu yeni hayat stili, ailesi ve çocukluk arkadaşları ile arasının açılmasına neden oldu. François bu iki dünya (kökleri ve anlık yaşamı) arasında bölünmüşlük duygusuna kapılır. Bu sınıfsal geçişin yarattığı/yaratacağı psişik karmaşa ve kimlik çatışması klinik açıdan da incelenmesi gereken bir vaka olarak sunulur. Onun yaşadığı bu türden bir tecrübe sınıflar arası geçişlerin fırsat ya da zorlukları beraberinde getireceği gerçeğiyle toplumsal kimliğin çok katmanlı ve karmaşık bir yapı arz ettiğini gözler önüne serer (Kurutkan, 2024).

3. Klinik Sosyolog Olarak V. de Gaulejac ile İşletme Hastalığına Tutulmuş Toplum Okumak

Vincent de Gaulejac, Fransa'da klinik sosyolojinin kurucu isimlerinden biridir. O, Paris 7- Paris Diderot Üniversitesi emekli profesörü ve aynı üniversitenin Toplumsal Değişim Laboratuvarı'nın uzun süre yöneticisi ve "Klinik Sosyoloji Uluslararası Ağı Başkanı" olarak görev yapmıştır. "İşletme Hastalığına Tutulmuş Toplum" adlı eseri onun akademik ve klinik sosyolojiye dair serüvene giriş mahiyeti taşır. Onun klinik sosyolojik yaklaşımının temelleri 1970lerde Toplumsal Değişim Laboratuvarı ekibi ile gerçekleştirmiş olduğu araştırmalarla atılmıştır. Bu ekip (M.Pages, M. Bonetti ve D. Descendre gibi isimler) ile *yönetisel devrim*, *hipermodern örgüt* yapısının güzel bir örneğini sunan IBM şirketinde alan araştırması yaparak bu alanda (örgütün nüfuzu ya da hâkimiyeti konusunda) önemli bir deneyim kazanır. Bu araştırmada şirke-

tin örgütlenme, denetleme ve iktidar mekanizmalarını inşa etme şekillerinin çalışanların bilinçdışında karşılık bulduğu ve çalışanlarda önemli bir tahakküm mekanizması oluşturduğu, bu anlamda sosyal yapılar ile psişik yapıların karşılıklı olarak bir biriyle modellendiği savunulur. Hipermodern örgütün iğdiş eden ve yasaklayan baba figürü temelli modern örgütten farklılaştığı ve sevgi sunarak geri çeken anne figürüne yaslandığı belirtilir. Hipermodern örgütte iktidarın nesnesi bireyin psişesidir ve çalışanların tüm enerjisi örgütün kolektif hedeflerine yönlendirilerek daha üretken ve faydalı kılınır. Bu araştırmayı benzer araştırmalar izler. N. Aubert ile birlikte 1991 de “Mükemmeliyetin Bedeli” 2005 de “İşletme Hastalığına Tutulmuş Toplum” 2011 de “Çalışma, Öfkenin Nedenleri” çalışmaları bu bağlamda ele alınan örneklerdir (Doğuç, 2017:1-2).

Gaulejac’a göre, yeni yönetsel ideoloji sağlık, eğitim ve toplumsal yaşamın tüm alanlarına sirayet etmiş ve kapitalist şirket dünyasını hâkimiyeti altına almıştır. Bu yeni anlayışta tek amaç etkili olmayı, üretken olmayı ve faydayı maksimize etmektir. Bu ideolojinin eleştiriye açık olması ve çelişkileri gün yüzüne çıkarması istenmez, yerine çözüm merkezli olması ve performans artışını gözetmesi beklenir. Hipermodern örgütte, modern örgüt anlayışına (belirli iş sözleşmesine, çalışma saatine, iş ücretine ve işyerin) ek zımni bir boyut dâhil edilir. Artık dolaşımda narsisistik bir sözleşme vardır. Yani yeni anlayış, çalışanın bedeni ve ruhuyla, tüm varlığı ile kendini örgüte/şirkete, onun hedeflerine adanmasını ister. Çalışanın zaman ve mekân bakımından her an ve her yerde ulaşılabilir kılınması, işe koşulması onun yalnızca fiziki anlamda değil bütün kişisel arzu, sevgi yönlerini de örgütün amaçlarını gerçekleştirmeye sevk etmesi beklenir. Çalışan yalnızca işini yapmayacak, aynı zamanda çalışmayı her şeyden çok isteyecek ve iş yapmaktan haz duyacak hale dönüşmelidir, çünkü bundan sorumlu tutulacaktır.

Günümüz toplumlarında “işletme hastalığı” bir salgın gibi yayılıyor. Bunun en belirgin göstergelerinde biri de birçok kamu kurumunda niceliksel sonuçlara takıntı seviyesinde itibar edilmesidir. Artık kamu kurumları bile kendilerini özel şirketler gibi çeşitli kurullarca hazırlanan niceliksel göstergelerden hareketle değerlendirme ihtiyacı duyuyor. Performans odaklı işletme mantığında her şey sayısal çıktılar bağlamında önem kazanıyor. Kamu hizmetlerine güvenin yeniden tesisi için gerekliymiş gibi sunulan sonuç odaklı kültürel yapı aksi etkiler oluşturma riski de taşıyor. En iyi kamu hizmeti sunmanın yanında, kullanıcıları müşteri, çalışanları ticari temsilci ve kurumları da işletmeye dönüştürmektedir (9-10).

Yeni kamu işletme mantığı yeni kapitalizm zihniyetiyle aynı belirtilere sahiptir. Devamlı kriz yaratan örgütsüzlük, düşük performans gösterenlerin ayıklanması, “her zaman daha fazlası” yarışı, paradokslar içeren yönetim anlayışı, taciz, stres, anlam kaybına uğrama hissiyatı vb. belirtiler kamunun işletme yaklaşımını benimsediği merkezi göstergeler haline dönüşür (11).

İşletme, her insanın faaliyetlerine anlam verme yönünde bir eğilime sahip olduğunu, bireyin bir dilinin ve istekleri olan bir varlık olduğunu, onun belleğinde yer alan simgesel hafızanın en az iktisadi-finansal gereksinimleri kadar önemsenmesi gerektiğini, insanoğlunun toplum içinde uyumlu bir yaşam sürmesi ihtiyacı bağlamında onun insani yönlerinden ödün vermeden bir nesneye veya üretim faktörüne indirgenmesi durumunu göz ardı ederek bireyi bir “insan kaynağı”na dönüştürme, onu bir iktidar aracı haline getirir (13).

Ölçüm araçlarının yoğunluğuyla ortaya çıkan nesnelleşme kaygısı iş hayatındaki iç huzursuzluğun da temel nedenidir. Bir tarafta çalışma şartları, yönetim araçları, işletmecilik metotları, örgüt içi değişimler diğer tarafta çalışanların iç huzursuzlukları, genelinde duyulan taciz hissi, anlam kaybı, çileden çıkma duygusu, depresif semptomlar arasında sürekli bir ilişkinin varlığı gün yüzüne çıkıyor. Örgüt içinde baskının artması, gerçek iş ile verilen iş arasında tutarsızlık, emre itaat, etkinliği niceliksel olarak ölçen ama niteliksel olarak hiçbir bilgi vermeyen araçların kullanımı, daha az ile daha fazla iş üretme zorunluluğu, kültürel faaliyetlerden geri durma, bireyselliğin artışı ve dayanışma bağlarının zayıflaması vb. tüm bunlar işletme zihniyetinin çalışma yaşamını istila edişini doğrular (14-15).

Günümüz toplumlarında özellikle ücretliler cephesi bireysel anlamda ‘herkes kendi başının çaresine baksın’ anlayışının egemen hale gelişine tanıklık ediyor. İş yoğunluğu, hep daha çoğunu isteme mecburiyeti, performansı ölçen araçların baskısı, etkili çalışmanın bireyselleşmesiyle ücretli çalışanlar her şeyi kendilerinin çözebileceği duygusuna kapılıyorlar. Düşük performansın suçluluğunu ya da işin üstesinden gelebilecek yetkinlikte olamama endişesini içselleştiriyor. Bunların yanı sıra liyakat endeksli terfiye bağlı post kavgasının çoğalması, dayanışmacı mesleki kimlikleri aşındıran esneklik, çok yönlülük bu sürece katkı sağlıyor. Onlar için geleneksel örgütlerin oluşturduğu korunaklı alanlar elden gidince kendilerini yalıtılmış hissediyorlar (16).

Klinik sosyolog ve araştırmacı olarak iç huzursuzluk ve ıstıraba yol açan şeylere özellikle duyarlı olan Gaulejac, *klinikê* terimini etimolojik açıdan “hastaların yatağının yakınında” bulunma bağlamında ele alarak daha çok tıbbi bir pratik olarak değerlendirir. Sosyoloji alanında klinik perspektif, sosyal aktörlerin hayatının mümkün olduğu kadar yakınına ulaşmayı amaçlar. Düşüncelerinin temeli, alan araştırmaları ile özel-kamu işletmelerinde gerçekleştirilen müdahalelere dayanır. Emekli olana dek gündelik yaşamlarını örgütlerde geçirenlerle mesai harcayarak iş hayatındaki değişimlere yoğunlaşır. Dönüşümlere dair analizlerin yanında çalışanların acıları ve umutlarını da bölüşür (27).

Bu araştırmasında klinik sosyolojik perspektifi kullandığı görülür. Geniş bir teorik kaynaktan beslendiği söylenebilir. Ekonomi, psikoloji, antropoloji,

sosyoloji ve ‘işletme bilimleri’nden de hukuk, finans, muhasebe, iletişim gibi disiplinlere başvurulur. Bakış açısı olarak yine ‘çoklu sorun sallaştırma’ dan hareket edildiği vurgulanır. Böylece özellikle iktisat, sosyoloji veya psikanaliz gibi farklı disiplinlerin kullandığı kuramsal çerçeveleri kesiştirme ve birbirine eklemlenme çabasının öne çıktığı ifade edilir. Ancak finansal ekonomi ve libidinal iktisat, yönetsel kurallar ve psikik seferberlik, şirket yönetme ve kendini yönetme arasında ayrılmaz bir ilişkinin varlığını ortaya çıkarmak gerekli bir uğraştır. İşletme terimi birçok disiplinin ortak paydasında yer alır. Bu terim idare etme, çekip çevirme, yürütme anlamları bağlamında kullanılır ve daha çok insanoglundun dünya ile başkaları ile ve kendisi ile kurduğu bir tür ilişki şekli olarak okunabilir. Gaulejac da bu ilişki biçiminin genel hatlarının deşifre edilmesi gerektiğini vurgular ve “İşletme Hastalığına Tutulmuş Toplum” adlı eserinde de böylesi bir anlayışın yani işletme zihniyetinin başat ideoloji haline dönüşmekte olduğunu göstermeye çabalar. Gaulejac’ın temel düşüncesinde, ilk başlarda işleri idare etme, çekip çevirme manasında kullanılan işletme, zamanla tüm kamu-özel kurumlarının temel anlayışı haline dönüşmesi ve bununla sınırlı kalmadan aileden kişiler arası münasebetlere, cinsellikten duygular ve heyecanlara kadar insan yaşamının en mahrem alanlarının *yönetmeyi* içerecek kapsamda ideolojik yapıya bürünmesi yer alır. İşletme mantığının yönetsel uygulamalarla paralel yürütüldüğü ve hipermodern toplumun da tipik bir iktidar örneği olduğu savunulur (28).

Klinik sosyolog Gaulejac, klinisyenlerin tedavinin teşhisi içerdiğini düşündüklerini vurgular. Bunun için işletmenin toplumu hasta etmesine neden olan faktörleri ve bu hastalığa karşı mücadeleyi içeren çözümleri şöyle aktarır. Başta finansal kapitalizm ve küreselleşme karşılığı olarak yönetsel iktidar ve işletme ideolojisinin önemi karşımıza çıkar. Sermaye ve emek arasında yönetim, emeği sermayenin emrine sokmaya ve işletmenin tüm fonksiyonlarını finansal bir zihniyete bağlı kılmaya çalışır. Çokuluslu şirket ve kuruluşlar, dünya çapında bir yönetim olmaksızın küresel bir işletmecilik yaklaşımı geliştirerek birbirlerini destekliyorlar. Siyasi alan da ekonominin etkisi altında gittikçe daralıyor. Siyaset iktisadi gelişmenin sosyal etkilerini yönetim ile sınırlandırılıyor. Daha da ileri düzeyde toplumu etkin ve verimli kılma adına bir işletme gibi yönetim önerisi sunan siyasetçiler ortaya çıkıyor. İşletme ideolojisi insanı kaynağa dönüştürme yönünde güçlü bir etkiye sahiptir. Tıpkı finansal kaynaklar, teknolojiler ve hammadde gibi işletilebilir bir kaynağa. Artık günümüzde işletme işleri yönetim amacıyla tasarlanan araçları insana uygulamaya çalışır ve kurulan bu *sistem* her insanı bir çalışana, her çalışanı da işletmenin gereksinimlerine uyumlu bir vasıtaya dönüştürmektir. İşte yönetsel iktidar da bu dönüşümün idaresini üstlenir. Burada çalışanları tuzağa çeken bir paradoksla baş başa bırakan psikik seferberlik ve teslimiyet temelli bir iktidar anlayışı inşa edilir. Çalışanlar işletmeye bağlılıkları üzerinden oluşan bir tahakkümün ana aktörü olurlar. Kendi arzularının tuzağına dü-

şerler. Bu aşamada ruhsal enerjilerinin büyük kısmına finansal kar peşinde koşan işletme tarafından el konulur (265).

Hipermodern toplumda işletmelerde denetim bedenden ruha, fiziki etkinliklerden zihni faaliyetlere doğru hedef saptırıyor. Bedeni kalıba sokma yerine dürtüleri yönlendirme ve denetleme temel amaç halini alıyor. İşletme mantığı çalışanı ruhen ve bedenlen kendisini firmaya adanmasını salık verir. Psikolojik anlamda üst benliğin istediği otorite, saygı, itaat gereksinimi ve suçluluk temelli bir anlayıştan benliğin ön plana çıkarıldığı, mükemmeliyetçilik, başarısız olma korkusu ve narsistik tatmine dayalı bir yaklaşıma geçiş söz konusudur. İşletme zihniyeti ile özdeşleşme, onu idealleştirme bireyin ruhsal emeli haline gelir. Bu süreçte herkes kendi kendinin patronu, denetleyicisi ve sömürücüsü olur. Çalışanın işine kendini adama, her şeyi kariyerine feda edebilme zorunluğu öne çıkar. Başarı ihtiyacının altında bilinçsiz bir mutlak güç isteği yatar. Kendi isteklerinin yanılması içinde kalan birey başarısız olma, örgütün sevgisini kaybetme korkusu, işe uygun yetenekte olmama kaygısı, iyi eleman olmamanın neden olacağı aşağılanma hissiyle sürekli kışkırtılır (102).

Genel olarak ele alındığında yönetsel işletme, iktisadi alanda yüksek performans, siyasi alanda liberallliği, bireysel alanda da kendini gerçekleştirme destekler. Başarı, kariyer, rekabet, zenginlik, özerlik yeni rasyonelliğin temel unsurları bağlamında toplumsal yaşam bir kumarhaneye çevrilir. Araçsal rasyonelliğin hâkimiyeti ile anlam kaybı, tutarsızlığın yaygınlığı ve paradoksun egemenliği etrafında dönen bir dünya söz konusudur. *İşletme ve hastalık* ilişkisi aslında toplumsal boyutta yayılan sorunların ortaya konulması, çözümler önerilmesi ve semptomların belirtilmesi için kullanılan yapay bir olgu. Finansal işletme mantığının baskın gelmesi anlamı belirsizleştirir, anlamsızlık ve saçmalık iş hayatı kadar toplumsal yaşamı da istila eder. Başarmak için tüm değerler yozlaştırılır, rekabet normalleştirilir. Asıl olan işini iyi yapmak değil, daima daha çok kazanmaktır. İşletme ideolojisi, bireyi insan kaynağına dönüştürür. Ailede buna hizmet eden temel üretim yeri/küçük bir işletme halini alır. Dahası mükemmeliyetçilik zorunluluğu ve dışlanmayı birlikte getirir. Şiddet normalleşir, çalışma koşulları kötüleşir, iş güvencesizliği artar ve performans yarışı bunlarla sıradan bir duruma evrilir. Dolayısıyla toplumun tümü baskı altına girer ve genelleşmiş bir rekabet, olumsuzlukları (mücadele, kaybetme, damgalanma, stres, çeşitli gerilimler, sınırsız takdir edilme isteği gibi durumlar) hesaba katılmadan yayılır. Bu durum sınıf mücadelesi yerine post kavgalarını getirir. Kollektiviteler aşınır. Dayanışma bağlarına duyulan aidiyet yok olur. Siyasal alan da bu hastalığa duçar olur (125-127).

Gaulejac işletme hastalığının çarelerini sıralarken homeopatiden yana bir cevap üretme peşindedir ve bu onun klinik sosyolog tarafını da gözler önüne bir kez daha serer. Bu girişimi, etkililiği tam olarak kanıtlanmamış, etki oluşturabilmesi amacıyla öznenin kendi kendisinden kuvvetli bir katılım

uman ılımlı, sabırlı ve hassas bir hekimlik olarak tarif eder. Militanca aldatıcı fonksiyonel yanıtlar arasında bir yerlerde teşhis ve çözümlerin/tedavilerin aktörlerle beraber yeniden şekillenmesini kapsayan klinik cevaplar için de yerlerin var olduğunu vurgular. Gaulejac'ın gerçekleştirdiği teşhiste çeşitli semptomların varlığı önem arz eder. Anlam kaybı, değer yozlaşması, çelişkili iletişim, dayanışma bağlarının kopması, artan güç arzusu, insanın kaynak olarak görülmesi, sınırsız rekabetin yarattığı baskı, geneli etkileyen taciz, bazıları açısından dışlanma veya stres, siyasete güvensizlik bunlar arasında yer alır. Bu durum bunaltıcı bir tablo sunar. İşte tam da burada niyetini açık eder, Gaulejac. Bu çalışmanın niyeti, işletmeyi farklı bir tarzda düşünme amacıyla sıradan bazı yönelimleri tanımlamak, işleyişleri bakımından antropolojik olarak da işletmeleri/örgütsel yapıları hem mikro açıdan bir toplumsallık olarak öngörmek hem de insanı bir kaynak yerine özne olarak ele almak, işletmeyi iktisadi bir örgüt olmanın yanında toplumsal bir kurum olarak analizini yapmaktır. Toplumun bir parçası olan şeyin kaynağında hediyeleşmenin önemini yeniden değerlendirmek ve sosyal bağı hesaba katan daha kolektivist bir iktisadi faaliyet alanı oluşturmaktır (245-246).

Bu amaç doğrultusunda Gaulejac, kaynakların daha insani bir biçimde işletilmesini yani ekolojiye ve sürdürülebilir kalkınmaya, insana ve topluma, psikik yaşama saygı önerisinde bulunur. Ona göre işletme tümüyle toplumsal bir olgudur ve sürekli oluşum halindeki süreç bağlamında bütüncül analizi gerektirir. İşletme/örgüt iktisadi olduğu kadar ideolojik ve duygusal konuları içeren sosyal bir oluşumdur. Bu bakımdan işletme daha fazla anlam ve daha az anlamsızlık, daha fazla anlayış ve daha az reçete, daha fazla nitel analiz ve daha az niceliksel ölçüm sağlarsa kaybedilen güven yeniden kazanılabilir. Bu çerçevede insanı, maliyet veya bir kaynak olarak görmeden, onu araçsallaştırmadan insani bir işletme oluşturulabilir. İnsanı, sermaye olarak görmekten ziyade özne olduğunu kabul etmek gerekir. Çünkü araçsal rasyonellik insanın yadsınmasıdır (247-250).

Sınırsız güç isteği, doyumsuz biçimde takdir peşinde koşma, dünyayı mutlak manada kontrol etme arayışı, bir numara olma arzusu gibi farklı düşünceler yıkıcı niteliktedir. İşletme mantığı maddi alanın içinde bulunmaya meyillidir. Sembolik değer açısından tatminkâr cevaplar üretemez. İşletme için insanın değeri, ekonomik faydasıyla ölçülür ve topluluğa sağladığı katkıya bağlıdır. Sembolik değer üretkenlikten ziyade takdire, finansal oranlardan ziyade insani özelliklere ve iktisadi sonuçlarda çok dayanışmacı huzura değer atfeder. Çünkü insanoğlu faaliyetlerine anlam vermeksizin çalışamaz, yaşayamaz. Nicelik takıntısı, anlamsızlık, ideal olanın normalleşmesi, boş konuşma işletme söylemlerinin sembolik çöküşünü karşılayan süreçler olarak değerlendirilir. Özne stresten kaçmak için işletme zihniyetinden/dünyasından çıkma zorunluluğundadır. Aksi takdirde problemin çözümü ile sorunu üreten şeyin içinde aranması paradoksuna kapılabilir. Ticari toplum insanı tüke-

tici, aktif özneyi üretici, vatandaşı da müşteriye dönüştürürken hediyeleşme karşılıklı ilişkiyi öteki ile etkileşimi ve öznel toplumu oluşturma perspektifi sunar. İşletme zihniyeti hediyeleşme yerine çıkarı bedelsizliğinin yerine zenginleşmeyi, geri verme sorumluluğunun yerine kişisel mülkiyet savunusunu, haysiyet yerine yararı, kolektif dayanışma yerine bireysel liyakat övgüsü, şeref yerine stratejiyi kutsar. İnsan ilişkilerini ticari bağlara, vatandaşlarını müşteriye ve siyasetçileri hizmet tedarikçilerine çevirir (252-257).

Gaulejac'a göre işletme zihniyetinin toplumsallaşması, aslında toplumun tümüyle ekonominin emrine amade hale gelmesi arzusu üzerine temellenir. Günümüzde metalar, yaşam, duygular, zekâ, aile, eğitim, sağlık, kentler vb. her şey yönetilir. İşletme mantığı daima üretken olmayı, karlılığı maddi dünyanın temel referansı olarak sunar. Herkes kendi kendinin girişimcisi olur. Aile bu sürecin kuluçka birimi ya da küçük bir işletme olarak kendini yeniden yapılandırır. Eğitim buna göre kendini kodlamak ve piyasaya uygun bireyler yetiştirmek zorundadır. Çocukluktan emekliliğe değin kendi kendini yönetme, toplum içine girebilme amacıyla bir zaruriyet olarak kavranır. Piyasa kurallarının egemen olduğu bir toplumda post kavgası bütün şiddeti ile sürer ve aidiyet duyguları, toplumsal kimlikler, sosyal sınıflar, kolektifler hepsi parçalanır. İşletme zihniyeti aslında işleri yönetmek için tasarlandı, ancak bu insanın kendisine uygulanan bir yapı olamaz. İnsanı bir *faktör* olarak görmek onu araçsal bir konuma indirger. Bunun için işletme zihniyetinin toplumsallaşması demek toplumun tüm üyelerinin enerjilerini, fikirlerini ekonomik çıkara teslim etmiş bir sosyal düzenin hâkimiyetidir (268-270).

4. Sonuç

Genel olarak değerlendirildiğinde V. de Gaulejac, Fransız sosyoloji geleneğinde özellikle klinik sosyolojinin köken bulması ve gelişmesi için önemli gözlemler, araştırmalar gerçekleştiren temsilcilerden biri olarak karşımıza çıkar. İşletme zihniyetinin toplumsal yaşamda genelleşmesi bağlamında gündelik yaşama dair kapsayıcı analizler yaparak yaşanan değişim ve dönüşümlerin betimleyici açıklamasını sunar.

İşletme, klasik anlamda ekonomik alana ilişkin bir olgu olarak ele alınır ve daha çok yönetme, idare etme nitelikleri öne çıkarılarak maddi faktörler üzerinden bir okuma gerçekleştirilir. Ancak liberal-neoliberal politikalar, küreselleşme gibi birçok gelişme *işletme* mantığının kökten değişmesine, dönüşmesine neden olur. Yeni durumda işletme, maddi-maddi olmayan tüm birimlerini bu yeni zihniyet bağlamında yapılandırmasını ister. Sonuç odaklı, niceliğe önem veren, kendini şirkete/örgüte adayan, karlılığı gözetken, daima üreten, kendi kendini yöneten ve kendinin girişimcisi olan bireylerin/ çalışanların üretilmesi ve yaygınlaştırılması. Toplumun diğer tüm kurumlarının(aile, eğitim, din vb.) da buna hizmet edecek biçimde yeniden örgütlenmesi hedeflenir. Bununla birlikte insan, nesnel bir üretim faktörü haline

getirilir. Tıpkı diğer üretim faktörleri gibi insan faktörü de maddi bir kaynak düzeyine indirgenir. Böylece diğer faktörlerin yönetilmesi, denetlenmesi ve kontrol altında tutulmasına benzer süreçler insana çalışana da uygulanır ve onların ekonomik politikalarla kolayca dönüşümü sağlanır. Bu durum işletme zihniyetinin hastalık seviyesinde yayılmasına yol açar. İşletme hastalığına tutulmanın topluma maliyeti vardır. Anlam kaybına uğrama, değer yozlaşması yaşama, çelişkili iletişim kurma, dayanışma bağlarının zayıflaması ve yok olması, güçlü olma isteği, insanın kaynak addedilmesi, sınırsız rekabetle gelen baskı, toplumun genelini etkisi altına alan taciz, insanlar arasında bazıları için dışlanma ve stres yaşama, siyasete/siyasetçiye olan güvenin kaybolması gibi sorunların yaygınlaşmasına neden olur. Bu süreç dünya genelinde ekonominin temel/merkez alındığı bir yaşamı imler. Ekonomik olanın başatlığı gündelik yaşamın tüm alanlarının benzer tarzlarda kolonize edilmesine yol açar. Artık her yer/alan/an yönetilir hale gelir. Piyasaya göbekten bağımlı birey-toplum-devlet ilişkiselliği bu kaynaktan beslenerek tüm yaşam alanlarını tahakkümü altına alır.

Kaynaklar

- Doğuş, S. (2017). Klinik Sosyoloji ve Vincent de Gaulejac ile buluşma. Galatasaray Üniversitesi. https://www.academia.edu/39137806/Klinik_Sosyoloji_ve_Vincent_de_Gaulejac_ile_Bulu%C5%9Fma (Erişim Tarihi: 01.01.2023).
- Dunham, H. W. (1982). Clinical Sociology: Its Nature and Function. *Clinical Sociology Review*, 1 (1): 23-33.
- Erkan, Ü. (2022). Sosyolojik Bir Disiplin Olarak Klinik Sosyoloji, *İmgelem Dergisi*, 6 (11): 365-392.
- Freedman, J.A. (1982). Clinical Sociology: What It Is And What It Isn't-A Perspective. *Clinical Sociology Review*, (1): 34-49.
- Gaulejac, V. de, - Rodriguez Marquez, S. - y Taracena Ruiz, E. (2006). *Historia de vida. Psicoanálisis y Sociología clínica*. México: Universidad Autónoma de Querétaro.
- Gaulejac, V. D. (2008). On the Origins of Clinical Sociology in France: Some Milestones, iç. J. M. Fritz (Ed.), *International Clinical Sociology*, Springer, 54-72.
- Gaulejac, V. de, (2013). İşletme Hastalığına Tutulmuş Toplum, (Çev. Ö. Erbek) İstanbul: Ayrıntı Yay.
- Giddens, A. ve Sutton, P. W. (2021). *Sociology*. Polity Press.
- Glass, J. (1979). Renewing an Old Profession: Clinical Sociology. *American Behavioral Scientist*, 22 (4): 513-29.
- Grasseli, F. ve Salomone, M. J. (2012). La perspectiva teórico-metodológica de la sociología clínica: aportes para un debate. *Prisma Social: revista de investigación social*, (9), 83-109.
- Kurutkan, N. (2024). Klinik Sosyoloji: Birey ve Toplum Arasındaki İlişkiyi Anlamak. <https://www.linkedin.com/pulse/klinik-sosyoloji-birey-ve-toplum-aras%C4%B1daki-ili%C5%9Fkiyi-anlamak-fnnwf> (Erişim Tarihi: 01.12.2024).
- Marshall, G. (2009), *Sosyoloji Sözlüğü*, (Çev.O. Akınhay ve D. Kömürcü), Ankara: Bilim Sanat Yay.
- Swan, L. A. (1980). "Clinical Sociology: Problems and Prospects". *Mid-American Review of Sociology*, 6 (2): 111-127.
- International Sociological Association (2025). Clinical Sociology. <https://www.isa-sociology.org/en/research-networks/research-committees/rc46-clinical-sociology/> (Erişim Tarihi: 01.01.2023).
- Yılmaz, M. (2023). "Klinik Sosyoloji: Bir Giriş Denemesi", iç. Y. L. Mert, (Ed.) Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Temel Alanında Akademik Çalışmalar – I, Artikel Akademik, 111 -127.

GÖZETİM, ÇALIŞMA YAŞAMI VE MAHREMİYET

“ ”

Ömer AYTAÇ¹

¹ Prof. Dr., F.Ü. İTBF, Sosyoloji Bölümü, oaytac@firat.edu.tr

1. Giriş

Gözetim uygulamalarının en fazla etkili olduğu alanlardan biri iş çalışma ortamlarıdır. İşverenler, çalışanların iş performanslarını izlemek, onları kontrol etmek ve verimliliği artırmak için pek çok gözetim tekniğini kullanırlar. Klasik gözetim pratiklerine ek olarak çok sayıda elektronik tekniklerden de yararlanırlar. Örneğin, video gözetimi, bilgisayar izleme yazılımları, e-posta takibi, sosyal medya gözetimi, telefon görüşmeleri, biyometrik kimlik doğrulama sistemleri vs. işyeri gözetiminde yaygın olarak kullanılan uygulamalardır.

Söz konusu teknolojiler, çalışanların iş yapma becerileri ve performanslarını daha detaylı izlemeyi mümkün kılmaktadırlar. İşyeri içinde kullanılan takip yazılımları, çevrim içi etkinlikler, verimliliği ve hatta konum bilgilerini izlemeyi imkan dahilinde kılmaktadır. Bu tür olanaklar, aynı zamanda işverenlere veri toplama ve analiz etmede önemli kolaylıklar sağlamaktadır.

Yine, dijital izleme tekniklerinin gelişmesi ile çalışanlar anlık olarak ve daha etkin bir denetim çarkı içinde tutulabilmektedir. E-posta, anlık mesajlaşma, video konferans vs. gibi dijital iletişim araçları, çalışanların işlikte olduğu kadar işlik dışı faaliyetlerini de takip etme imkânı sunmaktadır. Bu durum, çalışanların mesai dışındaki saatlerde bile bir şekilde gözetim altında kendilerini hissetmelerine neden olmaktadır.

Yine uzaktan çalışma yöntemleri ile de çalışanların üretkenliği ve çalışma kabiliyetleri dijital araçlarla, internet ve takip yazılımları aracılığı ile kontrol edilmekte, uzaktan takiple çalışanlar kesintisiz denetim altında tutulabilmektedirler. Uzaktan çalışma, patronların çalışanları gözlemek ve performanslarını değerlendirmek için yeni ve farklı dijital araçlar kullanmalarının da önünü açmaktadır. Yine, işverenler, çalışanların performanslarını değerlendirmek için veri analitiği ve yapay zekâ tabanlı sistemleri kullanmaktadırlar. Bu sistemler, işverene, çalışanların verimliliğini sürekli olarak takip etme ve değerlendirme imkânı sunabilmektedir.

Söz konusu izleme ve gözetim pratiklerinin temel amacı işyeri ve iş verimliliğini artırmak, işe devamı maksimize etmek, iş ve işçi kaçışını önlemek, iş saatlerini denetim altına almak, güvenliği sağlamak, hırsızlık vb. suçları önlemektir.

Bu yüzden, işverenler/patronlar, çalışanların her türden faaliyetlerini izlemekte, özellikle, sosyal medya hesaplarını takip etmekte, telefon görüşmelerini dinlemekte, çalışma şekli ve davranışlarını izlemek suretiyle etkili bir gözetim/denetim çarkı oluşturabilmektedirler. Ne var ki, bu tür uygulamalar, çalışanların özel hayatlarına müdahale edildiği hissi yaratmakta, işyerinde güvensiz bir hava oluşturmakta, kişisel huzursuzluklara sebebiyet verebilmektedir. Öyleki, sosyal medya hesaplarındaki paylaşımlardan hoşlanmayan işverenlerin kimi zaman çalışanını işten çıkarması ya da bazı yaptırımlarda bulunması söz konusu olabilmektedir.

Tüm bunlar, işverenlere çalışanlar hakkında daha fazla veri elde etmek ve kontrol kurma olanağı sağlamakta, iş ve işyerinde düzen sağlama noktasında sayısız katkılar sunmaktadır. İş güvenliği ve çalışan performansını sürekli kılma noktasında video kameralar önemli kolaylıklar sağlamaktadır. Çalışanları işe motive etmede, gereksiz zaman kaybını önlemede, kişisel enformel ilişkileri asgariye indirmede ve verimlilik kaçaklarını önlemede gözetim araçları fonksiyonel bir nitelik taşımaktadır.

Ne var ki, artan gözetim ve izleme pratikleri, çalışanlar arasında gizlilik ya da mahremiyet endişelerine de neden olabilmektedir. Bu araçların çalışanların özel/mahrem ya da gizlilik haklarına önemli bir darbe indirdiği, onları doğal ve spontane hareket etme istencinden uzaklaştırdığı, tedirgin, diken üstünde, gerilim içinde ve güvensiz bir ortamda çalışmak durumunda bıraktığı gibi endişelere de sebebiyet vermektedir. Çalışanların kişisel verileri ve özel hayatlarının işveren tarafından izlenmekte oluşu, güven ve mahremiyet duygusunu zedelemekte, depresif duygular yaşamayı artırabilmektedir. Bu yüzden çalışanların gözetlenmesi, yasal düzenlemelere ve şirket politikalarına uygun şekilde gerçekleştirilmesi gerekmektedir.

2. Gözetim Kavramı

Gözetim kavramı, birey, kurum ya da toplumun bir kesiminin diğerleri üzerinde yaptığı izleme, gözlem ya da kontrol etme sürecini ifade eder. Bu süreç, genelde güvenlik, denetleme, performans ya da verimliliği ölçme, yönetme, düzen kurma vb. nedenlerle gerçekleşir (Gandy, 1989; Armstrong, 1999).

Gözetim, günümüz toplumlarında yaygın ve etkin bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. Teknolojinin gelişmesiyle, kameralar, mobeseler, sosyal medya ve çok sayıda teknolojik araç (cep telefonu, fotoğraf makinası, casus yazılımlar vs.) gözetim sürecini daha kolay ve öngörülebilir hale getirmiştir.

Modern gözetim pratikleri, iktisadi, idari, güvenlik vb. alanlarda etkili bir uygulama gücüne sahiptir. Örneğin işyerinde çalışanların davranışlarını takip etmek, iktidarların geniş halk kesimlerinin hareketlerini izlemesi, sağlık kurumlarının hasta ve tedavi sürecini izlemesi, eğitim kurumlarının öğrenci aktivitelerini takip etmesi ve piyasa koşulları içinde tüketici davranışlarının izlenmesi gibi değişik alanlarda kullanılabilmektedir (bkz. Lyon, 2013).

Klasik gözetim pratiklerinin yanı sıra, elektronik/dijital gözetim aparatları da son yıllarda yaygın bir uygulama imkânı bulmaktadır. Teknolojinin gelişmesi, bilgi ve veri teknolojilerindeki devrimci gelişmeler, yeni ve etkin gözetim uygulamalarına alan açmaktadır. Artık kişi, grup, topluluk ya da alan, eşya, insan hareketliliği vs. elektronik araçlarla rahatça izlenmekte ve kaydedilmektedir. Bu araçlar kamera sistemi, GPS takip cihazları, cep telefonu takip uygulamaları, internet izleme yazılımları vs. gibi teknolojileri kapsamaktadır. Söz konusu elektronik gözetim, işyeri, okul, resmi kurum ve diğer örgütlü yapılar

içinde yaygın şekilde kullanılmakta, işverenler, çalışanların faaliyetlerini izlemek, performanslarını değerlendirmek, işyerinde düzen ve uyum sağlamak gibi maksatlarla bu araçları kullanmaktadırlar. Yine, eğitim kurumları öğrencilerin okula devamlarını, akademik başarı ya da performanslarını, disiplin ihlallerini takip etmek maksadıyla elektronik gözetim sistemlerini kullanabilmektedirler. İktidarlar, düzen sağlamak, kamu güvenliğini tesis etmek, suçu önlemek vb. amaçlarla gözetim sistemlerine önem atfetmektedirler.

Gözetim uygulamaları, düzen, kontrol ve güvenlik sağlayıcı maksatlara içkin yapılırken, özel hayatın ihlali, kişisel verilerin korunması, güvenlik açıkları, hak gaspı ve özgürlük kaybı gibi sorunlara da kaynaklık edebilmektedir. Bireylerin özel yaşamlarına müdahale edilmesi, gizlilik ya da mahremiyetin ihlal edilmesi, güvenlik risklerinin artması ve bireysel özgürlüklerin kısıtlanması gibi endişeler, özellikle hukuk, etik ve insan hakları açısından önemli tartışmalara konu olmaktadır.

3. Modern Çalışma Düzeni ve Gözetim

Modern çalışma düzeni, verimlilik ve etkinliği öncelediğinden, çalışma sürecinin hemen her noktasını kontrol altında tutmak ve böylelikle temel hedeflere ulaşmayı ana gaye edinir. Bu yüzden, çalışma süreci çok farklı usul ve tekniklerle gözetim altında tutulur, olası düzen bozucu eylem ve tutumlara set çekilir. Gözetim pratikleri iş ve çalışmayı yeniden üretmek ve işte etkinlik/verimliliği maksimize etmek için başvurulan en pratik ve rasyonel araçları oluştururlar.

Modern çalışma düzeni, kapitalizmin yüksek değerlerince şekillenmiştir ve erken dönem kapitalist süreç ile birlikte, iş, çalışma, işyeri, işveren vs. gibi unsurlar son derece rasyonel ve kuralcı prosedürler tarafından tahkim edilmiştir. Klasik ve neo klasik dönem boyunca çalışma hayatı bir dizi katı ilke ve kurallarca, üretimin verimliliği ve sürekliliği esas alınarak pratize edilmiştir.

Modern çalışma düzenine getirdikleri katkı ile öne çıkan Taylor ve Fayol gibi bilim insanları, akılcı birtakım prosedürler üzerinden çalışanların çalışma esnasında nasıl bir yol izledikleri, çalışanların işe nasıl sevk ve idare edildiklerini, çalışan davranışını gözetlemenin iş verimine nasıl etki ettiğini vs. rasyonel bir planlama dahilinde formüle etmişlerdir. Weber ise, emeğe dayalı güçleri mekanik bir disiplinle ortaya çıkmış olan bürokrasi üzerinden irdelemiş. Foucault, panoptizmi merkeze alarak fabrika ile hastane arasında kurduğu ilişkiyle hayatın tüm alanlarına uzanan gözetimin nasıl bir düzen retoriği ortaya çıkardığı üzerinde durmuştur (bkz. Dolgun, 2005:523).

Kapitalizm, esas olarak, işçiler üzerinde daha fazla denetim kurmak ve onları disipline etmenin yeni yol ve usullerini uygulamaya önem verir. Eski dönemlerde işçinin disiplinsiz davranışlarını, itaatsiz çıkışlarını kontrol altına alabilmek için fiziksel güç kullanımı söz konusu idi. Ancak, yeni çalışma ve

üretim koşullarına paralel olarak yeni yol/yöntemler devreye girdi, çalışmanın zamanlanması, verimliliğin gözetilmesi ve etkinlik için gözetim başlı başına bir gereksinim haline geldi. Bu gözetimde en öne çıkan unsur, zamanın kontrol edilmesi, zamana sığdırılmaya çalışılan iş ve hareket sayısının yükseltilmesi idi. Çalışmanın eski ritimlerinin yerini sanayi kapitalizmi ile birlikte fabrika ya da atölyelerin “saate bağlı iş” anlayışının öne çıkmış olması almaktadır (Lyon, 1997:55). Böylelikle, zaman bir “meta” halini almakta, zaman üzerinden iş ve gündelik yaşamın planlanması anlayışı büyük önem kazanmaktadır. Modern çağda, sosyal hayatın hemen tüm yönlerinin koordine edilmesinde saat zamanının öne geçmesi, yeni ve farklı bir yaşam dünyasına kaynaklık etmektedir.

Saat özellikle kapitalist fabrikada modern gözetim mekanizmasının hayati bir parçası olarak işlev gördüyse, günümüzde de bilgisayar, üretim dışı alanlar da dahil olmak üzere tüm faaliyetlerde, zaman-mekan içindeki faaliyetleri koordine eder bir boyut kazandı. Bir zamanların meta üretimi kapitalizmi saate bağımlı olduğu gibi yirminci yüzyılın ikinci yarısının tüketici kapitalizmi de bilgisayarlara ve elektronik aygıtlara bağımlı hale geldi (Lyon, 1997:57).

Fordist üretim biçiminde, fabrikalar, işçiler, işçilerin işe/işyerine giriş ve çıkış saatlerinin kaydedilmesi, yemek, mola ve çalışma saatlerinin önceden belli olması, üretimin aksamadan sürekliliğini muhafaza etmesi vs. etkili bir denetim düzeneğinin varlığını ortaya koyar. Postfordist süreçte ise üretim elektronik ortama taşınmış, elektronik ortama taşınan üretim biçiminde, kişisel verilerin kaydedilmesi, e-postalar, bilgisayar, parmak izlerini kaydeden cihazlar, güvenlik kameraları, mobeseler vb. araçlar eliyle üretim süreci kontrol edilmektedir. Bu sayede üretimde maksimum performans, üretimin düzenli şekilde sürdürülmesi, çalışanların keyfi davranışlarının önünün alınması ve en nihayetinde kontrol ve denetimin etkin kılınması garantiye alınmış olmaktadır (Saf, 2016).

İş yerinin/ortamının gözetilmesi, tarih boyunca değişik şekillerde ve modellerde gerçekleşmiştir. Söz gelimi, j. Bentham’ın panoptikon modeli, bir hapisane için geliştirilmiştir. Bentham, aslında fabrikadaki işçilerin kontrol, sevk ve idare edilmesi fikrinden esinlenmiştir. Günümüzde çalışanların gözetilmesi teknikleri daha gelişmiş olsa bile, aslında mantık eskisinden çok da farklı değildir. Ne var ki, günümüzde esnek çalışma sürecinde çalışanların gözetimi zaman ve mekân açısından bir hayli genişlemiştir. Çalışanların cep telefonu ve GPS’lerinden işverenleri tarafından internet üzerinden nerede oldukları, ne yaptıkları takip edilebilmektedir. Şirketler, çalışanlar hakkında iş başlamadan önce polis kayıtları, adli sicil tutanakları ve geçirdikleri hastalıklar konusunda bilgi toplamaktadır. Söz gelimi polis kaydı konusunda Amerika’da hizmet veren internet siteleri bulunmaktadır. Gary T. Marx (2005) bu gözetim alanlarının genişlemesini “hareket eden her şeyin ölçülmesi” olarak nitelendirmektedir.

Gözetim araştırmacısı David Lyon, örgütlerin e-postaları gözetlemek ve çalışanlardan birinin şirket kurallarını ya da politikalarını ihlal etmesi durumunda onları bilgilendirmek için bilgisayar yazılımlarından yararlanıldığına dikkat çekmekte, özellikle kişi binaya girdiğinde en yakın telefonu tespit edip “müsait olup olmadıklarını” gözetlemek için aktif kimlik kartlarıyla merkezi bilgisayar sistemleri uyarılır, rutin ilaç testlerinin nasıl yapıldığı ve iyi karakterli insanlar olduklarından emin olmak için ilgili şahsın her yönünü didiklemek maksadıyla özel dedektifler tutulur. Dolayısıyla bu süreçte kimliklerin oluşma şekli değişmekte, diğer yandan iş ile bağlantılı olmayan alanlara cezalar konmasına, zaman ve mekânın her daim gözetlenilmesine direnç gösterildiğine tanık olunmakta. Bu eğilimler karşısında insanların mahremiyetlerini korumaları ve dijital yaşamda anonim kimliklerini muhafaza etmeleri için daha farklı araçlara olan ihtiyaç artmaktadır (Bauman ve May, 2021: 90-91).

İş ortamının gözetlenmesi, genellikle kalite kontrolü, işe alma, çalışan performansı, atama, terfi ya da işyerindeki istismarların engellenmesi, mobbing vs. gibi hususları kapsamaktadır. Ancak kimi zaman bu gözetleme, çalışanların iş dışı yaşam alanlarına da uzanmakta, çalışan ile işveren arasındaki eşit olmayan güç ilişkisinin çalışan aleyhine daha da güçsüzleştirilmesiyle sonuçlandırıldığı olmaktadır. İşyerindeki dijital/elektronik gözetim sayesinde çalışanların çoğu zaman e-postaları ve konuşmaları izlenebilmekte, telefonları dinlenebilmekte, iş yeri dışında GPS ya da diğer teknolojilerle nerede olduklarının takip edilmesi, internette serf yapılan sayfaların izlenmesi, CCTV (kapalı devre televizyon) yardımıyla işyeri içinde izlenilme, klavyede hangi tuşlara basıldığının takibi, biyometrik ya da RFID’li akıllı kartların kullanılmasının zorunlu tutularak izlenilmesi, yazıcılardan kimlik bilgisi tespit edilmesi vs. gibi birbirinden farklı yol ve tekniklerle çalışanlar işyeri içinde ve dışında etkin bir gözetime tabi tutulmaktadır. Öyle ki, kimi zaman işyerindeki gözetimin kişinin özel yaşamını da izlemeye kadar genişlemesi, iş dışı yaşam pratiklerinin planlanması, ışikteki kural ve bağlayıcılıkların iş dışında da aynı katı belirlenimcilikle uygulanması, söz konusu gözetimin ne denli geniş bir alana yayılabildiğini göstermektedir. Çalışan hakkında toplanan bilgilere üçüncü şahısların erişim sağlaması, ya da bu bilgilerin diğer kurum ya da firmalarca paylaşılması, bireyin izni ve bilgisi olmadan özel/mahrem bilgilerin kamusallaştırılması aslında ciddi insan hakkı ihlallerine girmektedir. Dahası kişisel bilgilerin ekonomik bir değer kazanarak bundan kötü niyetli kişi ve kurumların devasa kazançlar elde etmeleri de meselenin bir başka boyutunu oluşturmaktadır.

Günümüz çalışma yaşamında, enformatik gözetim pratikleri bir hayli ileri noktalara varmıştır. Sözgelimi, Amerikan Yönetim Birliği tarafından 900 büyük şirket üzerinde yapılan bir araştırma, şirketlerin üçte ikisinin çalışanları üzerinde elektronik gözetim uyguladıklarını ortaya koymuştur. Fransa’da Ulusal Bilgi İşlem ve Özgürlükler Komisyonu da, sadece 1998 yılı içerisinde çalışanların elektronik ortamda denetleyen firma sayısını 28 bin olarak be-

lirtmiştir. Bugün piyasada çalışanların denetimi amacıyla çok sayıda sistem bulunmaktadır. PC Anywhere adlı programla, şirket çalışanlarının bilgisayarlarını merkezi bir ekran üzerinden denetlemek mümkündür. Microsoft'un "intellimouse" adlı sistemi, bilgisayarın açılış saatini veri olarak çalışanların hangi saatte işe geldiğini gösterirken, aynı zamanda mouse'un belirli bir zaman süreci içinde kat ettiği yolu da hesaplamaktadır. Çalışanlara ait istihbarat bilgilerinden karakter analizlerine, ücret bordrolarından izin bilgilerine, zimmetlerindeki eşyalardan disiplin cezalarına, işe devam durumlarından aile geçmişlerine, yaptıkları satışlardan performans değerlendirmelerine kadar her tür bilgiyi istenildiği an bilgisayar ekranlarına getirebilmektedir. Böylelikle çalışanlar hakkındaki her tür bilgi kayıt altına alınmakta ve tüm yaptıkları dakika dakika ekranlarda her daim izlenebilmektedir (Dolgun, 2005:510).

Bilgi teknolojileri ve gözetim aygıtlarının çalışma hayatında yaygınlaşması; iktidarın denetimsel niyetinin realize olduğu en merkezi alanı oluşturmamasından kaynaklanır. Öyleki, enformasyon teknolojileri sayesinde, zamanın rahatlıkla kontrol altına alınabileceği, çalışanların 7/24 izlenebileceği, yere/mekâna dair her nesne/insan hareketliliğinin takip edilebileceği bir döneme girilmiştir. Gözetimin iş ve iş dışı dünyada bu denli hakimiyet kurabilmesinde, hiç kuşkusuz, bu araçların teknolojik güçlerinin artışının, sosyo-iktisadi yapıdaki dönüşümlerin ve gözetim olgusunun çok hızlı şekilde kurumsallaşmasının büyük rolü bulunmaktadır.

4. İşyeri Gözetimi ve İşin-Çalışanın Denetimi

"Bu işyeri 7/24 kamera ile gözetlenmektedir"

İşyeri; ofis, atölye, fabrika vs. gibi yerlerde kullanılan gözetim aygıtları, çok farklı fonksiyonlar görebilmektedirler. Örneğin iş süreçlerini izlemek, denetim sağlamak, güvenliği tesis etmek, verimliliği artırmak ve kalite kontrolü yapmak gibi birbirinden farklı işlevler için tercih edilebilmektedirler. Yine, fabrikalarda konuşlandırılan güvenlik kameraları, fabrika iç ve dış alanını izlemek, güvenlik önlemlerini artırmak maksadıyla daha fazla kullanılmaktadır. Kameralar, hırsızlığı önlemek, iş güvenliğini sağlamak ve örgüt içi denetimi gerçekleştirmek için de fabrikaların en merkezi noktalarına yerleştirilirler. Üretim hattında malzeme akışı, sıcaklık, basınç, nem vs. gibi çevresel koşulları izlemek, otomatik uyarı ve veri toplamak amacıyla da çeşitli sensörler kullanılır. Yine, malzeme akışını izlemek, envanter yönetimi yapmak ve üretim sürecini optimize etmek için RFID teknolojisi (Radyo Frekans Tanımlama) kullanılır. Parmak izi, retina taraması veya yüz tanıma gibi biyometrik tanıma sistemleri ile de, güvenliği artırmak ve sınırlı erişime sahip alanlara girişi kontrol etmek amaçlanır. Ayrıca fabrika ya da işletmelerde artan otomasyon ve robot teknolojileri ile üretim hattındaki işlemleri otomatikleştirmek ve insan müdahalesini azaltmak hedeflenir. GPS ve konum belirleme sistemleri ile de, tanıma ve lojistik işlemlerini izlemek, envanter yönetimini optimize etmek ve

konum belirlemek mümkün ve olağan bir hal alır. Bu tür gözetim ve izleme pratikleri, nihayetinde, verimliliği artırmaya ve tekrarlı görev ve eylemlere süreklilik kazandırma gibi işletme düzeninin sağlanmasına büyük katkı sağlar.

Fabrikalardaki/işletmelerdeki izlemenin asıl amacı nihayetinde, verimlilik artışını ya da kamu yararını maksimize etmektir. Dahası, fabrikalarda gözetim artınca, çalışanların daha fazla çalışması, işe odaklanmaları spontane şekilde gerçeklik kazanır. Onları daha fazla çalışmaya ikna etmek ya da motive etmek için ücretlerini artırma gibi bir dış tazyik altında kalmadan bu gerçekleşmiş olur.

18. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere’de fabrika türü üretim sistemi her yere yayılmaya başladığında, işverenler, panoptikonlar inşa etme seferberliğine girişmeseler de, pek çoğu işleri Bentham’ın yaklaşımı doğrultusunda organize etmeyi tercih etti. Tekstil sanayicileri, eskiden usta dokumacılarca yapılan işlerin kilit kısımlarını makinelere devrettiler ve kalan işleri küçük parçalara ayırdılar. Fabrika sahipleri aralarında kadın ve çocukların da vasıfsız işçileri iş sürecine dahil ederek, bazen bir kolu indirip kaldırmak gibi basit ve tekrara dayalı ama çoğu zaman 14 saate varan işleri bu kesimin sorumluluğuna havale ettiler. Aralarında üretimi yavaşlatanlar olmasın diye, işçileri yakın gözetim altında tuttular. Ücretler düştü, işçiler çalışma koşullarından ve yıpratıcı iş yükünden şikâyet ediyorlardı. İşin en fazla şikâyet edilen kısmı ise, fabrikada uymaları gereken katı kurallardı (Acemoğlu, Johnson, 2023: 13). Kurallara bağlılık ve sadakati sürekli kılmak için de klasik gözetim usulleri (ustabaşı, gözetmen, otoriter idareci vs.) etkili şekilde kullanılıyordu. Günümüze gelene kadar, söz konusu geleneksel gözetim ya da izleme pratikleri şekil değiştirerek varlığını korumaya devam etti. Bu izleme, teknolojik gözetim ya da bilişim teknikleri ve dijital gözetim ve kaydetme teknolojileri ile fonksiyonunu devam ettirmektedir. Bu sayede gözetim pratikleri, daha sistematik, planlı, rutin ve işlevsel bir boyut kazandı. Çalışanların her adımı rahatça izlenerek; işten kaytarmalar, aksaklık yaratıcı unsurlar, keyfi hareketler büyük ölçüde önlenmeye çalışıldı. İş verimi arttı, işçi refahı yükseldi, patronlar emeklerinin karşılığını daha fazla almaya başladılar.

Aslında, çalışanların dijital araçlar yoluyla kontrol edilmesi düşüncesi yeni bir uygulama değildir. Sosyal psikolog ve iş bilimci Zuboff, 1980’lerin başında, dijital araçların kullanılmaya henüz başladığı yerlerde, çalışanlarla yaptığı araştırmalarda sık sık çalışanların yönetim tarafından çok daha yoğun bir şekilde izlendiklerine dair şikâyetle bulunduklarını ifade eder. Bir ofis çalışanı, dijital masraf takibi sisteminin, çalışanları denetleme aracına dönüştüğü, isterlerse en ufak bir değişikliği bile dakikası dakikasına tespit edebileceklerini dile getirmektedir (Acemoğlu-Johnson, 2023:300).

Yakın dönemde bütün dünyayı saran küresel COVID-19 salgını da, gözetim teknolojileri pazarını bir hayli genişletti, Sneek ve Tremind türü çalışan

izleme yazılım şirketlerinin satışlarını oldukça büyüttü. Küresel danışmanlık firması PwC, çalışanların bilgisayar ekranından uzaktayken kayıt tutan bir yüz tanıma aracı bile geliştirdi. Bu araç, finansal kurumların personeli evden çalışırken mevzuata uygun çalışıp çalışmadığını kontrol etmeyi amaçlıyordu. 2020’de yapılan bir araştırmaya göre, her yedi çalışandan biri, COVID-19 salgını sırasında işyerinde izleme/gözetimin arttığını ifade etmiştir. Ancak, şunu da ifade etmek gerekir ki, çalışan izleme yeni bir trend değil, aksine, 2019’da ECS (Avrupa anket şirketi) 21.869 AB kuruluşunun % 5’inin çalışan performansını izlemek için veri analitiğini kullandığını ortaya çıkardı (Riso, 2023).

Ne var ki, geçmişteki uygulamaların bugünkünün yanında çok hafif kaldığı da bir gerçektir. Örneğin Amerikalı Amazon şirketi, sevkiyat ve depo çalışanları ile ilgili büyük miktarda veri topluyor ve bu veriler sayesinde algoritmaları besleyerek sevkiyat hızını artırıyor ve kesintileri en aza indirecek şekilde işleri yeniden yapılandırabiliyor. Amazon, ABD’deki özel sektörün en büyük ikinci işvereni ve Walmart gibi diğer büyük perakendecilerin çoğundan daha yüksek asgari ücret ödüyor. Ancak, yine de Amazon’daki işler için iyi işler tabirini kullanmak yine de zordur, çünkü çalışanlar çok sıkı ve hızlı tempolu çalışma rutinlerine uymak mecburiyetindedirler. Hangi süre ve sıklıkta ara verdikleri ve gereken özen ve çabayı yeterli ölçekte gösterip göstermedikleri sürekli olarak denetlenmektedir. (Acemoğlu-Johnson, 2023:300).

Son zamanlarda medya gündeminde sıkça yer alan bir habere göre, Amazon’un birçok tesisinde işçilerin önemli bir kısmı, beklentilere yanıt veremedikleri gerekçesiyle işten çıkarıldılar. Bu işten çıkarmaların bir kısmı, toplanan verilere dayalı olarak otomatik yapıldı. Bir iş hukuku avukatının dile getirdiği gibi, işçilerden en sık duyulan şikâyet “*otomatik sistemler tarafından izlendikleri ve denetlendikleri için kendilerine robot muamelesi yapıldığını düşünceleri*” (Acemoğlu-Johnson, 2023: 300) olmuştur.

New Jersey’li bir çalışanın ifadesiyle, “*yaptığın her şeyi görebiliyorlar ve bu tamamen kendilerine yarıyor. Onların gözünde insan olarak değerimiz yok. Bu da çok küçük düşürücü bir şey.*” Ne var ki, söz konusu gözetleme ortamları sadece küçük düşürücü olmanın ötesinde aynı zamanda tehlikelidir de. Bir OSHA raporuna göre, 2020’de çalışanların neredeyse yarısı önemli ölçüde ciddi yaralanma geçirmişlerdi. Diğer bazı çalışmalarda örneğin Noel dönemi gibi işçilerin ve gözetimin yoğunlaştığı dönemlerde daha yüksek yaralanma rakamlarına ulaşıyordu. Amazon ayrıca sevkiyat çalışanlarından ve üstlenicilerden “mentor” adlı bir veri izleme uygulamasını indirmelerini ve her daim açık tutmalarını istiyor. Böylece çalışanları daha yakından takip edebilmektedirler. Şirket sevkiyat çalışmalarını izlemek için ek olarak yapay zekâ araçlarından da veri topluyor. Bu veriler ile çalışanların zaman çizelgelerine uyup uymadıklarını denetlemiş oluyorlar. Kargo çalışanlarının neden sürekli zamana karşı yarış içinde olduklarını bu uygulamalardan anlayabilmek mümkündür (Acemoğlu, Johnson, 2023:300-301).

İşverenler artık çalışanların bilgisayarlar ve diğer cihazları nasıl kullandıklarını da sürekli olarak izleyebilmektedirler. Çalışanı izlemek bir ölçüye kadar işverenin hakkı olarak görülebilir. Zira işveren, çalışanların kendilerine verilen işleri düzgün şekilde yerine getirip getirmediğinden veya makinele-re zarar verip vermediğinden emin olmak isteyebilir. Eskiden işçiler sadece izlendiklerinden dolayı değil aynı zamanda işverenle aralarındaki iyi niyet ilişkisinden dolayı da işlerini iyi yapmaya çalışırlardı. Yüksek ücretler ve işyerinin sağladığı imkânlar nedeniyle de ekstra motive oluyorlardı. Örneğin işveren ya da yönetici, işçinin kendisini iyi hissetmediği bir günde ona bir dereceye kadar tolerans gösterebilir ya da bunun tersi olarak çalışanlar bazen gerektiğinde normalin üzerinde bir çalışmaya rıza gösterebilirlerdi. İzleme faaliyeti, işverenlerin ücretleri düşürmesine ve işçileri daha çok çalıştırmasına imkân verebilmektedir. Bu noktada izleme faaliyeti, bir “rant kaydırma” faaliyeti, bir başka ifadeyle, verimlilik artışının paylaşımında emeğin payını küçültmek amacıyla da kullanılabilir (Acemoğlu, Johnson, 2023:301).

Ayrıca, son yıllarda iş dünyasına giren giyilebilir cihazlar ve biyometrik teknolojiler, kontrol düzeyini artırarak, kişisel özellikleri de dahil çalışanların izlenmesine ve gözetlenmesine yeni bir boyut getirmekte. Performans ve davranışlara ilişkin diğer bilgilerle birleştirilen bu kişisel bilgiler, çalışanların gelecekteki davranış ve tutumları hakkında çıkarımlarda bulunmak için kullanılabilir; kullanımı kontrol edilmezse önemli yönetim kararlarını etkileyebilmektedir (bkz. Patgiri, 2021). Bu alanda, yapay zeka teknolojilerindeki hızlı gelişmeler, sözde ‘insan analitiği’ ve ‘profil oluşturma’ (kişisel verilerden elde edilen algoritmik çıkarımlar) olanağı sağlıyor ve veri odaklı, yoğun iş yönetimi ve insan kaynakları uygulamalarını güçlendiriyor.

5. İşyeri Gözetimi, Rekabet, Düzen Sağlama ve Mahremiyet İhlali

İşyeri ya da örgüt içi ilişkiler, esasta, etkili ve iyi kurgulanmış bir örgütsel kültür üzerinden işler. Bu kültür ise, genel planda çalışanların fikirleri, insanlık onuru ve özel yaşamın gizliliğine saygı temelinde yapılır (Bowie-Duska, 1990:86). Çalışanlar, söz konusu kültürel özellikleri içselleştirerek örgüt hedeflerine katkı sunarlar. Örgüt kültürü, çalışanların hak ve hukukunu, özel yaşamı ve insani erdemleri esas almaya dönük şekilde temellenir. Örgüt içi otorite ilişkileri, yönetsel prosedürler, liderlik ve personel ilişkileri ve mahremiyet örgüt içerisindeki gözetim ve denetim pratikleri ile düzenlenir ve fonksiyonel bir noktada tutulmaya çalışılır

İşletme yapıları içerisinde yaşanan rekabet ve düzen sağlama ihtiyacı, ister istemez sıkı ve etkin bir gözetimi beraberinde getirir. İşyeri izleme (monitoring) maksatlı olsun ya da olmasın işletme ya da çalışanla ilgili veriler, otomatik olarak toplanır (Yılmaz, 2005:3). İzleme, bir bakıma, çalışanların performanslarının çeşitli yazılım ve elektronik donanımlar yolu ile izlenerek raporlama sürecine karşılık gelir (Alder ve Ambrose, 2005). İzleme ile çalış-

ma yaşamı ve iş ile ilgili enformasyonun sürekli ve düzenli şekilde kayıt altına alınması mümkün olur.

İşyerindeki gözetleme pratikleri, büyük ölçüde performans odaklıdır, iş-yeri çalışanlarının verimlilik ve üretkenliğini garanti altına alıcı bir maksada hizmet eder. Örneğin iş görenlerin bilgisayar ve telefon kullanma sürelerini, kaynak kullanımlarını ölçme ve iş görenin konumunu takip etme şeklinde fonksiyonlar görür. Ayrıca, çalışan güvenirliliği, sağlık durumları vs. gibi konularda bilgi/veri toplanması ve bunun değerlendirilmesi mümkün olur (bkz. Al-Rjoub, Zabian ve Qawasmeh, 2008:190). İşverenler, çalışanlarını daha çok kar dürtüsü ile takip etmek istemekteler, ancak, bu durum, çalışan mahremiyeti açısından önemli sorunlara kaynaklık etmektedir. İşyerinde hemen her şey; çalışan, nesne, eşya, ilişkiler vs. kameralar vasıtasıyla kontrol edilebilir durumdadır. E-postalar izlenebilir, sabit diskteki belgeler takip edilebilir, ziyaret edilen siteler kayıt altına alınabilir. Akıllı cep telefonları ve internet üzerinden çalışanlar evdeyken bile izlenebilir, konuşmaları ve yaptıkları işlemlere dair kayıtlar tutulabilir. *Ne var ki, mesai dışında söz konusu olan bu izlemeler, özel hayata ciddi müdahaleler içermekte ve tartışma konusu olmaktadır* (Pearce, Kuhn, 2003:372).

Farklı alanlarda gerçekleştirilen araştırmalar, çalışanlar üzerindeki gözetimin son yıllarda büyük artış kaydettiğini ortaya koymaktadır. ABD’de yapılan bir araştırmada, çalışanların telefon, eposta, sesli posta, internet ve bilgisayar kullanımlarını izleyen şirket sayısının bir hayli arttığı (% 37’den % 43’ çıktığı) dikkati çekmektedir (Lyon, 2006:84). Yine ABD’deki bir başka araştırmada, işletmelerin yarıya yakınının (% 45) çalışanlarının her türlü elektronik hareketliliğini izlediği ortaya çıkmıştır. Geliştirilen izleme yazılımları, çalışanların internet geçmişlerini ve e-postalarının her bir kelimesini düzenli olarak kayıt altına almaktadır (Watson, 2001:82; Büyük, Keskin, 2012:58).

İşyerinde izleme-gözetleme teknolojilerinden yararlanan kurumsal uygulamalar, söz konusu teknolojilerin en zararsız olanından en fazla müdahaleci olanına doğru değişik usul ve yöntemlere başvururlar. Bu durum, gözetimin az ya da çok mahremiyete müdahalesinin kaçınılmaz olacağı gerçeğine de işaret eder.

İşyerindeki mahremiyet kendisini farklı şekillerde gösterir. Örneğin kişinin yakın fiziksel çevresini korumayı içeren mekânsal mahremiyet, kişiyi haksız müdahalelere karşı korumayı kapsayan bireysel mahremiyet ve kişisel verilerin toplanması, saklanması, işlenmesi ve dağıtımına dair faaliyetleri kapsayan bilgi mahremiyeti (Eralp, 2013).

İşyerinde çalışanların izlenmesi, farklı şekillerde mahremiyet ihlallerini de beraberinde getirir. Örneğin çalışanların telefon, bilgisayar gibi teknik araçları kullanımının izlenmesi, iş ortamındaki davranışlarının veya performanslarının kamera vasıtasıyla gözetlenmesi ve iş görenlere ait kişisel bilgilere sahip

işletmelerin bilgi güvenliğini sağlamaları şeklinde kendisini gösterir (Erdemir ve Çeliktaş, 2006:90).

Çalışan izlemelerinde mahremiyeti tehdit eden ve en fazla öne çıkan, kaygı uyandıranı ise video kameralardır. Bazı kameralar, otopark ve merdivenlerde özel hayata müdahale etmeden güvenliğini sağlarken, bazıları, çoğunlukla kabul edilemez alanlara yerleştirilmişlerdir. Mahremiyet ihlallerine en uç örnek ise, işyeri yönetimi açısında çalışanlar üzerinde doğrudan taciz ya da şantaj maksatlı olarak kullanılmasıdır. Çalışanların bu tür durumlarda, yüksek gizlilik ve kişisel imtiyaz gereksinimine ihtiyaçları vardır (National Workright Institute, t.y. 17-18; Büyük ve keskin, 2012:58).

İşyeri izlemenin yanı sıra çalışanlar da kendi mesai arkadaşlarını bu sistemle kolayca takip edebilmektedirler. Patronlar, çoğu zaman, bilgi işlem çalışanlarına, verilere erişim noktasında tam yetki vermektedir. Oysa bu verilere erişim keyfi ve sübjektif maksatlara göre değil belli resmi yönetmelik hükümleri dahilinde olmalıdır. Ayrıca, bu izleme/takip edilmeden çalışanların haberleri olmamakta, dahası bu konuda kendilerine bilgi verilmemektedir. Çalışanların hangi hususlarda ve ne şekilde bir izlenmeye/takibe uğradıkları bilgisinin onlardan saklanması ya da hissettirilmeden gerçekleştirilmesi ciddi insan hakkı ve bir etik ihlali konusunu oluşturmaktadır.

İşverenler, çalışanlar üzerinde bilgi/veri elde etme ve toplamanın kendi hakları olduğu düşüncesinden hareket ederken, çalışanlar ise bu izlenme ve takibe uğrama neticesinde özel hallerine ve ilişkilerine vakıf olunmanın getirdiği aşağılanma ve küçük düşürülme gibi psikolojik bir örselenme ile karşı karşıya kalmaktadırlar. Elektronik gözetleme, örgüt/işyeri içerisinde stres, kaygı, tedirginlik hali yaratabilmekte, bu durum işte verim düşüklüğüne, iş kazalarına ve iletişim sorunlarına neden olabilmektedir.

Lease ve Gordon'un da ifade ettikleri gibi, çalışanlar gözetim aparatlarını özel hayatlarına dönük ciddi bir müdahale olarak algılamaktalar, uygulamayı etik olarak görmemekteler ve yasal olmadığına kanaat getirmektedirler (2005:4). Ayrıca, gözetim altında çalışanların stres düzeylerinin daha yüksek olduğu, depresyon, anksiyete, öfke ve kısıtlanmışlık duyguları gibi kimi psikotik arazları daha fazla sergilediklerine dair verilere rastlanmaktadır.

Ülkemizde yapılan kimi araştırmalarda da, çalışanların önemli bir kısmının yönetimin iş yerini izleme hakkı olduğu ve bunun iş gören verimliliğinin artması, işyeri güvenliği (hırsızlık, suiistimaller vs.) nin sağlanması için gerekli bir uygulama olduğuna dair veriler elde edilmiştir. Buna karşın, tam ters istikamette, gözetleme pratiklerinin çalışan mahremiyetine zarar verdiği, moral motivasyonu zayıflatığı ve çalışma barışını olumsuz etkilediğine dair bulgulara da rastlanmıştır (Erdemir-Koç, 2006: 559-560). Ayrıca, izleme araçları olarak da en fazla internet, bilgisayar, telefon ve bazı sohbet programları kullanılmaktadır. Yine, masa ve ofislerin taranması, işgören takibine ilişkin par-

mak izi, retina taraması, e-postaların ve cep telefonlarının denetlenmesi gibi yöntemler de sık olmasa da uygulanan pratikler arasındadır (Erdemir, 2008; Büyük-Keskin, 2012: 60).

6. Esnek Çalışma, Dijital Araçlar ve İş/Çalışan Gözetimi

Geleneksel işyeri gözetiminden farklı olarak yeni, esnek iş (postmodern), ortamlarında, çalışma ve gözetim pratikleri, daha farklı, görünmez ve daha yaygın şekilde tevarüs etmektedir. Bu tarz işyerlerinde teknolojik ilerlemeye koşut olarak yeni çalışma modelleri ve iş yapma biçimlerine dayalı gözetim deneyimleri söz konusudur.

Yeni-esnek kapitalizmde, esneklik, bağımsız çalışma ve emek pratiği öncelendiğinden çalışanlar zaman ve mekân üzerinde özerk ve bağımsız hareket serbestisine sahiptirler ve çalışanlar evden ya da uzaktan çalışma yapabilirler. Bu gibi durumlarda, mobil telefonları, e-mail ve anlık mesaj uygulamaları ile çalışanın izlenmesi ve denetimi mümkün olabilmektedir.

Yine, çalışanlar proje odaklı çalışma yapabilmekteler ve proje performansları kameralar, anlık mesajlaşma vb. yöntemlerle kontrol edilebilmektedir. Çalışma ekiplerinin işbirliği derecesi, iletişim teknolojileri yolu ile değerlendirilebilmekte, fiziki olarak aynı ofiste olmadıkları halde farklı bölgelerden ya da ülkelerden insanlar arasındaki işbirliği izlenebilmekte ve denetlenebilmektedir. Modern örgüt yapılarında olduğu gibi performans değerlendirmesinde esneklik dikkate alınmakta, bireysel hedefler veya projelerin tamamlanma derecesi izlenebilmektedir. İzleme yazılımları veya zaman yönetimi araçları kullanılarak verimlilik takibi yapılabilmektedir.

Yeni çalışma ve gözetim pratikleri, aynı zamanda çalışana özgürlük hissi kazandırmakta, esneklik sayesinde çalışanlar daha fazla kontrol edilebilmektedir. Esneklik ve özerklik sayesinde kendi programını oluşturma imkânı tanınması motivasyonel açıdan önemli katkı sağlamaktadır¹.

Yeni kapitalizmle birlikte beliren (esnek) yapılarda; çalışma ilişkilerine dair yeni biçimler otoritenin görünmez ve hissettirilmeden fonksiyonunu icra etmesine olanak tanımakta. Katı işleyiş usulleri yerine geçici ilişkiler, yatay hiyerarşi, zaman kullanımında esneklik, mekâna bağlı olmamak, her daim mobil olabilme, değişime açıklık, yeni koşullara ayak uydurmak, bireysel özgürlük, katı prosedürlerin esnetilmesi, forma uydurmak yerine sonuca odaklanmak, verimliliği öncelemek vs. gibi ilkeler, aslında daha özgürlükçü ve bireysel tercihleri önemseyici gibi görünse de aslında birey üzerindeki denetimi kuvvetlendirici bir tesire sahiptir (Sennett, 2002:48-61). Bürokratik otoriteyi dışalamaya dönük olarak görülen bu unsurlar, çalışanlar için yeni iktidar ve kontrol mekanizmaları anlamına gelmektedir.

1 Ne var ki, uzaktan çalışma durumunda sosyal bağların zayıflaması söz konusu olabilmekte, geleneksel işyeri ortamına göre daha az denetim hissi güven sorunlarına neden olabilmektedir. Ayrıca, sürekli bağımsız karar verme mecburiyeti enerji tükenmesi gibi sonuçlar doğurabilmektedir.

Yeni İşletme yapıları içerisinde çalışanların vakitlerini nasıl geçirdikleri, etkinliğe/verimliliğe ne ölçüde katkı sundukları, araçları ve teknolojiyi ne amaçla kullandıklarının takibi için izleme sistemleri etkin olarak kullanılmaktadır.

Örneğin yeni çalışma biçimlerinden biri olan evden çalışma, pek çok açıdan işveren için bir risk ve kaygı unsurudur. İşveren, çalışan üzerindeki kontrolünü kaybedebilmekte, çalışanların bu esnekliği istismar edeceği düşüncesine kapılabilmektedir. Bu yüzden belki ofiste olduğundan daha fazla kontrol kurma ihtiyacı hissetmekte, sürekli e-mailler ile çalışanlar yoklanmakta, telefon ile ya da whatsapp üzerinden işe odaklayıcı ve verimliliği sağlamayı hedefleyen gözetimsel pratiklere başvurmaktadırlar. Çalışanın sürekli işletmeyi araması, bilgi vermesi, iş-çalışma durumu hakkında bilgilendirme yapması ya da diğer çalışanları internet üzerinden izlemeye, takip etmeye dönük çabalar içine girmesi vs. söz konusu olmaktadır. Bu aslında kimi zaman ofisteki denetimden daha ağır ve bıkırtıcı bir psikolojik gerilime de sebebiyet vermektedir.

Yine, modern çalışma ofisleri, çalışanlar üzerinde “caydırıcılık”, “koşullandırıcılık ve “ödüllendiricilik” fonksiyonlarını pekiştirmek amacıyla elektronik izleme sistemlerini daha etkin kullanmakta ve örtük bir sermaye ve mülkiyet egemenliğine zemin hazırlamaktadırlar. Bu sayede, bilgi üzerindeki denetim artmakta, bilgi iktidarın ayrılmaz bir parçası haline gelmekte, hatta “üretimin esas gücü” olarak görülmektedir (Lyotard, 1990:11-12; Büyük, Keskin, 2012:61).

Yeni dijital araçlar ve teknolojiler, iş ve emek performansını en üst düzeye çıkarmayı hedeflediğinden bu teknolojiler, çalışanların iş süreçlerinin ve performanslarının izlenmesi ve yönetilmesinde olduğu kadar, çalışanların bu teknolojileri kullanarak daha etkin ve yaratıcı işler çıkarmalarına da katkı sunmaktadır. Şirketler, dijital araçlar yardımı ile çalışanların iş performansını daha kolay ve etkin şekilde izlemek ve ölçmek imkânını yakalamak için çeşitli metrikler kullanmaktadırlar. Uzaktan çalışma modelinde, çalışanların faaliyetlerini takip etmede kullanılan dijital araçlar, işverenin çalışanların zamanını ve etkinliğini daha yakından takip etmesini sağlar. Dijital araçlar, aynı zamanda büyük miktarda veriyi analiz ederek çalışanlara dair genel eğilimleri ve başarı seviyelerini ortaya koyabilir. Yine, işverenler, bu araçları kullanarak, çalışanların sağlık ve refah durumunu izleyebilir, örneğin, stres düzeyleri, uyku kalitesi, hastalık seyri vs. takip edilebilir, çalışan üretkenliği ve yaratıcılığı ölçülebilir.

İşgücü piyasalarındaki esneklik ve dönüşüm genişledikçe, işverenler iş gücünü daha esnek bir şekilde yönetmeye ve ihtiyaca göre ayarlamaya çalışmaktadırlar. Eski/fordist ekonomide olduğu gibi yeni dönemde de, gözetim ileri düzeyde sağlanmakta, ancak, gözetim uzaktan, görünmez, mobil ve daha az hissettiren bir seviyede yürütülmektedir. Çalışan, mobil cihazını, e-maillerini sık sık kontrol etmeli, harekete hazır bir noktada bulunmalı, geçici ve mo-

bil bir yaşam tarzına sahip olmalıdır. Dijital araçlar, çalışanlar üzerinde çoğu zaman geleneksel gözetimden daha fazla baskı ve stres oluşturabilmektedir.

Ayrıca, üretkenlik ve verimlilik baskısı, işletmelerin çalışanlar üzerinde iş ahlakına uygun hareket edip etmedikleri hususunda etkili kontrol mekanizmaları kurmalarını zorunlu kılmaktadır. Üretim baskısı, kâr artırma güdüsü ve işyerine ait kaynakları kullanırken yasalara ve etik kaidelere aykırı tutum ve tavırları tespit etmek için de gözetlemeye meşruiyet atfedilmektedir.

E-izleme ile işletmelerde işçinin etkinliği yerine yönetimin etkinliği ön plana çıkarılmakta, yönetim, üretim sürecinde bir bütün halinde üretimin tüm unsurlarını denetleme işlevini yerine getirmektedir. Bu sayede, öznel bir üretim ögesi olan emek, üretim sürecinin dışına çıkarılarak nesnel bir öge haline getirilmiş olmaktadır (Braverman, 2008:175-176; Büyük-Keskin, 2012:68).

Yeni ekonomide, şirketler çoğu zaman teknoloji sayesinde talebi önceden öngörüp gerçek zamanlı bir iş programlaması yapabilmektedirler. Müşteri odaklı iş yapan pek çok sektör, 08.00-16.00 gibi nispeten öngörülebilir çalışma saatlerini terk edip bunun yerine “sıfır saatlik sözleşmeler” ve gerçek zamanlı çalışma takvimlerini benimsemeye yönelmektedirler. Sıfır saatlik sözleşme (zero-hour contract) şirketin çalışana her hafta düzenli saatlerde çalışma ve buna göre ücret ödeme taahhüdü vermediği bir sözleşme türüdür. Gerçek zamanlı çalışma takviminde ise şirket bir önceki gecedan çalışanı cep telefonundan arayıp ertesi sabah erken saatte işe gelmesini veya normal çalışma saatlerini uzatmasını talep edebilmektedir. Dahası, şirket, belirli bir süre önceden haber vermek zorunda olmaksızın vardiyayı iptal edebilir ki bu tabii çalışanın gelirini azaltabilir. Gerçekte her iki çalışma düzeninde de büyük veri ve yapay zekâ teknolojileri kullanılmaktadır. Örneğin, Kronos gibi teknoloji şirketlerinin sunduğu çalışma takvimi hazırlayan yazılımlar, işverenin karşılaşacağı talebi öngörüp çalışma takvimleri belirleyerek çalışanları bu takvime uymaya zorlar. Bu uygulamaların uç bir versiyonu kapama ve açma bileşiminden oluşan “kapaçma” (Clopening) olarak adlandırılan çalışma düzenidir. Bu düzende aynı çalışan, dükkânı akşam geç saatte kapatır ertesi sabah erkenden açar. Ellerinin altında yapay zekâ araçları olan yöneticiler, kendi ihtiyaçlarına göre işçilere, genelde son anda, çalışma takvimini dayatırlar (Acemoğlu, Johnson, 2023:301).

Esnek çalışma takvimi uygulamaları ile işçi izleme arasında birçok paralellik vardır. En önemlisi, her ikisi de şöyle-böyle teknolojilerdir: üretkenlik artışları küçük, çalışanlara maliyetleri ise büyüktür. İzleme faaliyetlerini artıran şirketler, çalışanlarla aralarında iyi niyet bağı kurmakla uğraşmazlar; ücretleri de kısıbabilirler. Ama bu üretkenliği pek artırmaz: çalışanlar daha az para aldıkları için işlerinde daha iyi hale gelmezler. Hatta pek çoğunun motivasyonu düşer ve üretkenlikleri azalır. (Acemoğlu, Johnson, 2023:301).

Dolayısıyla, uzaktan çalışma ile çalışanların iş süreçleri/çabaları daha yakında izlenebilmekte, çalışan etkinliği/verimliliği bu araçlarla daha iyi takip

edilebilmektedir. Esnek ekonomide, çalışanların hedeflerini tutturması ve performans göstermeleri beklendiğinden, bu araçlar bunu daha metrik şekilde ortaya koymaya katkı sağlayabilmekte. Dijital araçlar, izleme ve veri analizini kolaylaştırdıklarından, işverenlerin çalışan davranışı, tercihi ve performansını daha iyi anlamaları mümkün olmakta, bu da işverenin daha stratejik kararlar almasına yardım edecektir. Esnek kapitalizmde, evden, ya da ofis dışında çalışma olanağı, çoğu zaman çalışanların ev ya da özel yaşamlarını gözetimin bir parçası haline getirmekte ve sürekli bir izlenme hissinin oluşmasına yol açabilmektedir. Çalışanlar, her daim patronlar tarafından izlenmekte, dolayısıyla yoğun bir stres ve gerilim altına girmelerine sebebiyet verilmektedir.

7. Dijitalleşme, Algoritmalar ve Çalışan İzleme/Gözetleme

Dijitalleşme ile birlikte çalışma yaşamında izleme, takip etme, kaydetme, değerlendirme pratikleri bir hayli kolaylaşmış, gözetleme ameliyesi, yeni ve karmaşık bir çalışma ekosistemi yaratabilmiştir. Dijital veri toplama ve algoritmalar yoluyla elde edilen veriler, işin, işçinin ve işyerinin anlam ve işlevselliğini yeni ve farklı bir faza yükseltmiş görünmektedir. Bu tür gözetleme pratikleri, gözetimi 24 saat, kesintisiz, işlevsel ve optimal bir boyutta sürdürmeye olanak tanımaktadır. Gözetim araştırmacısı Riso (2023) dijitalleşme ve algoritmalar yoluyla çalışan izleme ve gözetlemenin birbirinden farklı anlam ve görünümelerini şu şekilde sıralamaktadır:

- Daha fazla iş ve işyeri gözetimi, artan otomasyonun kaçınılmaz bir sonucu olarak giderek daha fazla güçlenmekte ve yaygın hale gelmektedir. Otomatikleşme ve işi optimize etmek, veri toplanması ve bunların işlenmesini kolaylaştırmaktadır. Gelişkin robotların genişletilmiş izleme ve kayıt yetenekleri, çalışanların işteki performansları ve davranışları hakkında etkin bir kontrole imkân tanımaktadır.

- Verilerin robotlar aracılığıyla toplanması, işyeri uygulamalarını iyileştirmek için değerli bilgiler sunsa ve sorumlu işverenler tarafından iyi amaçlar için kullanılabilse de, çalışanların sürekli gözetim altında olduklarına dair kaygılarını artırabilmektedir. Bazı araştırmalar, gözetim altında olmanın, izlenenlerin davranışlarını değiştirdiğini, özerkliklerini kısıtladığını ve mahremiyetlerini ihlal ettiğini ortaya koymaktadır. İzleme ve gözetleme kaçınılmaz olarak işyerindeki güç dinamiklerini değiştirdiğinden ve işçiler ile yönetim arasındaki güvenin bozulmasına yol açtığından ve bunun iş kalitesi üzerinde yansımaları olduğundan, bu durum işçi-işveren ilişkilerini de etkilemektedir. İşyerinde giderek daha akıllı hale gelen robotların (işçilerin faaliyetlerini izleme - kaydetme) varlığı, aynı zamanda çalışanlara, performanslarının hedefleri veya beklentileri karşılayamaması durumunda işlerinin risk altında olabileceğini sürekli olarak hatırlatabilir. Bu durum iş güvensizliği duygusu yaratabilir ve çalışma yaşam kalitesini olumsuz yönde etkileyebilir.

İleri derecede dijitalleştirilmiş işyerleri, daha fazla makineler ve giyilebilir cihazlar, fiziksel ve sanal nesneleri birbirine bağlamakta ve sadece şirket içinde değil, tedarik zinciri boyunca da yüksek miktarda veri toplayıp paylaşan ağ bağlantılı sensörlerle donatılmaktadır. Örneğin IoT sensörleri, eğitim amacıyla kullanılan AR/VR cihazlarına yerleştirilebilmekte ve öğrenmeyi engelleyen kişisel faktörleri belirlemek için biyometrik veriler de dahil çok çeşitli bilgilerin toplanmasına olanak tanımaktadır. IoT aynı zamanda diğer dijital teknolojilerin yıkıcı gücünü artırmakta, bu tür kullanım örnekleri, gelişmiş dijital teknolojilerin entegrasyonunu, kişisel bilgilere erişim ve çalışanların mahremiyetine müdahale açısından oluşturacağı riskleri de çarpıcı şekilde yansıtmaktadır.

Kişisel verilerin ve iş verilerinin (özellikle uzaktan çalışma bağlamında) birleştirilmesi, sensörlerle donatılmış ve internet üzerinden bağlanan kişisel ve iş cihazlarının şirketin ağ altyapılarına senkronize edilmesini kolaylaştırmakta. Yalnızca çalışma ortamına değil, giyilebilir cihazlar dahil günlük nesnelere de yerleştirilmiş olan IoT tabanlı çözümler ve cihazlar, işlenmeye ve analiz edilmeye hazır, kalıcı bir veri akışı oluşturur. Makine öğrenimi algoritmaları daha sonra IoT cihazları tarafından üretilen yüksek hacimli verilere uygulanabilmekte, böylece gözetim yetenekleri daha da genişletilmekte ve potansiyel olarak iş dışı faaliyetlerle ilgili olanlar da dahil olmak üzere çalışanların profilinin çıkarılması ve puanlanması mümkün kılınabilmektedir.

Uzman görüşlerinden ve vaka çalışmalarından yararlanan araştırmalar, dijitalleştirme teknolojilerinin çalışanların izleme ve kontrol amaçlarından ziyade öncelikle iş sürecini optimize etmek ve verimliliği artırmak için tanıtıldığını gösteriyor. Dijitalleştirme teknolojilerinin izleme yetenekleri, işletmelerin makine arızalarını tahmin etmelerine veya bu arızalar konusunda uyarılmalarına ve yalnızca şirket içinde değil, tedarik zinciri boyunca süreçlerin ve ürünlerin kalitesinin izlenebilirliğini sağlamalarına yardımcı olabilmektedir.

Dijitalleşme, çalışanlar ve işverenler için gerçek ve somut faydalar sağlayabilmekte, ancak aynı zamanda mahremiyete ilişkin yasal haklara yönelik riskler ve özellikle IoT ve ilgili teknolojilerin kullanımından kaynaklanan çalışma koşulları açısından olumsuz sonuçlar da doğurmaktadır.

Çalışan izleme ve gözetimi, küçük ölçekli, düşük vasıflı görevlerle karakterize edilen platform çalışması türlerinde daha belirgin olma eğilimindedir. Bu tür görevler çevrimiçi olarak (örneğin, 'tıklayarak çalışma' veya mikro görevler) veya yerinde (örn., bisikletle yemek dağıtımı) yapılabilir. Bu tür platformların işleyişinin temelinde yatan algoritmalar, işlerin ve çalışanların gerçek zamanlı olarak yakından takip edilmesini sağlıyor. Çevrimiçi platform çalışmalarında izleme ve gözetim, tuş vuruşlarını izleme, ekran görüntüleri veya çalışanın video kaydı gibi araçlardan yararlanırken, yerinde platform çalışmasında izleme sistemleri, GPS verilerine veya görev yürütülürken uygula-

ma aracılığıyla oluşturulan verilere dayanmakta. Örneğin Uber uygulaması, hız bilgilerini gerçek zamanlı olarak izlemek için sürücülerin akıllı telefonlarındaki GPS verilerini kullanıyor. Yemek dağıtım platformları tarafından kullanılan uygulamalar ortalama hız, saat başına teslimatlar ve geç veya atanmamış siparişlerin sayısı gibi çalışanların performansı hakkında düzenli olarak bilgi toplar.

• Ancak platform çalışmalarında çalışanların izlenmesi ve gözetimi algoritmik yönetim ve kontrolle sınırlı değildir: değerlendirme ve derecelendirme sistemlerini de kapsayabilir. Platform veya müşteriler tarafından yapılan derecelendirmeler, çalışanların görevlere erişimini veya kendilerine verilen görevlerin kalitesini (örneğin ölçek, kazanç, konum ve zamanlama açısından) etkileme eğilimindedir.

• Bir diğer önemli konu da platformların çalışanlarının verilerini ve gizliliklerini ne ölçüde koruduğudur. Platformlar bazen iş modellerini ortaya çıkarabileceğini ve rekabet avantajlarını zayıflatabileceğini öne sürerek bu konuyla ilgili bilgi paylaşmaktan çekiniyor. Ancak veri işleyicileri olarak platformlar, çalışanların verilerinin korunmasını ve mahremiyet haklarını korumak ve muhafaza etmek için daha fazla çaba sarfetmek durumundadırlar.

Dahası, işin platformlaştırılması günümüzün karmaşık ve son derece kaotik yapısı içerisinde giderek artış göstermekte; bu da, başlangıçta dijital çalışma platformlarında ortaya çıkan izleme ve gözetleme de dahil olmak üzere dijital yönetim uygulamalarının daha geleneksel çalışma ortamlarına yayılmaya başladığı anlamına gelmektedir. Algoritmaların etkinleştirdiği gözetim, mevcut güvencesiz çalışmanın yeniden yapılandırılmasına da kapı aralamaktadır.

8. Çalışan İzlemeye Dönük Artan Endişeler

Çalışan izleme ve gözetleme, genellikle sunabilecekleri faydalar ve fırsatlardan ziyade, çalışanlar için oluşturabilecekleri risklerle ilişkili olarak tartışılmaktadır. Çalışanlar için güçlü korumalar ve yeterli güvenceler olmadığında, işyerindeki izleme ve gözetim insan onurunu tehlikeye atabilir ve çalışma koşullarının bozulmasına yol açabilir. Çalışanlar gözetim altında olduğunda veya gözetim altında olduklarından şüphelenildiğinde çalışanların uyumu kısa ömürlü olur. Yoğun ve gereksiz gözetim, uzun vadede çalışanların direncini ve muhalefetini artırabilir ve bu tür uygulamaları uygulayan işverenlerin itibarının zedelenmesine neden olabilir, bu da verimsiz bir iş yönetimi stratejisi olduğunu kanıtlar.

Çalışan izleme/takibine dönük endişelerden biri, dijital olarak etkinleştirilmiş gözetleme teknolojilerinin başlangıçtaki amaçlarından daha farklı amaçlarla kullanılması ya da “işlev kayması” türünden gizil fonksiyonlar için kullanılmasıdır. Bundan dolayıdır ki, gizlilik ve veri koruma hakları dışında önemli çalışan hakları, yaygın ve müdahaleci çalışan izleme ve gözetiminden

olumsuz şekilde etkilenir. Örgütlenme özgürlüğü ya da toplu sözleşme hakkına müdahale söz konusu olabilir, dahası, işçilerin örgütlenme ve müzakere gücünü potansiyel olarak zayıflatabilir.

Bu konuda, özellikle küresel fast-food zinciri McDonald'sla ilgili bir dava oldukça çarpıcı bir örnek olsa gerek. Şirket, ABD'de 15 dolar asgari ücret savunuculuğu yapan işçileri bir dizi izleme araçları kullanarak gözetlemekle suçlanıyordu. Medya, örgütlenme özgürlüğü hakkına müdahalenin yanı sıra, bu tür gözetim uygulamalarının aynı zamanda çalışanlara olan güven eksikliğinin sinyalini verdiğini dile getiriyordu. Bu durum, çalışanların katılımını, bağlılığını ve motivasyonunu olumsuz etkileyerek sonuçta çalışanların genel refahı üzerinde tahripkâr bir etki oluşturunuyordu (Riso, 2023).

Çalışan takibinden kaynaklanan işyeri refahının azalması belki de en göze çarpan olumsuzluğa işaret etmektedir. Zira gözetim altında olduğu bilgisi ve şüphesi, izlenenlerin davranışlarını değiştirir, kişisel özerklik duygularını azaltır ve bağımsız düşünme ve yaratıcılıklarını engeller. Dijital izleme teknolojileri, işyerinde sağlıklı bir rekabet kültürü oluşturabilir ve çalışanlar üzerinde ek baskı kurabilir (Riso, 2023).

Kuşkusuz son teknolojiler, işverenlere işyeri içinde ya da dışında işin farklı yönlerini izleme konusunda sayısız olanaklar sunmakta. Yaygın ve müdahaleci işyeri izleme ve gözetimi, çalışanların aleyhine olacak şekilde hiyerarşileri yeniden tahkim edebilir, kuruluş içindeki güç asimetrisini derinleştirebilir. Söz konusu izleme ve gözetim teknolojilerinin işverene verebileceği aşırı güç nedeniyle, bir yanda işverenin meşru menfaati, öte yandan çalışanların gizlilik hakları ve şeffaflık talepleri arasında bir denge kurmayı güçleştirebilir.

Kuşkusuz, çalışan izleme yazılımları aracılığıyla kişisel bilgilerin iş dışı satılarda de toplanması ya da ele geçirilmesi ciddi bir endişe kaynağı oluşturur. Bazı ülkelerde (örneğin Belçika, Fransa, İtalya, İspanya gibi) artan uzaktan çalışma bağlamında çalışanlara daha fazla koruma sağlanması yoluna gidilmekte, ne var ki, tüm mevzuatın bu yönde revize edilmesine büyük ihtiyaç bulunmaktadır.

Çalışanların performansı, örgütsel davranış ya da hareketleri hakkında veri toplama ve kaydetme faaliyetlerinin yaygınlaşması, hiç kuşkusuz mahremiyet ve veri koruma ihlalleri riskini artırmaktadır. Zira otomatik sistemlerce gerçekleştirilen sınırsız, 7/24 izleme, çalışan davranışlarını değiştirme ve yönetime olan güvenlerini zedeleme etkisi yaratabilir. Bu da doğal olarak iş kalitesini, verimliliği ve çalışan refahını olumsuz etkileyebilir.

Özellikle yapay zekâ tarafından desteklenen işyeri otomasyon teknolojilerinin kullanılması, çalışan verilerinin korunması ve gizlilik haklarıyla ilgili endişeleri artırmaktadır. Çünkü bu teknolojiler, büyük ölçüde birbirine bağlı bir çalışma ortamından büyük miktarda verinin toplanmasına ve işlenmesi-

ne olarak tanımaktadır. Avrupa Parlamenterler Araştırma Servisi'nin bilimsel Öngörü Birimi tarafından 2020 yılında hazırlanan bir raporda, otomasyonun, robotik ve yapay zekanın (AI), işin izlenmesi ve gözetiminin doğal bir parçası olduğu, bu alanda toplanan büyük veri setlerinin kaydedilmesi, depolanması, işlenmesi ve kullanılmasının böylelikle son derece optimal bir çizgide gerçekleşmesini olanaklı kıldığı dile getirilmektedir. Bilimsel Öngörü Birimi, İzleme ve gözetlemenin platform çalışmalarında örtük olduğu ve bir dereceye kadar platform çalışanları tarafından olduğu gibi kabul edildiği ileri sürülebilir. Ancak bu, algoritmanın uyguladığı sürekli denetimden dolayı işçiler açısından herhangi bir risk olmadığı anlamına gelmez. Sürekli algoritmik izlemenin bir sonucu olarak sınırlı iş özerkliği, düşük iş tatminine ve işin anlamsız olduğu algısına yol açabilir. Daha yüksek strese ve iş yoğunluğuna ve taksi benzeri hizmetler veya yiyecek dağıtımını söz konusu olduğunda daha yüksek kaza riskine neden olabilir. Olumsuz algoritmik veya müşteri bazlı performans derecelendirmeleri, çalışanların gelir üretimini ve çalışma fırsatlarını azaltabilir (Riso, 2023).

İzlemenin sıklığı ve kapsamı önemlidir. Aşırı ve yaygın izleme, olumsuz sonuçları artıracak ve çalışanların direnişiyle veya verimsiz davranışlarıyla sonuçlanma olasılığını yükseltecektir. Bu, diğer tüm çalışmalar kadar platform çalışmaları için de geçerlidir; çünkü çok fazla izleme, çalışanların yetkisini zayıflatır veya bireysel ya da kolektif düzeyde direnişe neden olabilir. Örneğin, Uber sürücülerinin, cihazlarındaki sürücü modunu kapatarak algoritmik iş dağıtımına direndikleri görülmüştür. Mesela güvensiz olduğunu düşündükleri bir mahallede yolcu almak istemezlerse bu yola başvurabilmektedirler. Benzer şekilde, çevrimiçi hizmet sunan platform çalışanları, örneğin çalışmayı otomatik ekran görüntülerinin bilinen ritmine göre ayarlamak gibi bir dizi stratejiyi uygulamaya koyarak otomatik izlemeyi atlatmayı başarabilmektedirler (Riso, 2023).

Aşırı ve yaygın çalışan izleme ve gözetleme, aynı zamanda yaratıcı ve bağımsız düşünmeyi engellemekte, özerkliği sınırlamakta, strese neden olmakta ve yönetime olan güveni sarsmaktadır. Pandemiden önce gerçekleştirilen küresel bir ankette, çalışanların % 52'sinin iş gücü veri kaynaklarının kullanımının güveni azalttığına inandığını, % 64'ünün izlemenin bir parçası olarak toplanan çalışan verilerinin potansiyel olarak yanlış kullanılmasından endişe duyduğunu dile getirmiştir. Ayrıca, iş yönetimi için teknolojilerin kullanımına ilişkin yukarıda bahsedilen 2020 TUV çevrim içi anketine yanıt verenlerin yarısından fazlası (% 56) çalışanların izlenmesi amacıyla işyerine yeni teknolojilerin getirilmesinin işçiler ve işverenler arasında güvene zarar verdiğini dile getirmektedirler (Riso, 2023). Denetim, çalışanların makul ve gerekli olduğunu düşündüğü sınırların ötesine doğru genişlediğinde, yönetime olan güven hızla azalmaktadır.

9. Sonuç

Teknolojinin gelişmesi ile çalışma yaşamı büyük bir dönüşüm içine girmiş, etkinlik ve verimliliği artırmaya dönük olduğu kadar etkili bir düzen ve disiplin çarkı oluşturmaya dayalı olarak da yeni bir süreç evrilmiştir. Fordist dönemdeki yüz yüze denetim, günümüzde, kameralar ya da video ve bilgisayar tabanlı dijital araçlar üzerinden sağlanmaya başlanmıştır. Amaç, çalışma yaşamını denetim altında tutmak, olası risk ve aksamalara karşı sistemi güvende tutarak verimliliği maksimum düzeye çıkarmaktır. Bu yüzden, en etkili gözetim araçları üzerinden çalışanın, işyerinin ve iş ilişkilerinin denetim altında tutulması, 7/24 tarama ve kaydetme hizmeti veren teknolojiler üzerinden hareketli/hareketsiz her nesne, insan vs.nin kayıt altına alınması, kapitalist çalışma yaşamının esenliği için elzem olarak görülmektedir.

Hem geleneksel hem de modern zamanlarda iş ve çalışan üzerinde denetim kurma, iş ve işçi etkinliğini artırmak için yönetimlerin etkili bir gözetleme ağı oluşturdukları ve bu yolla çalışma süreçlerini kontrol ettikleri bilinmektedir. Bu tür uygulamalar zaman içinde farklılaşarak, yeni yöntem ve usuller ile günümüze kadar süregelen ve bugün elektronik ya da dijital aygıtlar üzerinden 7/24, hiç durmaksızın izleme, takip etme ve kaydetme uygulamaları büyük bir hız kazanmıştır. Çalışma hayatında keyfilik ve başıboşluk oluşturmaya mahal bırakılmayacak, gerçek anlamda düzen ve disiplin sağlamaya matuf düzenekler kurulmak suretiyle çalışma, gerçek zamanlı bir denetim çarkı içinde tutulmaktadır.

Bugün artık devletin ve de özel işletme ve şirketlerin, gözetim dolayısıyla denetim yöntemi değişmeye başlamış, klasik, geleneksel gözetim usulleri yerine teknolojinin destek verdiği daha etkili ve işlevsel yöntemlere geçilmiştir. Gözetim pratikleri, daha çok, e-gözetim ya da dijital gözetim şeklinde tevarüs etmektedir.

Bu aygıtlar sayesinde çalışanlar, işlerine daha fazla odaklanacak, hedefe varıcı eylemleri sürdürme noktasında kendilerini daha fazla kasacaklardır. Gözetlenme ya da izlenildiğini bilme farkındalığı, kişinin örgütsel kültürün içinden tutum ve tavır geliştirmesine, hedeften sapıcı atraksiyonlardan kaçınmasına, olası müdahale ya da müeyyidelerden uzak kalma hissiyatına uygun hareket etmesini sağlayacaktır. Çünkü işyeri gözetimi, çalışan için kısıtlayıcı ve sınırlayıcı bir hareket alanı tesis eder. Kişi, gözetlenildiğini, bir çift gözün hep üzerinde olduğunu hissettiği durumlarda, en temel insani ihtiyaçlarından bile vazgeçme, gayrişahsi davranma, sosyal yönünü baskılama, hedefe tam odaklanma noktasında yüksek bir basınç hisseder. Yeni üretim ve çalışma ortamlarında (esnek üretim vs.) kişi söz konusu basıncı, her daim hisseder. Bir ustabaşı ya da amir otoritesi olmadan da mobil telefonlar, internet ve konum belirleyici cihazlar sayesinde kendisini kısıtlamayı, soyut/görünmez otoriteye boyun eğmeyi, kendi istek ve arzularını dizginlemeyi başarabilir.

İzleme ve takip teknolojileri sayesinde işverenler, çalışan performansını takip ederek yerinde ve rasyonel değerlendirme yapma imkânı bulmaktadırlar. Yine, işyerlerinde çalışanların telefon görüşmeleri ve elektronik iletişim hesapları (e-posta ve mesajlaşma gibi) izlenmek suretiyle çalışanların iletişimleri denetlenebilmektedir. İşyerindeki kameralarla çalışma ortamı izlenebilmekte ve kayıtları tutulabilmektedir. Ayrıca, yüz tanıma ve parmak izi okuyucuları gibi biyometrik teknolojiler kullanmak suretiyle çalışanların işe giriş-çıkışları takip edilebilmekte, kimlik doğrulama işlemleri yapılabilmektedir. Dolayısıyla çalışma hayatında gözetim, performans değerlendirmesi, güvenlik ya da kurallara uyumu kontrol edebilmek gibi amaçlarla kullanılmakta ve bu yasal mevzuata bağlı olarak işletilmektedir.

KAYNAKÇA

- Acemoğlu, Daron, Simon Johnson (2023) İktidar ve Teknoloji. Bin yıllık Mücadele, Çev. Cem Duran, İstanbul: Doğan Yayıncılık
- Al-Rjoub, Hamed, Arwa Zabian ve Sami Oawasmeh (2008), “Electronic Monitoring: The Employees Point of view”, *Journal of Social Sciences*, 4 (3) pp.189-195
- Armstrong, Gary, (der) (1999), *The maximum surveillance society: the rise of CCTV*. Berg: University of Michigan Press
- Bauman, Z., T. May (2021), *Sosyolojik Düşünmek*, Çev. A.Emre Pilgir, 24. Basım, İstanbul: Ayrıntı Yayınları
- Büyük, Köksal, Uğur Keskin (2012), “Panoptikon’un Elektronik Dirilişi: Etik Bir Sorun Olarak İşyeri İzleme”, *İş Ahlakı Dergisi*, Cilt 5, Sayı 10, ss.55-88
- Dolgun, U. (2005), “Çalışma Yaşamında Gözetim”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, Sayı 49
- E. Bowie, Norman, Ronald F. Duska (1990), *Business Ethics*, Edition, 2 ;*Prentice Hall*
- Eralp, Ö. (2013). KPS (Kimlik Paylaşım Sistemi), AKS (Adres Kayıt Sistemi) uygulamaları ışığında bireysel mahremiyet. <http://www.ozgureralp.av.tr/makaleler/tckimliktdb.htm> adresinden 12.03.2013 tarihinde edinilmiştir.
- Erdemir, E. ve U. Koç (2006) “İşyeri İzleme Faaliyetlerinin Çalışanlar Tarafından Algılanışı: Eskişehir Örneği”, 14. Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi, 25-27 Mayıs 2006, Atatürk Üniversitesi, Bildiriler Kitabı, 565-572
- Erdemir, Erkan, İ. Çeliktaş (2006), “Örgütsel ve Hukuki Açından İşyeri İzleme. Karşılaştırmalı Bir İnceleme”, *Kazancı Hukuk Dergisi*, 19 (20), 87-102
- Gandy, Oscar H., (1989), “The Surveillance Society: Information Technology and Bureaucratic Social Control”, *Journal of Communication*, 39 (3) Summer.
- Lease, D. & Gordon, J., 2005, ‘Balancing Productivity and Privacy: Electronic Monitoring of Employees’, *Management and Business Review*, Retrieved 6 November 2008 from drdavidlease.com/user/Employee%20Monitoring.pdf.
- Lyon, D. (2013), *Gözetim Çalışmaları*, Çev. Ali Toprak, İstanbul: Kalkedon Yayınları
- Lyon, David (1997), *Elektronik Göz-Gözetim Toplumunun Yükselişi*, İstanbul: Sarmal Yay.
- Lyon, David (2006), *Theorizing Surveillance (Crime Ethnography)*, Willan
- Patgiri, Rituparna (2021), “From Network Society to Surveillance Capitalism: The Internet is Watching You!” <https://doingsociology-org.translate.goog/2021/04/11/from-network-society-to-surveillance-capitalism-the-internet-is-watching-you-rituparna-patgiri>
- Pearce, J. A., & Kuhn, D. R. (2003). The legal limits of employees of- duty privacy rights. *Organizational Dynamics*, 32 (4), 372-383.

- Riso, Sara (2023), Monitoring and surveillance of workers in the digital age”, <https://www.eurofound.europa.eu/en/monitoring-and-surveillance>
- Saf, H.H. (2006), “Gözetim Toplumu Çerçevesinde İşyerlerinde Gözetim Uygulamaları: Fordist ve Postfordist Üretim Biçimlerindeki Gözetimin Karşılaştırılması”, İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi, Sayı, 42, 233-251
- Sennett, Richard (2002), Karakter Aşınması: Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerindeki Etkileri, çev. Barış Yıldırım. İstanbul: Ayrıntı Yayınları
- Yılmaz, G. (2005). Elektronik performans izleme sistemlerinin çalışanlar ve işletmeler üzerindeki etkileri. İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 4 (7), 1-19

TÜRK PROTESTANLARIN DİN DEĞİŞTİRME YAŞLARINA ETKİ EDEN FAKTÖRLER VE TEORİK YANSIMALARI

“ ”

Barış BAŞARAN¹

1 Dr. Öğr. Üyesi Barış Başaran, 0000-0001-7048-7713
Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü

Giriş

Din değiştirme sosyolojisi alanında yapılan çalışmalarda kritik bir demografik boyut, kişilerin yeni dini topluluklara katılım yaşlarıdır. Din değiştirme tecrübelerinin kümелendiği yaş grupları ve din değiştiren kişilerin ortalama yaşları hemen her çalışmada diğer majör sosyodemografik göstergeler; cinsiyet, sınıf ve eğitim ile birlikte ölçümlenir ve teorik imaları yorumlanır. Diğer yandan yaş üzerindeki yazında diğerlerine nazaran daha homojen bir demografik profilin ön plana çıktığı söylenebilir. Din değiştiren kişilerin demografik profillerinde herhangi bir cinsiyet, sınıf ya da eğitim düzeyinin baskınlığı gözlemlenmez. Ancak ilgili literatürde din değişimin büyük ölçüde gençlik (18-36) dönemine özgü bir fenomen olarak yorumlandığı, özellikle orta yaş ve üzeri (36+) din değişimin istisnai olarak değerlendirildiği göze çarpmaktadır. (Rambo, 1993; Stark & Finke, 2000; Dawson, 2007; Lewis, 2014) Bu alanda 1960'lı yıllardan itibaren yapılmaya başlanan ilk dönem çalışmalarda daha ziyade küçük ölçekli, batı dini geleneği dışından kaynaklanan yeni dini hareketler incelenmiş ve erken 20'li yaşların toplulukların profilini belirlediği fark edilmiştir. (Lofland & Stark, 1965) Ancak dini arayış ve deneyimlerin daha ziyade Hristiyanlık kökenli yeni cemaat ve kiliselerde ifadesini bulduğu, İkinci dünya savaşı öncesi dönemlerden çalışmalar bakıldığında, dini topluluklara katılım yaşlarınının geç ergenlik (13-17) döneminde yoğunlaşmış olduğu farkedilir. (Köse, 1996)

Bu ölçümlerden hareketle ilgili yazında ikinci bir genel bulgu; din değiştirme yaşlarının 20'nci yüzyıl başlarından günümüze istikrarlı bir şekilde büyüyerek, bilhassa 2000'li yıllarla birlikte din değiştirme yaş ortalamasının 30'lu yaşların başlarına sarkmış olduğudur. (Köse, 1996; Barker, 2011; Lewis, 2014) Bu tespit ilkin Köse'nin İngiltere'de İslam'a geçen Britanyalı Müslümanlar üzerine olan çalışmasında karşımıza çıkar. Batıda 1899/1950 yılları arasında gerçekleşmiş, kayıtlarına ulaşılabilen 15471 ihtida anlatısından yapılan hesaplamada ortalama ihtida yaşı 15 olarak ölçülmüştür. 1960'lardan 80'li yıllara kadar Hinduizm ve Budizm kaynaklı yeni dini hareketlere katılım yaşlarına bakıldığında ise ağırlıklı yaş grubun erken 20'li yaşlar olduğu fark edilir. Köse'nin çalışmasında incelenen Britanya'lı Müslümanların ihtida yaş ortalaması ise 29'dur. (Köse, 1996)

Benzer bir eğilim, aynı dini topluluklar üzerinde boylamsal olarak yapılan karşılaştırmalı analizlerde de karşımıza çıkmaktadır. Aralarında kitlesel karşılık bulunduğu için Yeni Din Hareketler literatüründe çok sayıda çalışmaya konu olmuş; Birleştirme Kilisesi (Moonies), Hare Krişna (ISKCON) ve Scientology'nin de yer aldığı 1960'lı yıllarda kurulmuş 8 dini hareketin demografik dönüşümü üzerine yapılan çalışmalarda, ortalama din değiştirme yaşının 1960'lardaki 20/23 aralığından günümüzde 30'lu yaşların başlarına taşındığı, artışın biri hariç tamamında yıldan yıla doğrusal bir yönelim gösterdiği tespit edilmiştir. (Barker, 2011; Lewis, 2014)

Batı toplumları özelinde, küçük ölçekli yeni dini hareketlere katılım yaşları ile ilgili güncel ölçümlerde karşımıza çıkan bu yaş profili; batı dışı toplumların da aralarında olduğu, büyük dini gelenekler arası geçişleri ele alan güncel çalışmalarca da teyid edilmektedir. Budist, İslami ve Ortodoks Hristiyan dini kökenlerden Protestan Hristiyanlığa geçişe dair araştırmalarda din değiştirme ortalama yaşları 25/31 aralığında ölçümlenmiştir. (Buxant, Saroglou, & Scheuer, 2009; Radford, 2015; Moroney, 2015; Anonim, 2021) Britanya, ABD, Japonya ve Kore’de İslam’a geçiş üzerine yapılmış benzer çalışmalarda ise ortalama 27/30 arasındadır. (Poston, 1991; Zebiri, 2008; Kim & Mehmetoğlu, 2011; Sturm, 2017; Kocalan, 2021). Diğer yandan yukarıda sonuçları özetlenen araştırmalardan bazılarında söz konusu toplumdaki eş zamanlı diğer araştırmalara da referans verilmiş, mevcut yaygın dini gelenek içerisinde değerlendirilebilecek topluluklara katılım (mezhep - kilise değiştirme) ile farklı dini geleneklere geçiş olarak din değiştirme arasında yaş farklarına dikkat çekilmiştir. Örneğin Hırvatistan’da yapılan bir araştırmada Protestan Hristiyanlığa geçenler arasında Katolik ve Ortodoks kökenlilerde yaş ortalaması 25 iken Müslüman kökenlilerde 31’e yükselmektedir. (Maroney, 2015) Yine Vietnam’da yapılan bir araştırmada Katolik kiliselerden yeni Protestan kiliselere katılım ortalama yaşı 25, Budist kökenden gelenler için ise 34 olarak ölçülmüştür. (Anonim, 2021) Bir başka çalışmada ABD’de Hristiyan kilise ve mezhepler arası geçişler için ortalama erken 20’ler tespit edilirken, Hristiyanlıktan İslam’a geçiş yaş ortalaması 29 olarak ölçülmüştür. (Poston, 1991; Sturm, 2017) Böylece din değiştirme literatüründe yaygın üçüncü tespit din değiştirenlerin geçmiş dini aidiyetleri bağlamında karşımıza çıkar. Din değiştirme önemli ölçüde gençlik dönemine özgü bir fenomen olarak düşünülmekte ve uzun vadede din değiştirme yaş ortalamaları (ergenlikten genç yetişkinliğe doğru) sürekli artmaktadır. Bu iki bulguya ilave olarak, özellikle yakın tarihli çalışmalarda Budizm’den Hristiyanlığa ya da Hristiyanlıktan İslam’a geçiş gibi dini gelenekler arasında geçişlerin, mezhep ya da kilise değişimi gibi aynı dini gelenek içerisindeki değişimlere nazaran daha geç yaşlarda gerçekleşiyor oluşu literatürün genel bulgularından bir diğeri haline gelmiştir.

Araştırmanın Amaç ve Soruları

Bu çalışmada Müslüman ailelerde yetişmiş ve Protestan Hristiyanlığa geçmiş Türk kilise mensupları (Türk Protestanlar) örneğinde yukarıda özetlenen bulguların geçerliklerinin tartışılması ve oluşumlarında etkili olası dinamiklerin aydınlatılabilmesi amaçlanmaktadır: Din değiştirme yaş gruplarının gençlik döneminde yoğunlaşmasının nedenleri neler olabilir? Din değiştirme yaş ortalamalarının özellikle 1960’lı yıllardan itibaren istikrarlı olarak artıyor oluşu hangi dinamiklere atıf ile açıklanabilir? Yabancı dini topluluklara katılım ile yerel dini gelenek kaynaklı topluluklara katılım arasında sıklıkla gözlemlenen yaş farklarının oluşumuna hangi etmenler etki ediyor olabilir?

Diğer yandan Türkiye din değiştirme yazınının henüz boylamsal ve karşılaştırmalı analizlere olanak sağlayacak bir veri havuzu sunmuyor oluşu araştırmamızın en önemli sınırlılığı olarak belirtilmelidir. Araştırmamız bağlamında karşılaştırmalı olarak yorumlayabileceğimiz ülkemizde Hristiyanlığa geçiş yaş ortalamalarının yıllar içerisindeki değişimi ya da İslami cemaat ve topluluklara katılım yaş ortalamaları üzerine kullanışlı bir veri setine ulaşamamıştır. Ancak bu çalışma görece geniş bir örneklem üzerinde çok sayıda sosyodemografik ve deneyimsel değişkenin kodlanıp ölçümlendiği bir veri setini kaynak almaktadır. 7 ayrı şehirde yerleşik kiliselere mensup Türk Protestanlar üzerine; cinsiyet, gelir, yetişme çağında aile öyküsü, istihdam durumu, medeni durum, ebeveynlik, geçmiş mezhep, dini kültür, yakın çevreleri ile ilişkileri, deneyimledikleri kişisel ve çevresel problemler ile din değişimlerini önceleyen sosyal hareketliliklere dair 18 farklı değişkenin yaş ile bağıntılarının istatistiki olarak ölçümlenebileceği veri setimiz bu soruları tartışan teorik yazına katkı sağlayabilecektir. Nitekim yaş ile bu göstergeler arasında tespit edilebilecek istatistiki olarak anlamlı bağıntıların, bizlere yeni dini hareketler bağlamında yaş ortalamalarının yükselişinde hangi demografik profil ya da deneyim kalıplarının etkili olduğuna dair varsayımlar üretebilme olanağı verecektir. İlgili literatürde yaş ile diğer demografik değişkenler arası ilişkilerin nicel yöntemlerle ölçümlendiği referans bir araştırmanın da mevcut olmadığı düşünüldüğünde bu çalışma özelinde yeni dini hareketlerde sosyo demografik profillerin yaş ortalamalarını yükseltiy (ya da düşürüyor) olabileceğinin tespit edilmesi, din değiştirme yaşlarının boylamsal dönüşümüne dair teorik tartışmaya da dolaylı bir katkı sağlayabilecektir.

Örneklem ve Yöntem

Çalışmanın örneklemini, Kanal Hayat televizyon kanalında 2012/2021 tarihleri arasında yayımlanan “Dar Kapıdan Girenler: Neden Hristiyan oldum?” programı katılımcıları ile yapılmış mülakatlar arasından temin edilmiştir. Katılımcıların tamamı kiliselerin vaftizli mensuplarıdır. Program kayıtlarına kanalın resmi websitesi ve Youtube kanalı üzerinden ulaşılmıştır (Kanal Hayat, 2022a, 2022b). Program içerisinde deneyimlerini paylaşan katılımcılara ait mülakatlar içerik analizi yöntemiyle incelenmiş, katılımcıların demografik özellikleri ile din değiştirme süreçlerine eşlik eden yaygın deneyim ve olaylar sınıflandırılıp kodlanmıştır. Örneklem oluşturulurken sadece Müslüman ailelerde yetişmiş, ebeveyn yönlendirmesinden bağımsız, Türkiye’de din değiştirmiş katılımcıların öyküleri kullanılmıştır. Bu şekilde mülakatların gerçekleştirildiği İstanbul, Ankara, İzmir, Bursa, Adana, Diyarbakır ve Hatay şehirlerinde ikamet eden toplam 80 katılımcının öyküleri çözümlenmiştir. Öykülerden din değiştirme kararı verdikleri dönemle sınırlı demografik profil ve yaşam öykülerine dair demografik bağlam ile din değiştirme sürecinin hemen öncesinde deneyimlenen ve anlatı içerisinde bu süreçle ilintili bir biçimde aktarılan deneyimlere dair 19 değişken kodlanmıştır.

tır. Tanımlayıcı istatistiklerin yanı sıra, kodlanan değişkenlerin istatistiksel anlamlılıklarını test etmek için Python tabanlı istatistiksel paketler kullanılmıştır. Değişkenlerin tiplerine göre farklı yöntemler uygulanmıştır: ikili (binary) değişkenlerde lojistik regresyon, kategorik verilerde ki-kare bağımsızlık testleri, sıralı (ordinal) ya da sürekli verilerde ise Spearman korelasyon analizleri tercih edilmiştir. Ayrıca tüm ilişkilerin anlamlılığı iki kuyruklu testler üzerinden değerlendirilmiştir.

Değişkenler

Demografik Bağlam

D. 1 Cinsiyet: Kadın / Erkek, D. 2 Din Değiştirme Ortalama Yaşı: 15 / 60, D. 3 Din Değiştirme Yaş Grupları: Ergen (13-17) / Genç (18-25) / Genç Yetişkin (26-35) / Orta Yaş (36-55) / Yaşlı (56 ve üstü), D. 4 Medeni Durum: Evli / Bekar / Boşanmış, D. 5 Çocuk: Var / Yok, D. 6 İstihdam: Çalışıyor / Çalışmıyor / Öğrenci, D. 7 Gelir Durumu: Varsıl / Orta / Yoksul

Varsıl kategorisinde yüksek eğitim gerektiren profesyonel işlerde çalışan, varlıklı bir aile öyküsüne sahip görüşmecilere yer verilmiştir. (İthalat sorumlusu, orta kademe yönetici, İngilizce öğretmeni, v.b) Orta; serbest meslek, ticaret ya da zanaatlarda küçük ölçekli işverenlere işaret etmektedir. (Esnaf, lokantacı, elektrik ustası, tekniker, araç sahibi kamyoncu v.b) Yoksul kategorisinde ise, çoğunlukla güvencesiz, düşük vasıflı işçi ya da hizmet sektörü çalışanları sınıflandırılmıştır. (İnşaat işçisi, geri dönüşüm işçisi, gündelikçi, kaynakçı, otobüs hostesi, v.b.)

Yetişme Çağındaki Ailelerine Dair:

D. 8 Aile Tipi : Tek Ebeveyn / Çift Ebeveyn, D. 9 Aile Dinselliği: Kayıtsız / Dindar, D. 10 Dinsellik : Kayıtsız / Dindar, D. 11 Köken Mezhep: Alevi / Sunni

Görüşmecilerin çoğu din değiştirme öykülerine ebeveynleri kaynaklı olumsuz deneyimlerini ifade eden çocukluk dönemlerini anlatarak başlamışlardır. Bundan dolayı çocukluk çağı aile yaşantısı üzerine, ebeveynleri kaynaklı stres, gerilim ya da yoksunluk içeren olumsuz deneyimler ile bu deneyimlerin kaynaklandığı ebeveynler üzerine değişkenler kodlanmıştır.

D. 12 Aile içi Gerilim: Var / Yok, D. 13 Aile içi Gerilim İfadeleri: Baba Kaynaklı / Anne Kaynaklı / Her iki Ebeveyn Kaynaklı / Babadan Ayrılık / Baba Ölümü

Süreç ve Deneyim

D. 14 Dönemeç Noktası: Var / Yok

Bu değişken din değiştirme sürecinin yakın zaman öncesinde görüşmecilerce deneyimlenmiş; sosyal bağların, kişiler arası ilişki kalıplarının çözül-

düğü, sosyal dislokasyon ya da fiziksel hareketlilik içeren durumların mevcudiyetine dairdir. Din değiştirme literatüründe değişim yönelimliyle anlamlı bir ilişki içerisinde tartışıldığından çoğu araştırmada bu başlık altında kodlanıp ölçümlenmektedir.(Rambo, 1993) Bizim çalışmamızda din değiştirme bu deneyimlerin bulunduğu örneklerde, deneyimler sonrası birkaç hafta ile bir yıla kadar uzayan bir zaman dilimi içerisinde gerçekleşmiştir.

D. 15 Dönemeç Noktası Tipi: Göç / Boşanma / İşten Çıkma / Askerlik / Mezuniyet / Diğer (Hapis, Emeklilik, Hamilelik), D. 16 Kriz Deneyimi: Var / Yok

Din değiştirme sürecinin yakın zaman öncesinde gerçekleşmiş bir olaya atfen süreç esnasında etkileri duyumsanmakta olan olumsuz duygusal koşulların beyanı Kriz Deneyimi olarak kodlanmıştır. Duygusal içerik ekseriyetle kaygı, depresyon, çaresizlik ya da başarısızlık hissi terimleri ile ifade edilir. Bunların ilkinin Sağlık Problemleri ikincisinin Çevresel Problemler olarak iki tipte sıklıkla karşımıza çıktığı gözlemlenmiştir. Sağlık problemleri şifa bulmakta zorlanılan, çoğu zaman hayati risk içeren kişinin kendisi ya da yakın aile fertleri ile ilgili sağlık problemlerine dairdir. Çevresel Problemler kategorisinde ise kişinin yakın çevresi ile ilişkilerinde yaşanan; iflas, işsiz kalma, boşanma, istismarcı eşlerle problemler ve suç geçmişi kaynaklı kaçak hayatı yaşama benzeri koşullardan kaynaklanan manevi bunalımlar kodlanmıştır.

D. 17 Dini Arayış: Var (Aktif) / Yok (Pasif)

Din değişiminin din değiştirecek kişilerin aktif bir arayış ve sorgulamasının sonucu olup olmadığı ilgili literatürde sıklıkla tartışılmıştır. “Görüşmeciler kendilerine yeni din tebliğ edilmezden önce dini bir arayış sergilemişler mi?” “Din değiştirme düşüncesinden hareketle farklı dini seçenekleri araştırmışlar mı?” Yoksa “Din değişimine giden süreç esasen yeni dini hareketi tebliğ eden kişi ya da topluluklarla karşılaşma sonrası, telkin ile mi tetiklenmiştir?” (Rambo, 1993, ss. 44-46).

D. 18 Sosyal Ağ Etkisi: Var / Yok

Görüşmeciye yeni dini tebliğ eden ve toplulukla temasına aracılık eden bir yakınının olup olmadığına dair Sosyal Ağ Etkisi değişkeni kodlanmıştır

D. 19 Sosyal Ağ Faili: Arkadaş / Eş / Ağabey / Diğer Akrabalar (Kuzen, Dayı, Yenge, Çocuk)

Teorik Çerçeve

Yeni dini topluluklara katılım yaşlarının farklı topluluklar üzerine yapılmış hemen her çalışmada gençlik döneminde tespit edilmesi, bu yaş döneminde özgü olup, din değişimini koşullandırarak, onunla nedensel bir ilişki içerisinde ele alınabilecek dinamiklerin neler olabileceği sorusunu doğur-

muştur. Bu konudaki yaklaşımların ilki kişilerin ergenlikten yetişkinliğe geçiş sürecinde belirleyici olan psiko dinamik süreçlere dikkat çeken, gelişim psikolojisi kaynaklı modellerdir. Kimi zaman “ergenlik kimlik krizi” ya da “yetişkinliğe geçiş” (Beit Hallahmi & Argyle, 1997; Lewis, 2014) modelleri olarak da adlandırılan bu yaklaşımlar din psikolojisinin en erken modelleridir. Bu modellerde temel önerme din değişimin ergenlik dönemine özgü gelişimsel bir görev olarak, aileden ayrışma ve kimlik edinim arayışlarına bir yanıt olarak yorumlanışdır.

Psikiyatr Saul Levine’in “Radikal Ayrılış” yaklaşımında Yeni Dini Hareketlere dönük din değişimi belirli koşullar altında bireylerde yetişkinliğe geçiş süreçlerinin tıkanmasının bir sonucu olarak anlamlandırılır. (Levine, 1984) Gelişim psikoloğu Erikson’un “psikolojik moratoryum” kavramından ilhamla oluşturulan ikinci bir modelde ise yetişkinliğe geçişin dinsel yönelimler bağlamında kimlik edinim süreçleri ile ilişkisine dikkat çekilir. Köse’ye göre Günümüz batı toplumlarında Hristiyanlık yetişkinliğe geçiş süreçlerinde değer ve yaşam tarzları alanında referans olma vasfını kaybetmiş görünmektedir. Bu durum ergenlikte geleneksel dini kültürden yabancılaşan gençlerin, istikarsız, seküler kimlik ve anlam çerçeveleri ile dini karar alma süreçlerini ertelemeleri sonucunu vermiştir. (Köse, 1996)

90’lı yıllardan günümüze yakın zamanlı bir dizi çalışmada ise, artık kişi içi (intra-personal) olmaktan çok kişiler arası (inter-personal) dinamiklere, gelişim evrelerinden bağımsız olarak kişi ile yakın çevresi arasında kurulan sosyal bağların dönüşümlerine odaklanan sosyal psikoloji ve sosyoloji yönelimli modeller ön plana çıkmıştır. (Spilka & Hood, 2014, s. 234) Bu modellerden ikisi bugün din değiştirme çalışmaları alanında en fazla atıf alan Bağlanma ve Sosyal Ağ kuramlarıdır. Bağlanma yaklaşımı psikoloji, Sosyal Ağ kuramı ise sosyoloji kökenlidir. İki yaklaşımın ortak noktası din değişimine yol açan temel dinamiği kişi ve yakın çevresi arasındaki bağların çözülme ve yeniden yapılanma döneminde duyumsanan gerilim ve gereksinimler üzerinden açıklamalarıdır. Diğer yandan Bağlanma kuramcıları, kişilerin çocukluktan miras bağlanma tecrübeleri kaynaklı kaygı ve stres düzeylerinin de dini yönelimlerine etkide bulunduğunu öne sürerken, sosyal ağ kuramcıları sadece dini cemaatlerin sağladığı sosyal sermayeye atıf yapmakla yetinirler. (Stark, 2000; Granqvist, 2020)

Yetişkinliğe Geçiş

19’ncü yüzyıl sonlarında erken dönem psikologlar taratından ilk ele alındığı zamanlardan itibaren din değiştirme tipik bir ergenlik kimlik krizi modeli içerisinde yetişkinliğe geçiş süreçleri bağlamında gençlerin; aileden kopuş, otonomi ve kimlik arayışlarının doğurduğu krizlere bir yanıt olarak anlamlandırırılar. Ergenlik basitçe biyolojik ve bilişsel bir değişim dönemi olmanın ötesinde bir kimlik oluşturma ve yaşamın anlamını arama süreci

olarak tanımlanır. Bu dönemde genç bireyler soyut düşünme kapasitesine ulaşarak, dünyayı açıklayan kapsamlı sistemler ve teoriler kurmaya yönelirler. Din ya da ideoloji, bu arayışa hazır yanıtlar sunar. Dönüşümlerin çoğu, 13/17 yaş aralığında yoğunlaşır ve bireyin aile geçmişi ile uyumlu geleneksel dini kültüre daha katı bir bağlılık geliştirmesi şeklinde sonuçlanır. Yani genç, ebeveynlerinden devraldığı dini çerçeveyi daha katı ve talepkâr biçimlerde benimser. (Lewis, 2014) 1960'lı yıllardan itibaren din değiştirme alanı, batı dini geleneği dışından kaynaklanan Yeni Dini Hareketlere yönelik ilgiyle yeniden canlanmıştır. Erken dönem kuramlar gençlerin Hristiyanlık kökenli yeni kilise ve mezheplere katılımını açıklarken, çoğu kez karizmatik önderler çevresinde büyüyen, görece küçük ölçekli ve yüksek adanmışlık vaaz edilen yeni dinlere gençlerin ilgisi yeni açıklama modellerine gereksinim duyumsanmasına yol açmıştır. Bu konuda yapılan ilk tespitler yeni dini hareketler özelinde din değiştirme yaşının genç yetişkinliğe, 20-25 yaş aralığına doğru kayışını belgeler (Lofland & Stark, 1965).

Radikal Ayrılış

Bu yaş geçişine dair ilk açıklama yine yetişkinliğe geçiş dinamiklerinin işleyişi üzerinden formüle edilmiştir. Saul V. Levine, "Radical Departures: Desperate Detours to Growing Up (1984) adlı çalışmasında özellikle aşırı talepkâr yeni dini harekelere dönük genç yetişkin yaş grubunda yoğunlaşan ilgiyi yetişkinliğe geçiş süreçlerinde gecikme ve tıkanıklıkların aşılması girişi olarak anlamlandırır. Levine ilkin tipik din değiştiren gencin eğitilmiş, orta sınıf aile kökenlerine dikkat çeker. Bu aile kültüründe gençlik döneminde ailesinden ayrışıp, bireyselliğini ortaya koyabilmesi başarılı bir yetişkinlik sürecinin göstergesidir. Ancak süreç her iki tarafın da karşılıklı uyumunu gerektirmektedir. Radikal kopuş gösterdiklerini ileri sürdüğü gençlerin, yetişkinlik dönemlerine sarkan aşırı korumacı, denetleyici ya da yargılayıcı ebeveyn figürlerine sahip oluşlarına dikkati çeker. (Levine, 1984, s. 28, 32) Gençlerin kendi özgün kimlik ve dünya görüşlerini oluşturarak yetişkinliğe adım atmalarını geciktiren bir etmen bu tip aile ilişkilerinin yarattığı özgüven eksikliğidir. Diğer yandan yine aile yapısı kaynaklı, ebeveyn kaybı ya da ebeveynlerle duygusal bağ kurulamaması kaynaklı yoğun hüsrân deneyimleri de bu geçiş döneminde gençlerde yapı ve aidiyet ihtiyaçlarını şiddetlendirir. Buraya kadar her şey bir derece farkı gibi görünür. Her yetişkinliğe geçiş süreci belirli düzeyde belirsizlik barındırır ve gençlerde kendinden şüphe, hayal kırıklığı, yalnızlık ve kaygı duyguları duyumsanmasına yol açar. Ancak çoğu kez bu duygular belirli bir sıra içerisinde gelişimsel aşamaları takiben gelirler. Örneğin ergenlik döneminde doğan görünümle ilgili fiziki kaygılar, üniversite başlarında yerini yeni bir ortamda duyumsanan yabancılık ve yalnızlık hislerine bırakır. İlerleyen dönemde akademik kariyerin nasıl planlanması gerektiği, okul sonrası kariyer kaygıları duyumsanmaya başladığında artık aynı kaygıları paylaşan bir arkadaş grubun parçası olunmuştur. Radikal ola-

rak ayrılanlar ise acılarının derecesi ile olduğu kadar adeta her şeyin üst üste gelmesi ile de yaşlılarından farklılaşırlar. Onlar için çok fazla şey ertelenmiş, hüsrân ve stres kalıntıları birikmiş görünmektedir. Levine'e göre genç bireylerin ailesinden, arkadaş çevresinden ve geçmiş kimliğinden ani ve keskin bir şekilde koparak yeni bir dini ya da ideolojik gruba yönelişinin ardında bu birikim yatar. Bu süreç bir tür "kestirme yol", kimlik krizi artık genç için daha fazla tahammül edilemez hale gelmiş uzun bir deneme-yanılma süreci yerine tek bir adımda çözmeye yönelik bir sıçrayıştır. Bu koşullar altında, grubun şüphe barındırmaz kesinlikte öğretileri ve aidiyet ihtiyacını teskin edecek sıkı dokulu iç yapısı onu bireyin gözünde kimlik krizinin çözümünde radikal ama etkili bir araç kılar. (Levin, 1984) Böylece Levine, Yeni Dini hareketlere geçişin yaş ortalamalarının yüksekliğini özellikle orta sınıf ailelerde yetişen çocukların yetişkinlik süreçlerinin uzayışı, bu süreç içerisinde ailelerin beklentileri ile gençlerin koşulları arasındaki uyumsuzluk ve küçük yaşlardan miras ilişki problemlerine atıfla açıklar.

Psikolojik Moratoryum

Levine'in radikal kopuş yaklaşımı özellikle üyelerinden yüksek aidiyet ve adanmışlık talep eden cemaatler biçiminde örgütlenmiş yeni dini hareketlere katılımın 20'li yaşlarda yoğunlaşıyor oluşunu anlamlandırmakta kullanışlı bir teorik çerçeve sunar görünmektedir. Diğer yandan, İslam ya da Hristiyanlık gibi geleneksel dünya dinleri arası geçişlere dair araştırmalar, çok daha esnek cemaat bağları ve inanç biçimlerine sahip topluluklara geçişlerin de benzer yaş döneminde yoğunlaştığını bize gösterir.

Britanya'da Hristiyan ailelerde yetişmiş Müslümanların Din değiştirme tecrübelerini inceleyen Ali Köse bu yaş profilinin ön plana çıkışını açıklamak için gelişim psikoloğu Erik Erikson'un Psikolojik Moratoryum kavramına başvurur. (Köse, 1996) Erikson (1968), kimlik gelişiminin ergenlik ve genç yetişkinlik dönemlerinde yoğunlaştığını, bireylerin bu dönemde çocuklukta kazandıkları kimlik öğelerini yeniden düzenleyerek toplumsal rollers uyumlu hale getirmeye çalıştığını öne sürer. Ancak modern toplumlarda, eğitim sürelerinin uzaması ile yetişkin rollerinin üstlenilmesi giderek daha geç yaşlara sarmakta "biyolojik ergenlik" ile "sosyal ergenlik" arasındaki mesafe açılmaktadır. Psikolojik moratoryum, bireyin erken ve katı bir kimlik taahhüdüne girmekten kaçınarak kimlik arayışını uzattığı, alternatifleri denediği ve nihai kararını ertelediği bu geçiş evresini tanımlar. Moratoryum bireyi belirsizlik içinde bırakmakla birlikte, uzun vadede daha bilinçli ve kalıcı kimlik seçimlerinin yapılmasına da zemin hazırlar.

Klasik din değişimi literatürü ergenliği dini bağlılık için en yoğun dönem olarak tanımlar. Ancak günümüzde yapılan çalışmalar, ergenlikte başlayan sorgulamaların daha çok mevcut dini gelenekten uzaklaşma ve geçici seküler kimlikler geliştirme yönünde olduğunu, dini geçişlerin ise 20'li yaşla-

rın sonlarında gerçekleştiğini göstermektedir. Bu olgunun bir nedeni sosyal ergenliğin sürekli uzamış olması ise, diğer bir nedeni modern batı toplumlarında gençlere sekülerleşme sonucu ideolojik ve dini çerçevenin bütüncül bir şekilde sunulamaz hale gelmesinden kaynaklanmaktadır. (Köse, 1996). Bundan dolayı ergenlik dönemlerinde, psiko biyolojik gelişim evreleri ile uyumlu biçimde aileden miras dini kültürlerini sorgulamaya başlayan gençler, toplumda alternatif bir dini kimlik modeline kolayca erişemezler. Dolayısıyla günümüzde din değiştirme süreci, ergenlikte geleneksel dini kültürden kopuşla başlayıp, genç yetişkinlikte yeni bir dine bağlanmayla tamamlanan geniş bir zaman dilimine yayılmış bir arayış ve kararsızlık sürecidir. Nitekim Erikson'a göre moratoryum süreci genellikle bireyin bir "yol ayrımına" ulaştığı 20'li yaşların bitimiyle sonlanır. Bireyler bu dönemde eğitim, meslek ve eş seçimi gibi majör yetişkinlik süreçlerinin tamamlanmasıyla ertelenmiş kimlik problemleri ile yeniden yüzleşirler. İlk ergenlikte duyumsanan dini çağrı da bu dönemde yeniden duyumsanır olmaya başlar. Böylece din değiştirme, moratoryum döneminin sonunda bireyin değerler, inançlar ve yaşam tarzı alanlarında bütünleşik bir kimlik kazanmasının aracı, kimlik krizinin nihai çözümü haline gelir.

Ali Köse'nin Britanyalı Müslümanlar üzerine gerçekleştirdiği kapsamlı saha araştırması, modeli destekler kanıtlar sunmaktadır. Köse Hristiyan ailelerde yetişmiş, bireylerin din değiştirme öykülerinde, katılımcıların büyük çoğunluğunun ergenlik dönemlerinde aile dinselliğinden yabancılaşma yaşadıklarını ve 20'li yaşlarının sonlarında İslam'ı bir dini alternatif olarak ciddiyetle ele aldıkları zamana kadar seküler kimlikler geliştirdiklerini tespit eder. Bu kimi katılımcıların sözleriyle İslam'da karar kılınana kadar "din işinin uykuda bırakılması" anlamına gelir. (Köse, 1996, s. 260) Köse son olarak katılımcıların aile öykülerine, özellikle sıklıkla gözlemlenen baba figürleriyle yaşanan çatışmalı ilişki kalıbına dikkat çeker. Kimlik arayış sürecini kararsız ve çalkantılı bir süreç olarak uzatan etmenlerden biri de sürecin sonlandırılmasından ebeveyn desteğinin yetersizliği olarak yorumlanır.

Kısaca özetlenirse, Köse için Hristiyanlıktan İslam'a geçişin 20'li yaşların sonlarında gerçekleşmesi ilk ikisi toplumsal, üçüncüsü bireysel üç etmence tayin edilmiştir. Sosyal ergenlik günümüzde gecikmekte, nihai kimlik kararları artık daha fazla genç yetişkinlikte verilmektedir. Bu dönemde yetişen gençlere ise batı toplumlarında gözlemlenen sekülerleşme süreçlerinin bir sonucu olarak geleneksel Hristiyanlık bir kimlik aracı olarak çok az hitap etmektedir. Nihayet kimi gençler, ebeveynleri ile çatışmalı çocukluk dönemlerinin sonucu olarak ergenlik sonrası girdikleri moratoryum süreçlerinde yeterli aile desteği bulamaz ve bu süreci daha sancılı ve uzun deneyimlerler. Bu şekilde ele alındığında Köse'nin önemli ölçüde geleneksel yetişkinliğe geçiş modelini takip ettiği ancak iki noktada Levine'in tezlerini geliştirdiği göze çarpar. İlk Köse'nin araştırması bizlere geçiş problemlerine yeni dini toplu-

luklara yönelerek çare bulmanın, sadece sıkı dokulu yüksek adanmışlık talep eden cemaatlere yönelim ile sınırlı olmadığını pekala esnek sosyal bağlarla nitelenen büyük dini gelenekler arasında inanç geçişlerini de içerebileceğini gösterir. Nihayet yeni dini topluluklara yönelimi olduğu kadar gecikmeyi de açıklayan ikinci bir toplumsal etmen, çağdaş batı toplumlarında gözlemlenen yüksek sekülerleşme düzeyleridir. Köse'ye göre Hristiyanlık ergenlik sonrası dönemde yükselen dini ihtiyaçlara yanıt verebilmek kapasitesini yitirmiş, böylece batılı birçok genç için nihai dini kararın “ertelenmesine” yol açmıştır. Köse görüşmecilerinin önemli bir çoğunluğunun ergenlik döneminde geleneksel dinsel kültürden yabancılaştıktan sonra İslami seçenikle karşılaşana kadar çeşitlini ladini kimlikler geliştirmiş olmalarını buna bir kanıt olarak sunar.

Sosyal Bağlar

Bu modeller herhangi bir gelişimsel dönem, ya da belirli yaş gruplarına özgü kimlik ya da dünya görüşü geliştirme ihtiyaçlarından bağımsız olarak doğrudan sosyal bağ ve ilişkilerin dini yönelimlerdeki etkisine dikkatimizi çekerler. Buna göre din değişiminin belirli yaş gruplarında yoğunlaşması basitçe değişime olanak sağlayan sosyal dinamiklerin günümüzde sıklıkla bu yaş gruplarında yoğunlaşmasından kaynaklanmaktadır. Başka şekilde söylenirse, orta yaş ve sonrasında din değişiminin istisnai görünümü, bu yaş dönemlerinin yetişkinliğe geçiş süreçlerinin uzun süre önce tamamlanmış olmasından ileri gelmez. Asıl etmen her yaş grubunda din değişimine kapı aralayan “bağlanma geçişi” ya da “sosyal sermaye dönüşüm” süreçlerinin gençlik sonrası çok daha seyrek gözlemlenmesi, ilişki ağlarının orta yaşlara gelindiğinde büyük ölçüde istikrar kazanmış olmasıdır.

Bağlanma Kuramı

Yetişme çağlarında olumsuz ailevi koşullar Bağlanma Kuramcıları için de önemli din değiştirme etmenleri arasında değerlendirilir. (Kirkpatrick, 1992, 1999; Granqvist & Kirkpatrick, 2002). Bağlanma kuramcıları din değiştirme hadisesini, yetişme çağında ebeveynleri ile güvenli bir bağlanma ilişkisi kuramamış kişilerin, ebeveynleri ile olan bağlanma tecrübelerini canlandıran “bağlanma aktivasyonu” içeren deneyimler sonrası dini arayışa açık hale gelişleri ile açıklarlar. Bu deneyimler ekseriyetle ölüm tehlikesi içeren hastalık, boşanma, ya da yakınlarından ayrılma benzeri ilişki geçişleri ile kişilerin yoğun yalnızlık ve belirsizlik duyumsadıkları durumlarda karşımıza çıkar. (Granqvist, 2003). Birçok araştırmada dini değişimin çoğunlukla ergenlik sonrası ya da yetişkinliğe geçiş dönemlerinde gerçekleşiy oluşu ise bu dönemlerin tipik bağlanma geçişi (transition) evreleri oluşundan ileri gelir (Granqvist, 2002). Onlara göre Tanrı figürü veya dini topluluklar, bu geçiş dönemlerinde bireylerin yaşamında birer “ikame bağlanma” figürü işlevi görerek duyumsanan kaygı ve stresi dindirmekte bireye yardımcı olurlar.

Bağlanma kuramcılarının göre ailede gözlemlenen dini tutumların başarıyla aktarılabilmesi esasen çocuk ve ebeveynleri arasında yetişme çağında kurulan bağlanma tipinin niteliğine bağlıdır. Bağlanma tipolojisi ebeveynler ile çocuklar arasında kurulan bağlanma ilişkisini aile içerisinde çocuğun, temel ihtiyaçlarının (fiziksel ya da duygusal) ebeveynleri tarafından istikrarlı olarak karşılanacağına dair inancı doğrultusunda Güvenli ve Güvensiz Bağlanma olarak iki biçimde sınıflandırır. Güvensiz Bağlanma ise iki alt tipte, bakım verenin çocuğa dair tutumlarının tutarsız deneyimlendiği Kaygılı/İkircikli ya da uzak, soğuk ve ilgisiz bir ebeveyn imgesine yol açan Kaçınan Bağlanma tiplerinde tartışılır. Bağlanma tipinin önemi çocuğun en erken dönemlerinden itibaren bakım verenden bağımsız çevresiyle ilişki kurabilme kapasitesinde kendisini gösterir. Nitekim bu ilk bağlanma figürleri olarak ebeveynler çocuğun, ebeveynlerinden bağımsız hareket edip çevrelerini keşfedilmek için ihtiyaç duydukları birer “güvenli liman” (secure base) rolü oynarlar.

Çocuklukta ebeveynleri ile Güvenli Bağlanma ilişkileri kurabilmiş kişilerin yetişkinlikte önemli ölçüde ebeveynlerinin dinsel görüş ve tutumlarına yakın dinsel tutumlar geliştirdikleri fark edilir. Diğer yandan güvensiz bağlanma özellikle de Kaçınan Bağlanma örüntüleri içeren aile geçmişi olanlar yetişkinlikte din değiştirmeye daha açık oldukları gibi bu değişim, kişilerin bağlanma aktivasyonu esnasında duyumsadıkları yoğun stres ile başa çıkma stratejilerinin bir parçası olarak yorumlanır. (Granqvist, 2020, ss. 154-168). Yaşam döngüsü boyunca dini değişim her iki tip bağlanma geçmişi olanlarda da gözlemlenebilir. Ancak güvenli bağlanma örüntüsüne sahip bireylerde dini değişim daha erken yaşlarda, akran ve romantik partnerlerle girilen ilişkileri takiben kademeli ve ılımlı biçimlerde gerçekleşir. “Uygunluk-Benzerlik Hipotezi” (Correspondence Hypothesis) adı verilen bu biçim daha ender karşımıza çıkan güvensiz bağlanma geçmişli bireylere özgü, ilişki bitimini takiben şiddetli bir çağrı ile duyumsanan “Telafi Hipotezi”ne (Compensatory Hypothesis) özgü geçişten ayrılır. Böylece farklı dini gelenekler arası din değiştirmeye aynı dini gelenek içerisinde dinsel değişim arasında sıklıkla gözlemlendiğimiz ortalama yaş farkları başka diğer değişkenlerle ilintisi içerisinde bireylerin ailede edindikleri bağlanma deneyimlerine atıfla açıklanır. (Granqvist & Hagekull, 1999)

Bağlanma kuramcılarının din değiştirme yaşları ile ilgili üçüncü ve son hipotezleri farklı yaş dönemlerinde dini yönelimi tetikleyen farklı psiko sosyal dinamiklere dairdir. Hangi yaş döneminde olursa olsun din değiştirme özellikle güvensiz bağlanma geçmişine sahip bireylerce bağlanma geçiş dönemlerinde duyumsanan olumsuz duyguları dindirmeye dönük bir arayışın ifadesidir. Ancak ergenlik ve genç yetişkinlik dönemleri ile, orta yaş ve yaşlılık dönemlerinde bağlanma geçiş deneyimlerini tetikleyen sosyal dönüşümler farklı içeriklerde karşımıza çıkar. Ergenlik, bağlanma kuramı açısından

ebeveyn merkezli bağlanmadan akran ilişkilerine doğru bir geçiş dönemidir. Genç yetişkinlik döneminde ise bağlanma geçişi, sadece aileden kopuşla değil, aynı zamanda romantik ilişkiler ve mesleki rol ve statü geçişlerine eşlik eden kimlik bütünleşme sürecinin gelişimi içerisinde ortaya çıkar. Bundan dolayı bu döneme özgü bağlanma geçişi daha istikrarlı ve daimi olur. Orta yaş ve yaşlılık döneminde din değişimi ise diğerlerinden farklı olarak en çok ilişki kaybı ve kalıplaşmış rol ve statülerin yitimin yarattığı gerilimlerce tetiklenir. Boşanma, eşin ölümü, çocukların evden ayrılması, itibar ya da statü kaybı sonucunda yakın çevreyle yaşanan ilişki problemleri gibi travmatik deneyimler varoluşsal kaygı ve anlam bunalımlarını tetikler. Yine bu dönemde daha yoğun ölümle yüzleşme, yakınların ölümü ve sağlık kaygılarının duyumsanması artar. (Kirkpatrick, 2005; Granqvist & Kirkpatrick, 2008) Başka şekilde söylenirse orta yaşlara kadar dini tasarımları birer ikame bağlanma figürü olarak çağıran deneyim ekseriyetle yaşam döngüsünün zorunlu ilerleyişi içerisindeki aşamalarda deneyimlenen ileriye dönük belirsizlik ve risklere dairdir. Aileden, okula, okuldan, iş ve yeni kurulacak ailede deneyimlenecek eş ve ebeveyn rollersine doğru ilerleyen yetişkinlik süreci hemen herkes için belirsizliklerle dolu kaygı yüklü bir süreçtir. Güvensiz bağlanma geçmişi olan kişiler bu duyguları herkesten daha güçlü duyumsuyor olsalar da çok küçük yaşlardan itibaren deneyimledikleri için çoğu kez kanıksamış durumda olurlar. Ancak orta yaşlara doğru bağlanma aktivasyonuna yol açan deneyimler yeni rol ve statülerin müzakere süreçlerinin doğurduğu kaygılardan farklı olarak; boşanma, iflas, yakınların kaybı gibi travmatik olaylara bağlı bireysel farkındalığın yüksek olduğu ilişki ve statü kayıpları ile nitelenir.

Sosyal Ağ Kuramı

Sosyal Ağ Kuramcılarını için tayin edici sosyal etmenler sermaye kavramında ifadelerini bulur. İki tip sermayeye sahiplik düzeyi bireyin gelecekteki dini yönelimlerini belirler: Dini ve sosyal sermaye. Dini sermaye Sosyal Ağ Kuramcılarınca belirli bir dini kültürün gerekliliklerine hakimiyet ve yerleşik bağlılık olarak tanımlanır. Bir dine aktif katılım o geleneğe dair kültürel yetkinlik ve duygusal sadakat yaratır. Bu boyutlarıyla kişinin yetişme çağlarından itibaren biriktirmiş olduğu dini sermayesinin büyüklüğü, kişinin dini gereksinimlerinin arttığı dönemlerde alışıldık dini geleneği dışındaki seçeneklere yönelmesine engel teşkil edecektir. Bundan dolayı bir dini gelenek içerisinde yetiştirilmiş, dini yetkinliği güçlü kişilerin büyük çoğunluğu kendi dini gelenekleri ile uyumlu topluluk ya da cemaatlere ilgi gösterirler. (Stark & Finke, 2000, ss. 121-123).

Buna ilave olarak yine her birey yaşamı boyunca birikimsel olarak geliştirdiği, ihtiyaç halinde yönelebileceği, değer verdiği kişilerle örülü bir ilişki ağına sahiptir. Kuramcılar bu ilişkiler bütününe kişinin sosyal sermayesi adını verirler ve kişilerin dini tercihlerini bu sermayeye zarar vermemek adına çoğunlukla çevre aktörlerin tercihleri ile uyumlu yapılandırmaya özen

gösterdiklerini belirtirler. Bununla birlikte sosyal ağları çözen, kişiyi yalıtılmış ve güçlü sosyal bağlardan özgür (ya da mahrum) kılan durumlarda din değişiminin önünü kesebilecek sosyal sermaye birikimi ortadan kalktığı gibi yeni sosyal sermaye arayışları pekala farklı dini seçeneklerin deneyimlenmesine yol açabilir. Tam da bu nedenle din değiştirme, büyük ölçüde dinen zayıf ya da nominal bir aidiyete sahip gençler arasında, en çok genç yetişkinlik dönemlerinde gözlemlenir. Çünkü bu dönem yaşam döngüsü içerisinde bireylerin sosyal ağlarının hızla yeniden kurulduğu bir evredir. Aile evinden ayrılmak, üniversiteye başlamak, başka şehir ya da ülkeye taşınmak, yeni işe girmek, evlenmek gibi sosyal ağların çözülüp yeniden yapılandığı dönemeç noktaları ağırlıklı olarak bu yaş dönemlerinde tecrübe edilir. Bireylerin sosyal yaşamdan yalıtık, yeni ilişki ağlarına açık olduğu bu dönemlerde yeni dini topluluklarla tanışma, topluluk üyeleri ile kurulan yeni ilişkiler din değişimine aracılık yaparlar. Ancak yaşın ilerlemesiyle sosyal ağlar durağanlaşır, sosyal sermaye düzeyleri istikrar kazanır. Aile ve iş yaşamı ile komşuluk bağları daha kalıcı hale gelir. Böylece sosyal sermayenin doyumu dini değişimi zorlaştırır. İleri yaşlarda din değiştirme olasılığı tam da bu nedenle ciddi biçimde azalır.

Sosyal Ağ kuramcıları dini değişimi motive eden birer etmen olarak dini doktrinlerin ikna ediciliği ya da inançların duygusal çekiciliği gibi, din değiştirme anlatılarında aktörler tarafından sıklıkla değinilen boyutların geriye dönük birer gerekçelendirme aracından ibaret olduklarını savunurlar. Çoğu araştırma, bireylerin yeni dini kabul ettikten sonra geçmişlerini “bir arayış hikâyesi” olarak yeniden kurguladıklarını göstermektedir. (Jindra, 2014) Esasen Sosyal Ağ kuramcılarına göre, “Din değiştirme nihai olarak kişinin arkadaşlarının kanılarını kabul etmeye başlamasıdır.” Bundan dolayı kişileri cemaatlere katılmaya itenin ideolojik çekicilik değil, ideolojileri çekici kılanın grup üyeleri ile kurulu bağların düzeyi olduğunu öne sürerler. (Stark & Bainbridge, 1980; Stark & Finke, 2000)

Din değişimini tamamen sosyal sermaye düzey değişimleri ile ilintilendiren bu yaklaşım böylece herhangi bir yaş grubuna özgü gelişimsel ya da psiko biyolojik açıklama modellerinden tamamen ayrışır. Bu durumda uzun dönemde din değiştirme yaş ortalamalarının artışı açıklayabilecek biricik etmen günümüzde sosyal sermaye dönüşümlerinin durulduğu yaşlılık döneminin sürekli olarak gecikiyor, fiziksel ve ilişkisel hareketlilik ile nitelenen gençlik döneminin ise uzuyor oluşu olabilir. Aileden evinden ayrılma ile başlayıp; eğitim, ikamet, iş ve aile yaşantısı kalıplarının istikrar kazanması ile tamamlanan süreç ne ölçüde ileri yaşlara sarkarsa, dini kimliğin nihai biçim alışı da o ölçüde gecikecektir.

Sosyal Ağ kuramcıları yerel dini gelenekten kaynaklanan topluluklar ile yeni dini hareketlere katılım yaşları arasında farklılaşmaya doğrudan hitap eden bir teorik açıklama öne sürmezler. Diğer yandan bu iki gruba yönelik

ilgi geçmiş dinselilik düzeyine ilave olarak bireylerin eğitim düzeyleri ile de ilintili görülür. Dini sermayenin düzeyi, kişinin gelecekte yeni dini topluluklara yönelik ilgisinde belirleyici etmenlerden ilkidir. Düşük dini sermaye yeni dini hareketlere geçişi kolaylaştırırken, yüksek dini sermaye sahipleri ekseriyetle geçmiş dini geleneği ile uyumlu cemaat ve gruplarla etkileşim kurarlar. İlave olarak yeni din topluluklara katılanların nüfusun geri kalanı ile karşılaştırıldığında eğitim düzeylerinin çarpıcı düzeyde yüksek olduğuna sıklıkla değinilmiştir. Bunun temel nedeni yüksek eğitilmiş ve varlıklı toplum kesimlerinden bireylerin daha kozmopolit, çoğulcu bir kültürel çevrede yaşamalarından ötürü dini alternatiflere dönük farkındalıklarının daha yüksek olmasıdır. Yüksek eğitilmiş kişiler farklı dini seçenekler arasında bireysel seçim özgürlüğü fikrine daha açık oldukları gibi içerilerinde yaşadıkları çevrede yeni ve alışılmadık inanç mensubu olarak çok az yaptırım ile karşılaşacaklarını bilirler. (Stark & Bainbridge, 1985)

Bulgular

Araştırmada ölçümlenmiş değişkenlerin tamamına dair veriler ile değişkenler arasında tespit edilen istatistikî olarak anlamlı bağıntılara dair ölçümlere din değişimine yol açan dinamiklerin tartışıldığı bir önceki çalışmada yer verildiği için burada tekrar değinilmeyecektir. (Başaran, 2024) Bu araştırmanın sorunsalları ile bağlantılı din değiştirme ortalama yaşına Tablo1, yaş gruplarına Tablo 2; yaş üzerine teorik tartışmada referans değeri taşıyan demografik ve deneyimsel değişkenlere ise Tablo 3 ve 4'te yer verilmiştir.

Tablo.1 Din Değiştirme Ortalama Yaşı

Değişken	Ortalama	Aralık	Gözlem sayısı
Genel	29.88	15-60	80
Erkek	30.65	16-60	55
Kadın	28.20	15-48	25

Tablo.2 Yaş Grupları

	Grup	Toplam içindeki oranı	Gözlem sayısı
	Ergen (13-17)	% 6	5
	Genç (18-25)	% 33	26
	Genç Yetişkin (26-35)	% 38	30
	Orta Yaş (36-55)	% 21	17
	Yaşlı (56 ve üstü)	% 2	2
Toplam gözlem sayısı: 80			

Tablo 3 Demografik Değişkenler

Değişken	Değer	Toplam içindeki oranı	Gözlem sayısı
Gelir Düzeyi	Yoksul	% 64	51
	Orta	% 32	26
	Varsıl	% 4	3
İstihdam	Çalışıyor	% 47	38
	Öğrenci	% 13	10
	Çalışmıyor	% 24	19
	Belirsiz	% 16	13
Aile Dindarlık	Kayıtsız	% 71	57
	Dindar	% 29	23
Kişisel Dindarlık	Kayıtsız	% 89	71
	Dindar	% 11	9
Aile İçi Gerilim Beyanı	Var	% 55	44
	Yok	% 45	36
Toplam gözlem sayısı: 80			

Tablo 4 Deneyim Değişkenleri

Değişken	Değer	Toplam içindeki oranı	Gözlem sayısı	Toplam gözlem sayısı
Dönemeç Noktası	Var	% 68	54	80
	Yok	% 32	26	
Kriz Deneyimi	Var	% 55	44	80
	Yok	% 45	36	
Kriz Deneyimi Tipi	Sağlık	% 74	32	44
	Çevresel	% 26	12	

Aşağıdaki tablolarda ise yaş ile istatistiki olarak anlamlı bağıntıya sahip tespit edilen değişkenlere dair ölçümlere yer verilmiştir. Bunlar sırasıyla Gelir (Tablo 5) ve Kriz (Tablo 6) değişkenleridir. Takip eden tablolarda ise yaş ile ilintili değişkenler; Kriz ile Yaş Grubu (Tablo 7) ve Gelir ile İstihdam (Tablo 8) durumu arasında tespit ettiğimiz anlamlı ilişkilere yer verilmiştir.

Tablo 5 Gelir ile Din Değiştirme Yaşı

Yaş Grubu	Ortalama Gelir Düzeyi	Düşük Gelir Oranı	Gözlem Sayısı
Ergen (13–17)	1.14	%80.0	5
Genç (18–25)	1.31	%76.0	26
Genç Yetişkin (26–35)	1.39	%67.7	30
Orta Yaş (36–55)	1.35	%41.2	17
Yaşlı (56+)	1.71	%0.0	2
Toplam	–	–	80

Spearman $\rho = +0.258$, $p = 0.021 \rightarrow$ anlamlı pozitif ilişki.

Tablo 6 Kriz (Binary) ile Din Değiştirme Yaşı

Yaş Grubu	Kriz Yaşayan (%)	Gözlem Sayısı
Ergen (13–17)	%20.0	5
Genç (18–25)	%12.0	25
Genç Yetişkin (26–35)	%29.0	31
Orta Yaş (36–55)	%47.1	17
Yaşlı (56+)	%100.0	2
Toplam	–	80

Spearman $\rho = +0.3317$, $p = 0.0026 \rightarrow$ anlamlı pozitif ilişki.

Tablo 7. Yaş Grubu ile Kriz Deneyimi

Yaş Grubu	Toplam (n)	Kriz Yok (n)	Kriz Var (n)	Kriz Oranı (%)
Ergen (13–17)	5	4	1	20.0%
Genç (18–25)	25	22	3	12.0%
Genç Yetişkin (26–35)	31	22	9	29.0%
Orta Yaş (36–55)	17	9	8	47.1%
Yaşlı (56+)	2	0	2	100.0%
Toplam	80	57	23	28.8%

Spearman korelasyonu ($\rho = +0.242$, $p = 0.031$) $\rightarrow$ Anlamlı pozitif ilişki: yaş arttıkça kriz deneyimi artıyor. Ki-Kare testi ($p = 0.0229$) $\rightarrow$ Yaş grupları arasında kriz oranları farklı, özellikle orta yaş ve yaşlılarda artış anlamlı.

Tablo 8 Gelir ile İstihdam Durumu

İstihdam Durumu	Düşük Sınıf (n=44)	Yüksek Sınıf (n=23)	Toplam (n=67)
İşsiz	15 (%34,1)	4 (%17,4)	19 (%28,4)
Çalışıyor	26 (%59,1)	12 (%52,2)	38 (%56,7)
Öğrenci	3 (%6,8)	7 (%30,4)	10 (%14,9)

İstihdam kategorileri “işsiz”, “çalışıyor” ve “öğrenci” olarak kodlanmıştır. Gelir değişkeni ise düşük (sınıf 1) ve yüksek (sınıf 2–3) şeklinde ikili hale getirilmiştir. Ki-kare bağımsızlık testi sonuçlarına göre gelir ile istihdam durumu arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmaktadır ($\chi^2 = 7.257$, $p = 0.02655$). Bulgulara göre, düşük gelir grubunda bireyler daha yüksek oranda çalışmaktadır (%59,1), buna karşılık yüksek gelir grubunda öğrenci olma oranı anlamlı şekilde daha fazladır (%30,4).

Değerlendirme

Araştırmamıza konu cemaatlerin din değiştirme ortalama yaşları 29.88, din değiştirme gözlemlenme yaş aralığı 15-60’dır. (Tablo 1) Din değişiminin yoğunlaştığı yaş grubu ise katılımcıların yüzde 38’inin Hristiyan olma kararı verdiklerini beyan ettikleri genç yetişkinlik (26-35) dönemidir. (Tablo 2) Üçlü bir tasnifle ifade edilirse, din değişiminin ergenlikte görülme oranı % 6, gençlik’te % 71, yaşlılıkta ise % 23’tür. Bu ölçümler daha önceki araştırmalarda genel ortalaması “20’li yaşların sonlarında” ya da “genç yetişkinlikte” yoğunlaşır olarak tespit edilen farklı ülkelerden ölçümlerle uyumludur.

Yetişkinliğe Geçiş

Araştırmamızda yaş ile karşılıklı yapılan ölçümlerde dönemeç noktası başlığı altında toplanan sosyal dönüşüm uğrakları (Tablo 4) ile yaş ve bağıntılı gelir değişkeni arasında anlamlı bir istatistiki bağıntı bulunamamıştır. Yine örneklemimiz içerisinde yoğun şekilde gözlediğimiz aile içi problem anlatıları (Tablo 3) ile yaş ve gelir değişkenleri arasında bir bağıntı mevcut değildir. Başka şekilde söylersek bu iki majör dinamik, her yaş ve gelir grubuna etki eder şekilde dağılmış biçimde karşımıza çıkmaktadır. Bundan dolayı her ne kadar deneyimlerin bir kısmı yetişkinliğe geçiş süreçleri ile alakalı statü geçişlerini (mezuniyet, aile evinden ayrılma gibi) içerse ve değişim dönemi ağırlıklı olarak gençlik döneminde gerçekleşmiş olsa da örneklemimiz özelinde Hristiyanlığa geçişi yetişkinliğe geçişe özgü gelişimsel sorunlarla ilintilendiren açıklamaları destekleyen istatistiki olarak anlamlı sonuçlara ulaşamamıştır.

Yetişkinliğe geçiş süreçlerindeki tikanıklıkları belirleyici gören bir diğer yaklaşım, psikolojik moratoryum ise din değiştirmeyi bireyin yetişme çağındaki dini kimliğinden kopup seküler alternatifleri deneyimlediği geniş bir moratoryum süreci sonunda yeni dine karar kılması ile açıklar. Bu ilişkiyi test etmek için, katılımcıların ailede deneyimledikleri dini kültür ile ergenlik sonrası, din değiştirme kararı vermezden önceki dini yaşantıları iki ayrı değişkende

kodlanmış (Tablo 4) ve bu tür bir yaygın aile dinseliliğinden uzaklaşma ve dini erteleme yöneliminin anlamlılığı ölçülmüştür. Çalışmamızda görüşmecilerin büyük çoğunluğunun aile dinsel kültürlerini ergenlik sonrası da sürdürdükleri görülmüş aile dinseliliğinden uzaklaşma görülen az sayıda vakada ise bu durumla diğer değişkenler arasında istatistiki bir bağıntı tespit edilememiştir.

Sosyal Bağlar

Dönemeç noktası deneyimlerinin (Tablo 2) her yaş grubunda orantılı temsili yetişkinliğe geçiş süreçlerine özgü bir sorunla sınırlı olmaktansa yaşamın her döneminde sosyal ağların çözülüp yeniden yapılanma süreçlerinde karşımıza çıkabilecek, kısaca söylenirse içsel dinamiklerden çok çevresel koşullarca tayin edilen bir din değiştirme modelini daha fazla desteklemektedir. Diğer yandan yetişme çağında ebeveynleri ile güvensiz bağlanma ilişkilerine işaret eden aile içi problemlerin örneklemimiz içerisindeki yüksek temsiliyeti (Tablo 3) bağlanma kuramlarını destekleyen çarpıcı bir bulgudur. Son olarak yaşın artışı ile ilişki ve statü kayıplarını derleyen kriz deneyimlerinin görülme frekansı arasındaki anlamlı bağıntı, bağlanma kuramlarının teorik modellerini teyid eden bir başka bulgudur. (Tablo 6 ve 7) Din değiştirme yaş ortalamalarının 20'nci yüzyıl başlarından günümüze doğru istikrarlı artışına yönelik açıklamalarının ortak noktasının gençlik dönemine özgü statü ve rol geçişleri ile bu geçişleri takip eden sosyal sermaye dönüşümlerinin gittikçe daha geç yaşlara kadar devam etmesi, gelişim psikolojisi terminolojisiyle söylenirse günümüzde biyolojik ergenlik ile sosyal ergenliğin arasındaki sürenin açılmış olması olduğu söylenebilir. Bu çalışmada gelir ve yaş arasında gözlemlediğimiz anlamlı bağıntı (Tablo 5) istihdam değişkeninde öğrenci statüsünün gelir ile bağıntısıyla (Tablo 8) birlikte düşünüldüğünde bu sonuca işaret eder görülmektedir. Bu bağlamda bizim dönemeç noktası deneyimleri altında topladığımız, okul bitirme, askerlik, işe girme, evlenme ve çocuk sahibi olmak gibi statü dönüşümlerinin önemli bir kısmının günümüz toplumlarında gelir artışı ile ertelendiği, günümüzde artık yetişkinliğe geçişin özellikle orta ve üst sınıflar için daha uzun ve tekrar eden uğraklarla işaretlenen bir süreç halini almış olduğu akla getirilebilir. (Arnet, 2000; Billiari & Liefboer, 2010; Green, 2017) Nitekim bizim ölçümlerimizde de gelir farklılıkları bireylerin istihdam süreçlerini doğrudan etkiler görülmektedir. Düşük gelir grubunda erken yaşta iş gücüne katılım bir zorunluluk olarak öne çıkarken, yüksek gelir grubunda öğrencilik oranlarının yükselişi dikkat çekicidir. (Tablo 8) Kısaca söylersek, orta ve üst gelir grubundan ailelerde yetişen gençler özellikle günümüzde daha geç yaşlarda okul bitirmekte, çalışma hayatına girmekte ve aile kurmaktadır. Şüphesiz bu süreçlerde erteleme; tekrar eden süreçlerin, boşanma ve yeniden evlenme deneyimlerinin de ileri yaşlara sarkmasına yol açacaktır. Bu gelişimi açıklayan başat etmenler ise uzayan öğrencilik yaşamı ile vakit kaybetmeksizin istihdam piyasasına girip aile kurma (ve sürdürme) yönelimini güçlendiren sosyoekonomik motiflerin gelir artışına koşut zayıflamış olmasıdır. (Giddens, 1991; Green, 2017)

Gelir, yaş ve istihdam arasında tespit edilen anlamlı bağıntılar farklı tip dini gruplara geçişlere dair kesitsel araştırmalar için de fikir verici olabilir. Örneklemimiz içerisinde katılımcıların eğitim düzeylerine dair yeterli veri olmadığı için bu göstergenin doğrudan ölçülmesi mümkün olmamıştır. Ancak Hristiyanlığa geçişte yaş ortalamasını koşullandıran bir etmen olarak görünen gelir durumu, sosyal ağ kuramcılarının eğitim düzeyinin yükselişinin etkileri ile ilgili tespitlerinin geçerli olabileceğini düşündürmektedir.

Sonuç

Türkiye’de Protestan Hristiyanlığa geçiş yaş ortalamaları önemli ölçüde başka ülkelerde ölçülen oranlarla uyumludur. Din değiştirme yaş dönemin özellikle bu dönemde yoğunlaşması bu dönemin sıklıkla bağlanma geçişi deneyimlenen, sosyal ağlarının çözülüp yeniden yapılanmakta olduğu fiziksel hareketlilik ve statü dönüşümlerinin yoğunlaştığı dönem olması ile ilintili görünmektedir. Diğer yandan her yaş grubunda orantılı olarak dağılmış aile içi problem yaşamış olma değişkeni, sürecin tamamen kişiler arası dinamiklerle değil, yetişme çağından miras bağlanma deneyimlerine işaret eden kişi içi dinamiklere de sahip olduğunu göstermektedir. Yaş artışına eşlik eden ve katılımcıların dini yönelimlerine etki eden yaygın deneyim kalıbı ise, kişinin yakın çevresi kaynaklı problemlere eşlik eden travmatik statü ve ilişki kayıplarıdır.

Araştırmamızda yaş, gelir, kriz deneyimi ve istihdam dışı olma değişkenleri arasındaki istatistiki olarak anlamlı bağıntılar, yeni dini topluluklara orta ve yüksek gelir grubundan kişilerin göreceli olarak yüksek katılımının yaş ortalamalarını arttıran bir etmen olabileceğini düşündürmektedir. Buradan hareketle, yerel dini cemaat ve topluluklara katılım ile yeni dini topluluklara katılım oranları arasındaki yaş farklarının ardında, iki topluluğun farklı gelir ve eğitim düzeyinden kişilere hitap ediyor oluşunun yattığı varsayılabilir. Yukarıda tespit edilen bağıntılar yeni dini hareketlere katılım yaş ortalamasının genç yetişkinlik ortalarına, 20’nci yüzyıl başındaki 15-17 yaş aralığından günümüzde 20’li yaşların sonlarına sarkmış oluşunu da açıklayabilir. Günümüzde özellikle orta ve üst sınıflarda, eğitim sürelerinin uzaması ve din değişimine olanak sağlayan statü geçişleri ve koşut sosyal sermaye dönüşümlerinin etkinliklerinin gittikçe daha geç yaşlara kadar devam etmesi yeni dini hareketlere katılımı daha ileri yaşlar için de olanaklı kılmış görünmektedir.

İleriki araştırmalar için bu çalışmanın veri seti ve metodolojisinin sınırlılıkları dikkate alınmalıdır. Bu çalışmanın bulgularının araştırma sorularına daha kesin yanıtlar üretilebilmesi amacıyla, katılımcıların öznel deneyimlerini tartışıp, din değiştirme süreçlerine eşlik eden duygu ve düşüncelerini daha ayrıntılı ifade etmelerine olanak sağlayan nitel yöntemlerin kullanılacağı ileriki araştırmaların bulguları ile birlikte değerlendirilmesi tavsiye edilir.

KAYNAKÇA

- Anonim. (2021, April). Vietnamese Conversion Survey. FutureFirst, (No. 74). ISSN 2040-0268.
- Arnett, J. J. (2000). Emerging adulthood: A theory of development from the late teens through the twenties. *American Psychologist*, 55(5), 469–480.
- Başaran, B. (2024). Din değiştirmenin demografik ve deneyimsel önkoşulları: Türk Protestanlar örneği. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 52, 317–344. <https://doi.org/10.21497/sefad.1453443>
- Beit-Hallahmi, B. & Argyle, M. (1997). *The psychology of religious behaviour, belief and experience*. London: Routledge.
- Billari, F. C., & Liefbroer, A. C. (2010). Towards a new pattern of transition to adulthood? *Advances in Life Course Research*, 15(2–3), 59–75. <https://doi.org/10.1016/j.alcr.2010.10.003>.
- Buxant, C., Saroglou, V., & Scheuer, J. (2009). Contemporary conversions: Compensatory needs or self-growth motives? In *Research in the Social Scientific Study of Religion* (Vol. 20, pp. 47–68). Brill.
- Dawson, L. (2007). *Comprehending cults: The sociology of new religious movements*. Oxford: Oxford Univ. Press.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity. Self and society in the late modern age*. Cambridge: Polity Press.
- Granqvist, P. & Hagekull, B. (1999). Religiousness and perceived childhood attachment: Profiling socialized correspondence and emotional compensation. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 21(2), 254–273.
- Granqvist, P. (2002). Attachment and religiosity in adolescence: Cross-sectional and longitudinal evaluations. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 28, 260–270.
- Granqvist, P. & Kirkpatrick, L. A. (2004). Religious conversion and perceived childhood attachment: A meta-analysis. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 14(4), 223–250.
- Granqvist, P. (2020). *Attachment in religion and spirituality: A wider view*. Boston: Guilford Publications.
- Green, L. (2017). *Understanding the life course: Sociological and psychological perspectives* (2nd ed.). Cambridge: Polity Press.
- Halama, P., Gasparikova, M. & Sasbo, M. (2013). Relationship between attachment styles and dimensions of the religious conversion process. *Studia Psychologica*, 55(3), 195.
- Jindra, I. W. (2014). *A new model of religious conversion: Beyond network theory and social constructivism*. Leiden: Brill

- Kanal Hayat. (2012a). Dar Kapıdan Gelenler: [Neden Hristiyan Oldum?] <https://www.kanalhayat.com/s/MeqXLBfM?r=SnOlZJ2F>
- Kanal Hayat. (2012b). Dar Kapıdan Girenler: Neden Hristiyan Oldum? [Video]. YouTube. <https://m.youtube.com/playlist?list=PLQfi14V3hH0LbhGFHWgN17D-9Vu8BzGXw5>
- Kilbourne, B. & Richardson, J. T. (1989). Paradigm conflict, types of conversion, and conversion theories. *Sociology of Religion*, 50(1), 1–21.
- Kocalan, E. B. (2021). Müslümanlaşma sürecine sosyolojik bir yaklaşım: Japon Müslümanlar (Yayımlanmamış doktora tezi). Hitit Üniversitesi, Çorum
- Köse, A. (1996). Conversion to Islam: A study of native British converts. London: Keegan Paul
- Köse, A. (1996). Religious conversion: Is it an adolescent phenomenon? The case of native British converts to Islam. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 6(4), 253–262.
- Kim, H. C., & Mehmedoğlu, A. U. (2001). Koreliler'in din değiştirme motifleri. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (20), 175-191
- Levine, S. V. (1984). *Radical departures: Desperate detours to growing up* (1st ed.). Harcourt Brace Jovanovich
- Lewis, J. R. (2014). The youth-crisis model of conversion: An idea whose time has passed? *Numen: International Review for the History of Religions*, 61(5-6), 594-618. <https://doi.org/10.1163/15685276-12341344>
- Lofland, J. & Stark, R. (1965). Becoming a world-saver: A theory of conversion to a deviant perspective. *American Sociological Review*, 30(6), 862–875.
- Maroney, E. K. (2015). Conflict, change, and conversion: Four decades of conversion among Baptists in Croatia 1970–2010 (Doctoral dissertation, The Southern Baptist Theological Seminary).
- Murken, S. & Namini, S. (2007). Childhood familial experiences as antecedents of adult membership in new religious movements: A literature review. *Nova Religio*, 10(4), 17-37.
- Poston, L. (1991). Becoming a Muslim in the Christian West: A profile of conversion to a minority religion. *Institute of Muslim Minority Affairs Journal*, 12(1).
- Radford, D. (2015). *Religious Identity and Social Change: Explaining Christian conversion in a Muslim world* (1st ed.). Routledge
- Rambo, L. R. (1993). *Understanding religious conversion*. New Haven: Yale University Press.
- Richardson, J. T. (1985). The active vs. Passive convert: paradigm conflict in conversion/recruitment research. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 24(2), 163–179.
- Settersten, R. A., Jr., Ottusch, T. M., & Schneider, B. (2015). Becoming adult: Meanings of markers to adulthood. In R. A. Scott & S. M. Kosslyn (Eds.), *Emerging*

trends in the social and behavioral sciences. John Wiley & Sons. <https://doi.org/10.1002/9781118900772.etrds002>

- Snook, D. W., Williams, M. J. & Horgan J. G. (2019). Issues in the sociology and psychology of religious conversion. *Pastoral Psychology*, 68, 223-240.
- Snow, D. A. & Phillips, C. L. (1980). The Lofland-Stark conversion model: A critical reassessment. *Social Problems*, 27(4), 430-447.
- Hood, R. W., Jr., Hill, P. C., & Spilka, B. (2018). *The psychology of religion: An empirical approach* (5th ed.). Guilford Press
- Stark, R., & Bainbridge, W. S. (1985). *The future of religion: Secularization, revival and cult formation*. Berkeley, Calif.: University of California Press
- Stark, R. & Finke, R. (2000). *Acts of faith: Explaining the human side of religion*. Los Angeles: University of California Press.
- Sturm, N. (2017). Northwest European female conversion to Islam and conceptualization of prejudices, discrimination and “Otherness” (Master’s thesis, Uppsala University).
- Ullman, C. (1989). *The transformed self: The psychology of religious conversion*. New York: Plenum Press.
- Yang, F & Abel, A. (2014). Sociology of religious conversion. L. Rambo (Ed.), *The Oxford handbook of religious conversion içinde* (s. 140-163) Oxford: Oxford Univ. Press
- Zebiri, K. (2008). *British Muslim Converts: Choosing Alternative Lives*. Oneworld

TOPLUMSAL İMGELEM, TAHAYYÜL VE ÖZERKLİK: CORNELIUS CASTORIADİS'TE İNSAN DOĞASI VE TOPLUMUN KURULUŞU

“ ”

Muhammet ERTÖY¹

Gizem ERKAL²

1 Doç. Dr. Muhammet Ertöy, İzmir Kâtip Çelebi Üni., Sosyal ve Beşeri Bilimler Fak., Sosyoloji Bölümü, muhammet.ertoy@ikcu.edu.tr; Orcid:0000-0002-1482-1841

2 Gizem Erkal, İKÇÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, gizemerka108@hotmail.com; Orcid:0009-0007-4827-398X

Giriş

Sosyolojinin temelleri, 19. yüzyıldaki ‘kuruluşundan’ önce, Hobbes, Locke ve Rousseau gibi toplumsal felsefecilerin insan doğası ve toplumsal düzen üzerine geliştirdiği düşüncelerle atılmıştır. İnsan doğası toplumun bir ürünü müdür, yoksa onu dönüştüren yaratıcı bir güç müdür? Toplum, bireylerin tahayyülü olmadan var olabilir mi? Bu tür sorular, insan doğası ile toplumsal düzen arasındaki ilişkiyi anlamaya çalışan sosyolojinin temel meselelerindendir. Dolayısıyla insan doğası ve toplumun kuruluşuna dair perspektifler kuruluşundan bu yana sosyolojik teorinin temel ilgi alanlarındandır. Bu teorilerin merkezinde sabit, değişmez hatta evrensel bir insan doğası fikri ile insanı şekillendiren toplumsal süreçler arasındaki gerilim yer almaktadır. Bu gerilim insanların ne ölçüde biyolojik veya psikolojik belirlenimlerin ürünü oldukları ve ne ölçüde sosyal ve kültürel güçler tarafından şekillendirildikleri sorularını gündeme taşır. Başta Marksizm, yapısal-ışlevselcilik ve toplumsal eleştiri kuramları olmak üzere sosyolojik teorilerin her biri, değerler ve insan doğası, toplumsal normlar, toplumun kuruluşu ve kurumların insan yaşamının düzenlenmesindeki rolüne ilişkin farklı yaklaşımlar ortaya koymuştur. Bu yaklaşımlar toplumsal düzen ve sapma, güç ilişkileri ve eşitsizlik, özerklik ve heteronomi gibi sosyolojik kavramlar etrafında şekillenir.

Günümüzde sosyoloji, felsefi kökenlerini yeniden keşfeden ve kurucu öncülerin ilgilerindeki çeşitliliği dikkate alan bir gelişim seyri izlemektedir. Bu çalışmada insan doğası ve toplumun kuruluşuna dair görüşlerine yer vereceğimiz Cornelius Castoriadis hukuk, iktisat ve felsefe sahalarındaki eğitimi yanında ilgi duyduğu meselelerle de sosyolojinin kurucu öncüleriyle benzerlik arz eden bir isimdir. Castoriadis, İkinci Dünya Savaşı sonrası Avrupa’sında birey-toplum münasebetini ele alan en yetkin teorisyenlerden kabul edilir. Castoriadis hem toplumsal yaşamı oluşturan ve destekleyen nesnel ilişkilere hem de insan doğasında içkin olan *tahayyül* (*l’imagination radicale/radical imagination*) ve *toplumsal imgeleme* (*l’imaginaire social/the social imaginary*) dair bir teori ortaya koymayı amaçlamıştır. O esasen insanların dünyayla ilişkilerinde toplumsal imgesel düzeyin yol açtığı yaratıcı kapasitelerinin anlaşılması için çabalamıştır. Castoriadis’in toplumsal dünyanın inşai karakteri ile birlikte toplumsal imgeleme ve *özerkliğe* yönelik vurgusu, bireysel benlik ile toplum arasındaki ilişkiyi yeniden düzenlemeye yönelik teorisinin özünü oluşturur (Elliott, 2002:141-143). Castoriadis çalışmalarını sürdürdüğü dönemlerde, tabiri caizse moda olan, varoluşçuluk, postyapısalcılık, yapıbozum ve postmodernizm gibi teorik yönelimlere dahil olmaktan kaçınmış hatta bunlara yönelik eleştiriler dile getirmiştir. Castoriadis’in çalışmaları, çağdaş toplumların karşı karşıya olduğu sorunlara yönelik eleştirel bir perspektif de sağlar. Ancak onun görüş ve düşünceleri eleştirel toplumsal teorisyenlerin çizdiği teorik çerçeve ile de sınırlandırılmaz (Curtis, 1998: 53). Özellikle kapitalizmin yarattığı toplumsal ve bireysel tahribata karşı bi-

reyin *özerklik (otonomi)* kapasitesinin yeniden keşfedilmesine yaptığı vurgu onu diğer teorisyenlerden ayırır.

Castoriadis, insanı aktif, yaratıcı ve toplumu inşa edebilen bir varlık olarak tanımlar. Ona göre, bireyler yalnızca toplumun ürünleri değildir; aynı zamanda toplumun sürekli dönüşüm ve yeniden yaratım süreçlerinin de temel unsurlarıdır. İnsan faillerin ve toplumsal yapıların birbirinden ayrı olduğu görüşünü reddeden bu bakış açısı, kültürel ve simgesel anlamlandırmanın her zaman yorumlayıcı bir benlik aracılığıyla gerçekleştiğinin altını çizer (Elliott, 2002: 151). Castoriadis'in bu anlayışı, onun toplumsal imgelem kavramında somutlaşır. Castoriadis'e (1993: 31-34) göre toplumsal imgelem, bireylerin ve kolektiflerin gerçekliği kurma ve anlamlandırma kapasitelerini ifade eder. Bireyin bu yaratıcı kapasitesi sayesinde toplum durağan değil dinamik bir yapıya kavuşur. Bu perspektif, sosyolojinin klasik yaklaşımlarına bir alternatif sunarken, toplumsal düzenin insan eylemselliği ve tahayyül gücü üzerinden nasıl şekillendiğini anlamamıza da katkı sağlar. Castoriadis, toplumsal düzenin kuruluşunu ele alırken insan doğasının bu süreçteki rolüne odaklanmaktadır. Ona göre, toplumsal düzen, bireylerin ve grupların hayal gücüyle yaratılan simgesel anlamlar ve normlar üzerine inşa edilir. Bu anlayış, insan doğasını yalnızca biyolojik ya da psikolojik bir varlık olarak değil, aynı zamanda kolektif imgelem aracılığıyla dünyayı anlamlandıran ve dönüştüren bir özne olarak ele alır. Sonuç olarak, Castoriadis'in görüşleri, sosyolojideki statik paradigmalardan ötesine geçerek, toplumsal değişimin ve dönüşümün dinamik bir çerçevede ele alınmasına olanak tanır.

Castoriadis'in düşünce sisteminde toplumsal imgelem, tahayyül ve özerklik kavramları ayrılmaz bir biçimde iç içe geçmiştir. İnsan doğası ve toplumun kuruluşuna dair tartışmalarda da sıklıkla karşımıza çıkan "özerklik" kavramı, Castoriadis'in düşünce sisteminin merkezinde yer alır. Özerklik hem kapitalizmin yarattığı heteronomiden hem de gelenek, din ve mitsel düşünceden özgürleşmeyi içerir. Ona göre, özerk toplumlar, bireylerin kendi yaşamlarını ve toplumsal düzenlerini bilinçli bir şekilde şekillendirebildikleri toplumlardır. Ancak, günümüz toplumlarında heteronomi yani bireyin, kendi kendisini belirleme yetisinin dışındaki güçler tarafından şekillendirilmesi yaygındır. İnsan ancak kendi yaratıcı kapasitesinin, tahayyül gücünün farkına vararak bu durumu aşabilir (Castoriadis, 1993: 128-130). Özerk bir toplum, kurumlarını ve imlemlerini bizzat kendisinin koyduğunu; dolayısıyla bunların toplum-dışı bir temele ya da 'garantiye' dayanmadığını bilerek yaşar (Castoriadis, 1989: 368). Özerk toplumların özerk bireyleri, ait oldukları topluma ve verili yapıya eleştirel bakabilir, onları sorgulayabilir ve dönüştürebilir. Bu da yalnızca bireylerin kendi kaderlerini tayin etme yeteneğini geliştirebildikleri, eşitlikçi ve katılımcı toplumsal yapılarla mümkün olabilir.

Bu çalışma, Castoriadis'in tahayyül, özerklik ve toplumsal imgelem kavramları aracılığıyla insan doğasını yaratıcı ve etkin bir varlık olarak konum-

landırarak, bireyin toplumsal düzenin kuruluşundaki rolünü açıklamayı ve bu perspektifin sosyoloji yazınındaki kuramsal tartışmalara katkısını değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Çalışma üç bölümden oluşmaktadır: Birinci bölümde insan doğası radikal tahayyül çerçevesinde ele alınarak bireysel yaratım kapasitesinin sınırları irdelenmektedir. İkinci bölümde, bu kapasitenin toplumsal düzeydeki karşılığı olan toplumsal inceleme odaklanılarak mit–norm–kurum ilişkisi gerekçelendirilmektedir. Üçüncü bölümde ise siyasal iktidarın meşruiyeti özerklik–heteronomi karşıtlığı çerçevesinde ele alınmaktadır. Ardından kurumların öz–düşünümse/öz–sorgulayıcı niteliği, anlam rejimlerinin dönüşümü ve yaratıcı siyasal eylem bağlamında tartışılmakta ve bölüm sonunda genel bir değerlendirme sunulmaktadır.

İnsan Doğası ve Tahayyül

İnsan doğasını şekillendiren ve insanın eylemini anlamlandırmamıza yardımcı olan şey kültürümüz ya da toplumumuz mudur? Bu sorunun yanıtı, kültür, toplum ve şekillendirme kavramlarına hangi anlamların yüklendiğine göre değişiklik gösterecektir. Burada şekillendirme ile kastedilen şey, bireyin davranışlarını ve düşünce biçimlerini önceden belirleyen yapısal bir etkidir. Fay'ın (2001) işaret ettiği “bütüncül yaklaşımlar”, özellikle Durkheimci çizgi ve Parsons'ın yapısal-işlevselciliği, kültürel ve toplumsal sistemi tüm alt bileşenleri ile bireysel kimlik ve eylemleri belirleyen yapılar olarak ele alır; bu nedenle bireyin etkinliğine sınırlı bir alan tanır (Fay, 2001:97). Yapısal-işlevselci çözümlemede kültür eylem sisteminin farklı öğelerini birbirine bağlarken kişilik sistemi ile toplumsal sistemi de bütünlleştirir. Kültürel sistem ve toplumsal sistemin denetimine tabi olan kişilik sistemi ikincil ve bağımlı bir konumdadır. Buna karşılık kültürü çok katmanlı, kimi yerde uyum kimi yerde çatışma üreten dinamik bir süreç olarak, toplumu ise süregiden bir yapılaşma/kurumsallaşma süreci olarak görmek; soruya nihai bir yanıt üretmekten ziyade, bu çerçevenin tartışılmasına imkân verir. Böyle bir irdeleme, “bütüncül” düşüncelerin bireye yeterince aktif rol atfetmeyip onu edilgen olarak kabul etmesi riskini de görünür kılar (Fay, 2001: 99–103).

Bu bağlamda Robert E. Park'ın katkısı bir bağlantı noktası sunar. Park (1936), insanı yalnızca biyolojik değil, toplumsal etkileşim içinde biçimlenen bir varlık olarak kavrar; bireyin kentleşme, kültürel değişim ve sosyal yapı ile kesişen roller aracılığıyla kimliğini kurduğunu gösterir. Böylece insan doğası, statik bir öz değil, değişen koşullar içinde sürekli yeniden inşa edilen bir olgu olarak görünür (Park, 1936).

Park'ın etkileşim vurgusunun açtığı hattı derinleştiren Anthony Giddens'in yapılaşma kuramı, birey–yapı ilişkisini bir karşıtlık yerine karşılıklı yeniden üretim olarak kavrar: bireyler toplumsal yapıları eylemleriyle yeniden üretir ve dönüştürürken, bu yapılar da eylemin imkân ve sınırlarını tanımlar. Böylece toplum, sürekli işleyen bir “yapılaşma” süreci olarak anlaşılır;

ne yalnızca bireyler tarafından “dışarıdan” kurulur ne de bireyleri tamamen belirleyen katı bir üst-yapı olarak kalır (Giddens, 1999; ayrıca bkz. Fay, 2001: 99–103).

Bu genel çerçeveden mikro düzeyde özneleşmenin nasıl kurulduğu sorusuna geçildiğinde, Mead’ın benlik kuramı açıklayıcı bir zemin sağlar. *Mind, Self and Society* (1934) adlı eserinde Mead, benliği iki boyut üzerinden ele alır: *Ben (I)* ve *Beni (Me)*. Onun ele alışı şekliyle, “Beni”, toplumsal norm ve beklentilerin içselleştirilmiş yönünü temsil ederken; “Ben”, bireyin yaratıcı ve öngörülemez tepkilerini temsil eder. Bu ayrım, bireyin hem topluma uyum sağlama hem de toplumsal yapının ötesine geçebilme kapasitesini ortaya koyar (Ritzer ve Jeffrey, 2014: 350–351). Castoriadis’in, Mead’ın kuramındaki bu yapılandırmaya ilişkin yaklaşımı eleştireldir. Nitekim Mead’ın *genelleşmiş öteki* kavramı aracılığıyla bireyin toplumsal düzene uyum sağlayabileceği fikri, Castoriadis’in bireyin yaratıcı imgesel kapasitesine atfettiği role kıyasla sınırlı bir çerçevede kalmaktadır. Castoriadis’in psikanalitik yönelimli yaklaşımı, ki bu konuyu daha detaylı ele alacağız, bireyin sadece toplumsal yapıların içselleştirilmiş bir ürünü olmadığını, aynı zamanda bu yapılarla çatışma halinde şekillenen özgün bir psişik çekirdeğe sahip olduğunu savunur. Mead’ın bireyselliği sosyalizasyonun bir sonucu olarak görmesini yetersiz bulan Castoriadis, bireysel yaratımın sosyalizasyon sürecinden türemeyen özgünlüğüne dikkat çeker (Joas ve Meyer, 1989: 1195). Castoriadis’in, Mead’ın genelleşmiş öteki kuramına getirdiği temel eleştiri, bireyin psişik motivasyonlarının ve zihinsel temsillerinin yalnızca dışsal toplumsal koşullara indirgenemeyeceğidir. Ona göre, bireyin imgesel kapasitesi, sosyal düzenin yeniden üretiminin ötesinde, yeni toplumsal anlamların yaratımını mümkün kılar. Bu anlamda, Mead’ın benlik teorisi, Castoriadis’in kuramsal çerçevesinde bireysel özerkliğin tam olarak kavranmasını engelleyen indirgemeci bir yaklaşım kabul olarak edilir. Zira Castoriadis, bireyin yaratıcı psişik alanının, sosyalizasyon sürecinin dışında ve ötesinde bir özgünlük taşıdığını vurgular (Joas ve Meyer, 1989: 1195–1196).

Marx’ın insan doğası hakkındaki düşünceleri Cornelius Castoriadis’in toplumsal imgelem fikrinde somutlaşan insan doğası anlayışını kavrayabilmemizi kolaylaştıracaktır. Marx, insan bilincinin ve varoluşunun, toplumsal yaşamla şekillendiğini vurgular. O insanı üretken, amaçlı, kendini toplumsal yaşamda gerçekleştirmesi beklenen birey olarak tanımlar. İnsanın da ancak toplumsal yapıların ve sosyal ilişkilerin doğası çerçevesinde anlaşılabilirliğini vurgular. Bireyin *yabancılaşması* ise toplumsal bağlarından kopması; emek ürünleri kadar üretim süreçlerinden de uzaklaşması hatta kopması demektir. İnsan hem üreten hem de ürettikleriyle toplum içinde var olan bir varlıktır. İnsanın özgür etkinliği olan ve onunla kendini özgür özne olarak kurduğu emek metalaşma, denetleme ve düzenleme ile yabancılaşmaya kaynaklık eder (Ertoý, 2007: 61-63). Aslında toplum, bireyin kimliğini şekillendirir, ancak

birey de toplumsal yapıyı dönüştürme potansiyeline sahiptir. Toplumun insana “insan” olma niteliğini kazandırması, bireyin sosyal bir varlık olarak konumlanmasına dayanır. Bu düşünce, insan doğasının sabit/durağan olmadığını, aksine toplumsal koşullar ve etkileşimlerle sürekli değiştiğini gösterir. Hem Marx’ın yaklaşımı hem de insan doğasının toplumsal inşasını vurgulayan diğer görüşler, bireyin edilgen bir varlık olmadığını ortaya koyar. İnsan, toplumsal bağlam içinde özgürlüğünü ve öz bilincini keşfederken, aynı zamanda kültürel ve sosyal dönüşümlerin bir parçası olur. Böyle ele alındığında insan doğası, biyolojik sınırların ötesinde, sürekli yeniden tanımlanan ve toplumsal yaşamla birlikte dönüşen bir olgudur (Trigg, 2005: 81–83).

Ollman (2012: 133), Marx’ın insan doğasını, insanın sahip olduğu potansiyeller bütünü olarak tanımladığını söyler. Bu potansiyeller yalnızca doğuştan gelen biyolojik yetilerle sınırlı değildir; toplumsal yaşamla, üretim ilişkileriyle ve bireyin etkinliğiyle sürekli yeniden biçimlenir. Bu bağlamda Marx’ın insan anlayışı, insanı hem toplumsal düzenin bir ürünü hem de bu düzenin dönüştürücü öznesi olarak kavrar. Birey, sadece belirli toplumsal koşullar içinde var olmaz; aynı zamanda bu koşulları dönüştürme kapasitesine de sahiptir. Bu yönüyle Marx’ın yaklaşımı, Castoriadis’in bireyin kurumları ve anlamları dönüştürebilme gücüne sahip olduğunu savunduğu görüşleriyle örtüşür. Marx’ın insan doğasına yaklaşımında, belirleyici bir yere sahip olan yabancılaşma, bireyin ürettikleriyle, kendisiyle ve toplumla kurduğu bağın kopması anlamına gelir (Ollman 2012: 401). Ancak insanın, doğasının bir parçası olan yaratıcılığı ve etkinliği sayesinde bu yabancılaşmayı aşma potansiyeli vardır. Castoriadis’in “özerk toplum ve onun özerk bireyleri” fikri de benzer biçimde, bireyin yalnızca mevcut toplumsal yapılar tarafından şekillendirilen bir varlık olmadığını, aynı zamanda bu yapıları sorgulayan, dönüştüren ve yeniden kuran bir özne olduğunu vurgular (Tatar, 1998: 88–89). Tam bu noktada belirtmek gerekir ki Castoriadis, bireyin sosyal çevresiyle kurduğu ilişkide iki temel varoluş tarzı olduğunu söyleyerek özerk ve heteronom bireyleri birbirinden ayırmaktadır. Bu ayrım, birey ile kurumlar arasındaki öz–düşünümsellik derecesine dayanır. Aşağıda özerklik ve siyasal iktidar isimli başlıkta daha detaylı ele alınacak olan özerklik, toplumsal anlamların ve kurumların sorgulanabilmesi, bunların birey üzerindeki etkilerinin fark edilmesi ve gerektiğinde değişime açık tutulması anlamına gelir (Vouldis, 2018: 1444).

Özetle Marx’ın insan doğasına ilişkin yaklaşımı, insanın toplumsal bağlam içinde sürekli biçimlenen bir varlık olduğunu gösterirken; Castoriadis bu dinamik doğaya yaratıcı toplumsal imgelem gücünü ekleyerek, bireyin toplumsal düzenin pasif taşıyıcısı değil, etkin kurucusu olduğunu ileri sürer. İki düşünür de insan doğasının sabit bir özden ibaret olmadığını, aksine insan doğasının, insanın toplumsal yaşamla iç içe geçen yaratıcı potansiyelini temel alan bir dönüşüm süreci olduğunu savunurlar.

Peki Castoriadis'i insan doğası anlayışında diğer düşünürlerden farklı yapan şey nedir? Castoriadis'e göre insanın yaratımlarının temelinde yine kendisinin sahip olduğu en değerli becerilerinden biri olan tahayyül yatmaktadır. Ayrıca ona göre tahayyül her insanın psişik çekirdeğinde bulunan yaratıcı bir güçtür. Bu güç, yeni anlamlar, imgeler ve formlar üretme kapasitesidir. Örneğin, bireyin bilinçdışı dürtülerini dönüştürerek yeni bir şey ortaya koyması, toplumsal yapılarla çatışıp onları aşabilmesidir. Konumuz bağlamında da en önemli kavram insanın tahayyül yetisidir çünkü o insanın kendi türüne hastır ve biriktir. Castoriadis'in tespitlerinden biri toplumun sahip olduğu tahayyül yetisinin gün geçtikçe her alanda etkinliğini yitirdiğidir. Castoriadis bu durumu aşabilmenin pratik bir yolunu bulmaya çabalarken, özerklik kavramını detaylıca tartışarak, tahayyül kavramını iki farklı boyutta ele almaya başlar. Birincisi tahayyül yani insan boyutu ve ikincisi toplumsal imgelem yani toplum boyutu (Vouldis, 2018: 1447).

Toplum, kurumlarını “doğal ve değişmez” görmeye başladığında, gerçekte kendi kurucu gücünü perdeleyip bu kurumların kaynağını toplum-dışı bir otoriteye (ör. tanrısal yasa) taşır. Castoriadis buna heteronomi der. Bu heteronomiyi mümkün kılan yalnızca aşkın dayanaklara atıf değil, aynı zamanda öznenin psişik düzeyinde tekrar üretilen bir yapıdır. Castoriadis'in Freud'dan esinlenip yeniden içeriklendirdiği bilinçdışı ve magma kavramları bu noktada belirleyicidir (Castoriadis, 2011:196, 223–224). Bu çerçevede kutsal anlatılar ve mitler, *toplumsal imgesel imlemlerin (social imaginary significations)* başlıca taşıyıcıları olarak kurumlara meşruiyet sağlar (Castoriadis, 1993: 245–246). Özerklik ise bunun karşısında, kurumların toplum tarafından konulduğunu açıkça üstlenmeyi ve “neden bu yasa da bir başkası değil?” sorusunu kamusal alanda sürekli açık tutmayı gerektirir (Castoriadis, 1993: 28–34).

Castoriadis, Freud'dan esinle psikanalizi yeniden yorumlar: bilinçdışı, salt bastırmaların deposu değil, yaratıcı temsillerin ve yeni anlamlandırma- ların kaynağıdır. Bu nedenle radikal tahayyül, öznenin kendini kurma kapasitesinin zemini olarak düşünülür; özerklik de yalnızca kurumsal düzenlemelerle değil, öznenin kendi dürtülerini ve imgelerini eleştirel bir bilinçle üstlenebilmesiyle ilerler (Castoriadis, 2011: 223–224; Elliott, 2002: 155).

Bu psikanalitik ve imgesel çerçevenin ışığında, Castoriadis'in insan doğası anlayışında tahayyül, bireyi hem toplumsal yapının ürünü hem de bu yapıyı dönüştürebilen özne olarak konumlandırır. Bu kavrayış, insanın yaratıcı gücünün yalnızca bireysel düzeyde kalmadığını, toplumsal alana taşındığında yeni kurumların, mitlerin ve normların doğuşuna imkân verdiğini düşündürür. Dolayısıyla bir sonraki adım, bu bireysel tahayyül kapasitesinin toplum düzeyinde nasıl işlediğini, yani toplumsal imgelem kavramı aracılığıyla toplumların kendilerini nasıl kurduklarını incelemektir. Buradan hareketle, toplumsal imgelemin mitler, normlar ve kurumlar üzerinden toplumun kuruluşundaki rolüne geçmek mümkün hale gelir.

Toplumsal Kuruluş: Toplumsal İmgelem, Mit ve Sosyal Normlar

Cornelius Castoriadis'e göre toplumun kuruluş süreci yalnızca yapısal bir düzenlemeden ibaret değildir; aynı zamanda anlamların, değerlerin ve simgelerin toplumsal kurumlar aracılığıyla somutlaştırıldığı kurumsallaşma sürecini de içerir. Ortak imgelem tarafından üretilen anlamlar, bu kurumlar aracılığıyla bireylere aktarılır ve onların topluma uyum sağlamalarında belirleyici bir rol oynar. Ancak hiçbir toplum özünde sabit, tamamlanmış ya da değişime kapalı değildir. Toplumsal düzen, her zaman geçmişte kurulmuş yapılarla, o yapıları sorgulayan ve yeniden şekillendiren yaratıcı güçler arasındaki gerilimle varlığını sürdürür. Bu açıdan bakıldığında toplum, geçmişin tekrarından ibaret bir döngü değil, kendi kendini yeniden kurma potansiyeline sahip dinamik bir varlıktır. Kurumlar toplumsal hayatı şekillendirirken, toplumsal pratikler de kurumları dönüştürür. Bu karşılıklı etkileşim, toplumun sürekliliğini sağlayan temel dinamiklerden biridir. Toplumsal olanı hem yaratan hem de ondan beslenen bu çift yönlü ilişki, tarihsel sürecin canlılığını ve dönüşüm potansiyelini yansıtır (İnsel, 1998: 28–33).

Cornelius Castoriadis, toplumsal imgelem kavramıyla modern siyaset felsefesi, psikanaliz ve toplumbilim alanlarında yeni bir paradigma geliştirmiştir. Castoriadis'e göre toplumların kurumsallaşma süreci, bireylerin psikik ve kolektif düzeyde yarattığı imgesel yapılarla doğrudan ilişkilidir. Her toplum kendine özgü bir imgesel kurumlandırma yaratır. Toplum, belirli bir ekonomik, siyasi veya rasyonel zorunluluğun sonucu olarak değil, özgün anlam düzenleri ve kolektif tahayyüller aracılığıyla şekillenir. Toplumsal imgelem, toplumun kendini nasıl kurduğunu ve yeniden ürettiğini anlamamız için kritik bir kavramdır (Elliott, 2002:144–146; Castoriadis, 2011: 336–337).

Toplumların kurumlar aracılığıyla kendilerini sürekli olarak yeniden kurduğunu savunan Castoriadis, bu kurumların yalnızca işlevsel düzenekler olmadığını, aynı zamanda simgesel bir bileşen taşıdığını vurgular. Söz konusu simgesel katman, toplumsal imgelem tarafından kurulur ve kurumların işlemesi için kurucu önemdedir. Toplumsal imgelem, yeni anlam, biçim ve normların yaratımını mümkün kılar (Vouldis, 2018: 1440–1447). Mitler ise bu imgelemin ayırt edici ürünlerinden biri olarak toplumların kendilerini anlamlandırma ve düzeni meşrulaştırma yollarından biri olagelmıştır. Öte yandan Castoriadis okumasında, özellikle Yunan polis deneyiminde modern anlamdaki demokrasi ve felsefenin kısmen “mitin geri çekilişi” bağlamında anlaşılabilceği de belirtilir (Joas ve Meyer, 1989: 1191).

Castoriadis'e göre toplumsal imgelem, toplumun kendini ve dünyayı kurduğu anlam ufku; toplumsal imgesel imlemler ise bu ufku oluşturan, toplum tarafından konulan kurucu anlam çekirdekleridir. Bu imlemler aşkın bir temele dayanmaz; dil, mit, ritüel, hukuk ve kurumsal düzenekler gibi simgesel taşıyıcılar içinde somutlaşır ve kurumlarda ifadesini bulur (Castoriadis,

2011: 124–129, 336–337). Bu çerçevede, bir toplumun özgün anlam ufkunu kuran mitler ve dinsel imlemler, belirli değerlerin ve normların yönünü tayin eden başlıca taşıyıcılarıdır; “gerçek dünya”ya ilişkin yanıtlar bu imlemler üzerinden verilir (Castoriadis, 1993: 232; 245–246). Modern toplumlarda ise anlamlandırma ufku giderek “gelişme” ve “akılcılık” gibi seküler imgesel imlemler etrafında örgütlenir; bilim ve teknik, rasyonaliteyi kültürel bir şema hâline getirir (Castoriadis, 1993: 199–205; Joas ve Meyer, 1989: 1191–1192).

Castoriadis’in kurumsal değişim yaklaşımı, toplumsal düzenin salt “işlevsel” gereklerden ibaret olmadığını; her kurumun aynı zamanda bir imgesel/simgesel boyut taşıdığını gösterir. Kurumlar, işlevsel ve simgesel bileşenlerin sürekli etkileşimi içinde kurulur; bu iki katman arasındaki uyum bozulduğunda değişim ivme kazanır. Vouldis’in (2018:1449–1455) Castoriadis’ten hareketle derlediği şemada süreç, (i) belirli toplumsal ihtiyaçlar ve imgesel anlamlar (significations) etrafında şekillenmiş bir başlangıç düzeninden, (ii) koşullar değiştikçe kurum ile beklentiler arasında oluşan bir işlevsellik boşluğuna (functionality gap), (iii) boşluğu tetikleyen iki kaynağa, kurumsal yetersizlikler ile yeni toplumsal imlemlerin ortaya çıkışına, uzanır. Aydınlanma ve sanayileşme bağlamında “ilerleme” ve “bilgi”nin yeni imlemleri kurumsal alana taşındığında, geniş ölçekli dönüşümler tetiklenmiştir. Ancak, yeni kurumlar her zaman amaçlanan işlevselliği hemen üretmez, simgesel ve işlevsel döngüler arasındaki gerilimler öngörülmeleyen sonuçlar doğurabilir. Kısacası kurumlar yalnızca araçsal düzenekler değil, toplumsal imgelemin somutlaşmış biçimleridir; kurumsal değişim de mekanik bir uyum değil, imgesel yaratımların tarihsel yeniden–kuruluşudur. Castoriadis’in ayrımıyla “*kurucu (instituting) toplum*”, “*kurulu (instituted) toplumu*” sürekli yeniden–üreten toplumsal imgeleme dayanır ve bu dinamik, kurumların kendini–koyucu niteliğini siyasal alanda sorunsallaştırır (Castoriadis, 2011: 124–129).

Bu çerçeve, toplumsal değişimin motorunu yalnızca üretim ilişkileri ya da ekonomik çıkar çatışmalarıyla sınırlamaz. Castoriadis’e göre toplum, dünyayı kendi imlemler dünyası olarak kurar; “doğal” ve toplumsal gerçekliğin örgütlenişi, bir toplumsal imgesel imlemler çekirdeğinin hem ifadesi hem de taşıyıcısıdır. Toplum her seferinde bir imlemler dünyası kurarak kendini de kurar; değerlerin, normların ve kurumların imkânı bu kurucu imlemlerce açılır. Dolayısıyla siyasal iktidarın dayanakları aşkın ve “doğal” değil, tarihsel–imgesel üretimin ürünleridir (Castoriadis, 2011: 124–129, 336–337).

Modern toplumlarda bu imgesel ufuk, giderek “gelişme” ve “akılcılık” gibi seküler imlemler etrafında örülür; bilim ve teknik, rasyonaliteyi kültürel bir şema hâline getirir ve norm/kurum meşruiyetinde başat rol oynar. Castoriadis’in eleştirisi, bu hegemonik imlemlerin imgelemin işleyişini daraltma eğilimi taşıdığı yönündedir. Modern kapitalizm, bireysel yaratıcı tahayyülü çoğu kez tüketim arzularına indirgeme riski barındırır. Bu nedenle siyasal olan, yalnızca güç ve meşruiyet sorunu değil, aynı zamanda yaratıcılık ve

öz-düşünümsel yeniden-kuruluş kapasitesi sorunudur. Bu sorun bir sonraki bölümün de konusu olan özerklik ve siyasal iktidarın zeminini oluşturur (Castoriadis, 1993: 112, 199–205). Yani siyasal olan, yalnızca iktidarın kime ait olduğu ile ilgili değil, koyulan imlemlerin öz-düşünümsel olarak sorgulanıp yeniden konulabilmesi sorunudur.

Özerklik ve Siyasal İktidar

Siyasal iktidarın doğası, meşruiyeti ve dönüşüm olanakları felsefe ve siyaset teorisinin en kadim sorunlarından. Modern düşüncede bu mesele çoğunlukla iktidarın yapısı ve araçları üzerinden ele alınırken, Castoriadis, tartışmayı insanın yaratıcı kapasitesine, yani toplumsal imgelem gücüne ve özerklik arayışına odaklayarak kökten dönüştürmüştür. Castoriadis'e göre siyasal iktidarın özü, toplumun kendi kendini yaratma ve sorgulama kapasitesiyle doğrudan ilişkilidir. Bu bağlamda özerklik yalnızca bireysel bir etik tavır değil, aynı zamanda kolektif bir siyasal projedir. Siyaset, temsil mekanizmalarına indirgenemez; toplumsal kurucu eylemin ifadesidir. Özerk bir toplum, kurumların sorgulanamaz “doğallığını” reddeder ve kendi tarihini bilinçli olarak şekillendirme kapasitesini kabul eder (Castoriadis, 1993: 292–294).

Castoriadis'in özerklik tasarımı, toplumun kendini koyan (nomos–koyucu) bir varlık olarak düşünülmesine dayanır: kurumların “doğal” değil, insanlarca konulmuş olduğunun bilinci ve buna uygun bir *paideia* (yurttaşlık eğitimi) (Castoriadis, 1993: 28–34). Özerklik, bireyin kendi yaşamına ilişkin akıl yürütmesini olduğu kadar, toplumun da kendi anlam evrenini dikkate alarak norm ve kurumlarını bilinçli biçimde yeniden kurma kabiliyetini anlatır (Adams, 2011: 27–29). Toplumsal imgelem bu noktada kurucu rol oynar: toplumlar aşkın bir temele değil, toplumsal imgesel imlemlere dayanarak bir “dünya” kurar; kurumlar bu imlemlerin somutlaşmış biçimleridir (Castoriadis, 2011: 124–129). Bu çerçevede siyasal iktidar sorusu, “kim yönetiyor?”-dan önce “hangi imlemler üzerinden yönetiyor ve bunlar kamusal tartışmaya açık mı?” sorusudur. Castoriadis'e göre heteronomi, toplumun kendi koyduğu kurumları doğallaştırıp sorgulanamaz kılmasıdır; özerklik ise kurumsal düzenin tarihsel–imgesel kökenini açıkta tutması ve öz-sınırlamayı ilke edinmesidir. Demokrasi bu yüzden yalnızca temsil biçimi değil, “Neden bu yasa da bir başkası değil?” sorusunun kamusal alanda askıda tutulmasıdır (Castoriadis, 1993: 28–29; Curtis, 1998: 61).

Toplum, kurucu (instituting) eylem ile kurulu (instituted) düzen arasındaki gerilimde var olur ve toplumsal imgesel imlemler dil, hukuk ve kuralarda somutlaşır ve kurumlarda ifadesini bulur. Özerkliğin ölçütü, bu imlemlerin açıklığa kavuşturulabilmesi ve gerektiğinde yeniden konulabilmesidir (Castoriadis, 2011: 299–305; 330–337). Bireysel düzeyde özerklikse, radikal tahayyülün (kökten imgelemin) dürtülerini ve imgelerini kişinin kendi an-

lamlandırması içinde üstlenebilmesi; dayatılmış normları eleştirel bir mesafeyle tartışabilmesidir (Adams, 2011: 27–33). Bu öznel dönüşüm, toplumsal özerklikle karşılıklı olarak birbirini koşullar.

Castoriadis’in psikanalitik zemini, bu öznel boyutu temellendirir: “bi-linçdişi”, özdeşleştirici–nedensel şemalara indirgenemeyen ve radikal tahay-yülün süreğen belirişine imkân veren bir magma olarak kavranır (Castoriadis, 2011: 223). Bu nedenle özerklik, yalnız kurumsal bir düzenleme değil; öznenin arzularını ve dürtülerini kendi anlamlandırması içinde üstlenmesini gerektiren bir dönüşüm sürecidir (Adams, 2011: 27–33). Bu yaklaşım, modern demokrasilerin işleyişine eleştirel bir perspektif sunar. Çağdaş kapitalist bağlamda “akılcılık” ve “gelişme” gibi seküler imlemler, teknik–bilimsel bir rasyonaliteyi baskın kültürel şema kılar; toplumsal imgelem daralır, yaratıcı ufuk tüketimci arzular lehine kısılabılır (Curtis, 1998: 55–61). Bu yüzden siyasal olan, yalnızca iktidarın devri ya da temsil düzeneklerinin iyileştirilmesi değil; toplumun kendi anlam rejimini kamusal olarak tartışma ve yeniden kurma kapasitesidir (Adams, 2011: 27–29). Ahmet İnsel (1998: 29–31), Castoriadis’in eleştirisinin merkezini, toplumların kendi yarattıkları kurumlara yabancılaşmaları ve bu kurumları “doğal ve değişmez” görmeleri olarak özetler. Ömer Laçiner de (1998: 42–43) “özerklik” fikrini, bireysel bir etik tavır olmanın ötesinde, kurucu siyasal eylemin zemini olarak yorumlar. Bu yorumlar, Castoriadis’in özerklik düşüncesinin radikal demokratik ufkunu netleştirir: Yasa koyma kadar yasanın sorgulanabilirliği de özerkliğin şartıdır.

Buradan meşruiyet sorununa geri dönersek, meşruiyet, iktidarın kimlerce kullanıldığından çok, hangi imlemler üzerinden kurulduğu ve sorgulanabilir olup olmadığıyla ilgilidir. Kurumlar, toplumsal imgesel imlemlerin kristalleşmiş biçimleri olduğundan, özerklik, bu imlemlerin kamusal akıl yürütme ile açıklığa kavuşturulmasını ve gerektiğinde yeniden konulmasını gerektirir (Castoriadis, 2011: 124–129, 336–337). Kısacası, siyasal iktidarın sınırlarını belirleyen temel dinamik, toplumsal öznelere düşünsel ve kurumsal yaratıcılığıdır.

Castoriadis’in özerklik projesi, Berger ve Luckmann’ın (2008) “gerçekliğin toplumsal inşası” yaklaşımıyla benzerlik taşır: Her iki çizgi de toplum ve kurumların doğallaştırılmasına karşıdır. Ancak Castoriadis, kurmayı/inşayı yaratıcı–imgesel bir edim olarak radikalleştirir; “kurucu/kurulu” geriliminde yalnızca bilişsel şemalarla değil, yeni imlemlerin yaratımıyla ilgilenir. Bu fark, özerkliğin yalnızca bilişsel/kurumsal bir düzenleme değil, yaratıcı eylem ve öz–düşünümSELLİK olarak düşünmeyi mümkün kılar (Adams, 2011: 27–33). Sonuç olarak bir toplumun özerkliği, kurumlarının kökenini açıkta tutma iradesi (Castoriadis, 1993: 28), anlam rejimlerini kamusal tartışmaya ve öz–sınırlamaya açma pratiği (Curtis, 1998: 61) ve yurttaşlara gerçek kurucu katılım alanları açmasıyla anlaşılır. Dolayısıyla demokrasi, yalnızca bir yönetim tekniği değil, etik–politik bir yaşam formudur. “Siyasal olan”, temsilin ötesine

taşıarak radikal tahayyülün (bireysel) ve toplumsal imgelemin (kolektif) birlikte iş gördüğü bir yaratım alanı hâline gelir (Adams, 2011: 27–33). Özerklik, toplumun kendisini hem yaratan hem de yargılayan bir varlık hâline gelmesiyle mümkün olur; iktidarın meşruluğu da tam bu açık kurma kapasitesine dayanır.

Sonuç

Bu çalışma, insan doğası ile toplumsal düzen arasındaki ilişkiyi Castoriadis’in “tahayyül ile toplumsal imgelem” ve “özerklik ile heteronomi” kavramları üzerinden ele alarak birkaç temel sonuca ulaşmıştır. Öncelikle Castoriadis’in toplumsal felsefesi ve kavramsal şeması, insanın yalnızca toplumun ürünü olmadığını; radikal tahayyül gücü sayesinde toplumsal dünyanın kurucu öznesi olarak kavrandığını ortaya koymaktadır. Yine aynı felsefi ve sosyolojik temelde, toplumun kendisini verilmiş bir “doğa”ya dayandırmaktan çok, ürettiği anlamlar aracılığıyla (mitler, dil, hukuk ve kurumlar üzerinden) tarihsel olarak yeniden kurduğu anlaşılmaktadır. Bu iki temelde kurumların yalnızca işlevsel verimlilikle değil, taşıdıkları imgesel anlam ufuklarıyla da değerlendirilmesi gerektiği sonucuna ulaşılabilir.

Özgün bir çözümleme şeması sunan özerklik–heteronomi ayrımı ise bu çerçeveyi siyasal düzleme taşımaya imkân vermektedir. Heteronomi, toplumun kendi koyduğu kurumları doğal ve değişmez saymasına işaret ederken; özerklik, bu kurumların tarihsel–imgesel kökeninin açık tutulmasını, “neden bu yasa da başkası değil?” sorusunun kamusal alanda sürekli sorulmasını ve gerektiğinde yeniden kurmayı ifade etmektedir. Böylece demokrasinin, yalnızca temsil ve seçim teknikleri değil, toplumun anlam dünyasını ortak akıl yürütme ve kamusal tartışma yoluyla gözden geçirme kapasitesi olarak yeniden tanımlanmasının yolu açılmıştır. Siyasal meşruiyet ölçütü de bu bağlamda sorgulanabilirlik ve yaratıcı katılım üzerinde temellenmiştir.

Burada izlenen argüman, bireysel yaratımın toplumsal düzenin dönüşümünde belirleyici bir imkân sunduğudur. Toplumsal imgelem, kurumların hem taşıyıcısıdır hem de yenilenmesinin kaynağıdır. Özerklik ise öznenin varoluşsal algısı ve konumlanışı ile toplumun kamusal yeniden-kurma iradesini buluşturan bir eksen sunar. Bu buluşma gerçekleştiğinde “kendini-koyucu toplum” fikri somutluk kazanır; kurumlar dogmalaşmak yerine tartışmaya açılır ve değişim yalnızca zorunlulukların değil, aynı zamanda yeni imgesel imlemlerin ürünü hâline gelir.

Cornelius Castoriadis’in perspektifinden hareketle insan–toplum ilişkisinin açıklanmasında birey ile yapı karşılığını keskinleştiren yaklaşımlardansa, anlam üretimi ve yaratıcı eylemliliği merkeze alan bir yaklaşımın daha açıklayıcı olacağı öne sürülebilir. Kurumların değerlendirilmesinde işlevselliğin yanına imgesel anlam katmanının eklenmesi; demokrasinin ise katılım ve öz-sınırlama pratikleri üzerinden yeniden düşünülmesi önerilebilir. Yerel

ve küresel ölçekte yaşanan açmazlar, sorunlar ve krizler toplumsal düzenin sürdürülebilirliğinin, özerklik yönünde genişleyen öz-düşünümsellik ile canlı bir imgesel yaratıcılığın birlikteliğine bağlı olduğunu göstermektedir. Castoriadis'in konumu hem kuramsal açıklama için bir çerçeve sunmakta hem de siyasal pratik açısından rehberlik arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- Adams, S. (2011). *Castoriadis's ontology: Being and creation*. New York: Fordham University Press.
- Berger, P. L. ve Luckmann, T. (2008). *Gerçekliğin sosyal inşası: Bir bilgi sosyolojisi incelemesi* (V. S. Öğütle, Çev.). İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Castoriadis, C. (1989). *The imaginary institution of society* (K. Blamey, Trans.). Cambridge: MIT Press.
- Castoriadis, C. (1993). *Dünyaya, insana ve topluma dair* (H. Tufan, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Castoriadis, C. (2011). *Toplum, imgeleminde kendini nasıl kurar? II: Toplumsal imgelem ve kurum* (İ. Ergüden, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Curtis, D. A. (1998). Cornelius Castoriadis: Philosopher, social critic, economist, psychoanalyst. *Thesis Eleven*, 54(1), 53–61.
- Elliott, A. (2002). A critical assessment of Castoriadis's psychoanalytic social theory. *American Imago*, 59(2), 141–171.
- Ertoý, M. (2007). *Yabancılaşma kader mi, tercih mi?*. Ankara: Lotus Yayınevi.
- Giddens, A. (1999). *Toplumun kuruluşu* (H. Özel, Çev.). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Fay, B. (2001). *Çağdaş sosyal bilimler felsefesi: Çokkültürlü bir yaklaşım*. İstanbul: Ayrintı Yayınları.
- İnsel, A. (1998). Castoriadis ve özerklik sorunsalı. *Birikim: Aylık Sosyalist Kültür Dergisi*, (108), 25–33.
- Joas, H., & Meyer, R. (1989). Institutionalization as a creative process: The sociological importance of Cornelius Castoriadis's political philosophy. *American Journal of Sociology*, 94(5), 1184–1199.
- Laçiner, Ö. (1998). Devrimci düşünüşe dair: Cornelius Castoriadis'in ardından. *Birikim*, (108), 40–46.
- Mead, G. H. (1934). *Mind, self, and society from the standpoint of a social behaviorist*. Chicago: University of Chicago Press.
- Ollman, B. (2012). *Yabancılaşma Marx'ın kapitalist toplumdaki insan anlayışı* (A. Kars, Çev.). İstanbul: Yordam Kitap.
- Park, R. E. (1936). Human ecology. *American Journal of Sociology*, 42(1), 1–15.
- Ritzer, G. ve Stepnisky, J. (2014). *Sosyoloji kuramları* (H. Hülür, Çev.). Ankara: De Ki Yayınları.
- Tatar, M. (1998). Castoriadis ve toplumun kuruluşu. *Birikim: Aylık Sosyalist Kültür Dergisi*, (108), 88–92.

- Trigg, R. (2005). *Sosyal bilimleri anlamak: Sosyal bilimlere felsefi bir yaklaşım*. İstanbul: Babil Yayınları.
- Vouldis, A. (2018). Castoriadis: Long journey through *nomos*—Institution, creation, interpretation. *Open Journal of Philosophy*, 8(9), 1439–1456.

MODERN GÖZETİM, İKTİDAR VE TOPLUMSAL ALANIN REORGANİZASYONU

“ ”

Ömer AYTAÇ¹

¹ Prof. Dr., F.Ü. İTBE, Sosyoloji Bölümü, oaytac@firat.edu.tr

1. Giriş

Gözetim olgusu hemen her tarihsel dönemde var olan bir denetim türüdür. Modern toplum ile birlikte gözetim pratikleri şekil değiştirerek, teknolojik boyut kazanarak, etki ve güçleri artmıştır. Özellikle ulus devlet, bürokratik örgütler ve büyük şirket yapılarının ortaya çıkmasına paralel şekilde gözetim pratikleri de farklılaşmıştır. Siyasetten ekonomiye, eğlenceden gündelik hayata tüm insani ve sosyal alanlar gözetim teknolojilerinin hükümlerine alanı içine dahil olmuştur. Özellikle enformatik devrim, bilgisayar ve internet tabanlı teknolojiler sayesinde topluluk uzamlarının kontrolü, sevk ve idaresi bir hayli kolaylaşmış durumdadır. Veri, bilgi ve görüntü üreten cihazlar sayesinde, elde edilen enformasyon biriktirilmekte, veri stokları oluşturulmakta, etkili değerlendirme süreçlerinden geçirilmek suretiyle birey ve toplum üzerinde etkili bir denetim tesis edilmektedir. Gözetim ve denetim pratikleri, devlet, NGO'lar, özel şirketler vb. iktidar mercileri için işlevsel ve optimal bir verim/düzen sağlama yolu olarak görülmektedir.

Günümüz toplumları, karmaşık bir iletişim ve bilgi teknolojileri network'una bağlıdırlar. Söz konusu iletişim network'u, video, uydu ve biyometrik gözetleme dahil her türden izleme, takip etme ve kaydetmeyi mümkün kılacak bir altyapıya sahiptir. Çok farklı kaynaklardan elde edilen verileri birleştirmek suretiyle, arandığı insanların listesini oluşturmak, tüketici profili çıkarmak, sakıncalı kişiler hakkında veri biriktirmek, eşleştirmeler yapmak, potansiyel müşterilere bilgi/veri network'u sağlamak vs. artık imkân dâhilindedir. Sosyal medya, internet, mobil telefonlar vs. söz konusu gözetleme ağı için hem gerekli taşıyıcı unsurlar hem de yeni bir gözetim kültürünün ikamesinde merkezi bir rolü yerine getirmektedirler.

Gözetim teknolojileri, topladıkları, depoladıkları, analiz ve değerlendirmeye konu ettikleri bilgi üzerinden toplumsal olanı yeniden kurmakta ve dizayn etmektedirler. Gözetim, toplumsallığın yeniden örgütlenmesine operasyonel girdi sağlamakta; toplum, birey, benlik, kimlik, mekân, yaşam tarzları ve kamusal yaşamın temsiliyeti gibi hususlarda belirleyici, inşa edici fonksiyonlar icra etmektedir. Bir başka ifade ile gözetim, bakış, görünürlük, temsiliyet vs. aslında modern öznenin kendini yeniden kurmasının imkânlarını sunmaktadır. Görünürlük derecesi, seviyesi, kişinin toplumsal düzlemde kendi yeri, rolü ve kimliğine dair önemli bir belirtgeç etkisi yaratmaktadır. Kişi, bir başkasının "bakışı" ve yargıları üzerinden kendi yerini ve konumunu yeniden düzenlemekte, kamusal algısını perforce edecek yeni arayışlar ve çabalar içine girmektedir.

Bu toplumda gözetim merkezi ve işlevsel bir yer işgal ettiğinden tüm sosyal ilişkiler, örgütsel yapılar, siyasal ve iktisadi aktiviteler gözetleme düzeyleri üzerinden yeni ve yapısal bir forma kavuşmakta, eski-bildik toplum ve toplumsal ilişkiler aksı büyük dönüşüm içine girmektedir. Dijital ya da

elektronik araçların etkinliği ve yaygınlaşması, bir bakıma, insani ve organizasyonel yapıların kurmaca, planlanmış, sistematik, oluşturulmuş bir sosyal tasarı ya da inorganik bir yapı olarak varlığını sürdürdüğü gerçeğine de işaret etmektedir.

Bu yazıda, modern gözetimin bilgi elde etme ve kaydetmeye dönük işlevleri üzerinden devlet ve gündelik hayatın işleyişi ve dönüşümüne odaklanılmaktadır. Devletin toplum ve gündelik hayat üzerinde kurduğu kontrol ve düzenleyici erkin, sosyal yaşamın ipotek altına alınışına dönük derin kaygıları beslediği bir süreçte veri toplama, kaydetme ve değerlendirmeye dönük denetim stratejilerinin modern yaşam üzerindeki sınırlayıcı/kısıtlayıcı yönlerine genel çerçeveden bakılmakta ve betimleyici bir yaklaşım güdülmektedir.

2. Gözetim, Gözetimin Mahiyeti

Gözetim en yalın bir ifade ile bireylerin eylemleri, davranışları ve düşüncelerinin izlenmesi, kaydedilmesi ve biriktirilmesi olarak tanımlanır. Gözetim olgusu, tarihsel olduğu kadar bugün de yeni ve farklı şekilleriyle karşımıza çıkmakta, sürekli gelişerek/değişerek bugünkü karmaşık ve akılcı yapısına kavuşmuştur. Ne var ki, gözetim pratikleri, yeni/farklı boyutlar kazansa da, gözetime içkin maksatlar, yani “kontrol”, “önleme” ve “düzen sağlama” işlevleri varlığını korumaktadır.

Giddens (2005:24-25), gözetimin birbiriyle ilişkili iki anlamından söz etmektedir. Birincisi veri toplamaya dayalı gözetim: Bir kurum ya da topluluk tarafından saklanabilecek sembolik materyaller, yani kodlanmış bilgi birikimi. Bireyler hakkında toplanan, depo edilen, şifrelenen bu bilgiler, yine bireylerin eylemlerini kontrol etmek ve yönetmek için kullanılır. İkincisi ise, denetleyen gözetimdir: Bu gözetim türü, bir topluluk içerisindeki bireylerin eylemlerinin, bunlar üzerinde otorite sahibi bazı bireyler tarafından direkt olarak izlenmesini kapsar. Bu durum, topluluk içindeki izlenenleri izleyenlerden daha alt bir pozisyona yerleştirir ve böylece izlenen bireylerin etkinlikleri daha kolay yönlendirilmiş olur.

Bilgi sahibi olma ya da disipline etmeye matuf olarak gözetim, çok farklı şekil ve usullerde olabilmektedir. Birey, grup ya da toplumun izlenmesi, çoğu zaman şahıslar hakkında bilgi edinme, kişisel verilerin depolanması vs. şeklinde olmaktadır. Gözetim, birey, grup ve toplumun davranışlarını sevk ve idare etmek üzere kullanılacak bilginin depolanmasını ifade ederken, diğer yandan toplumsal davranışların (birey-grup) doğrudan izlenmesini kapsar. Bir bakıma, gözetim, izleme ve depoloma gibi iki farklı şekilde cereyan eder (Giddens, 2008:24).

Gözetim kuramcısı G. Marx, gözetim ve toplum arasındaki ilişkiselliği analiz ederken, geleneksel gözetim biçimleri ile modern gözetim teknikleri arasındaki farklılığa işaret eder. G. Marx’a göre (2005); geleneksel gözetim,

bir makine tarafından değil, bir kişi tarafından yakından gözlemlenmeyi içeriyordu. Geleneksel gözetim genellikle doğrudan, gözetim nesnesi ile onu yürüten kişi arasında net bir ayrımı içerir. Kapalı kapılar ardında dinleyen hizmetkârların çağında, dürbün ve telgraf müdahaleleri bu ayrılığa işaret ediyordu. Gözlemciyi gözlemlenen kişiden ayırt etmek daha kolaydı. Geleneksel gözetim biçimleri, 20.yüzyılın sonlarına doğru giderek daha belirgin hale gelen yeni gözetim biçimleriyle önemli ölçüde tezat oluşturmaya başladı. Yeni gözetim, “kişisel veya gruba dair veriler elde etmek için teknik araçları yoğun şekilde kullanmaya dayalı” bir nitelik kazandı. Video kameralar, bilgisayarlar, profillemeye ve veri madenciliği; bilgisayar ve elektronik konum izleme, DNA analizi, ilaç testleri; yalan tespiti için beyin taramaları, termal ve diğer görüntüleme biçimleri vs. duvarların arkasında ne olduğunu ortaya çıkarmak için artan bir ivmeyle hayatımıza iyice yerleştiler.

Modern uygulamalarda, uydu görüntülerinde olduğu gibi yer, mekân, iş yeri, iletişim, topluluk vs. uzaktan rahatlıkla izlenebilmektedir. Mesafe olarak yakın olmaya gerek yoktur. Gözetim eskisinden daha uzak ve daha yakın hale gelmiştir. Yine, yeni gözetim sadece bilinen belirli bir şahsa değil, coğrafi yerler/mekânlar, belirli zaman dilimleri, ağlar, sistemler ve insan kategorileri gibi bağlamsal uzamlara da uygulanmakta. Örneğin polis, sokak suçlarının en sık meydana geldiği “sıcak noktalara” odaklanabilir veya uyuşturucu kaçakçılığı ve ilgili suç ağlarını tanımlamak için sınırların ötesindeki bir parayı izini takip etmeye çalışabilir. Yeni gözetim teknolojileri, genellikle, kategorik olarak da uygulanabilmekte; örneğin tüm çalışanların uyuşturucu testine tabi tutulması veya gezginlerin aranması vs. gibi (G. Marx, 2005).

Gözetim olgusu, günümüzde, teknoloji desteği ile giderek boyut değiş-tirmekte; elektronik mecrada yeni ve devrimci bir yöne evrilmekte; “elektro-nik göz” ya da dijital aygıtlar sayesinde daha etkili, ancak daha görünmez bir niteliğe kavuşmaktadır. Bugün için gözetim ve buna dayalı veri/bilgi toplama, bir yandan devlet diğer yandan küresel şirketler ve organizasyonlar eliyle daha etkin ve profesyonel tarzda yapılmaktadır.

3. Modern Gözetim, İktidar ve Kişisel Veri Kontrolü Üzerinden Toplumsal Alanın Reorganizasyonu

Modern iktidar, gözetim pratikleri yoluyla toplumsal alanı düzenlemekte ve yeniden organize etmektedir. Gözetimin merkezileşmesiyle modern iktidar; birey, toplum, eşya vb. hareketliliğini kontrol etme adına izleme ve takip etme politikalarını hayata geçirmede oldukça istekli görünmektedir. Bu çerçevede gözetleyici iktidarın en temel karakteristiklerine bakıldığında şu üç önemli özellik karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan ilki, kamusal güvenliği sağlamak adına (örn. Küresel terör eylemlerine karşı) kişisel mahremiyetler alanını ortadan kaldırarak uygulamaya sokulan gözetim pratikleridir. Gözetleyici iktidarın ikinci karakteristik özelliğini artan E-devlet uygulamaları

oluşturur. E-devlet uygulaması ile birlikte idari yapılanma ve yönetim şekli sanal bir anlam kazanmaya başlamaktadır. Üçüncüsü ise, kapitalist sistem içinde yaşanan dönüşümlere, “yeni ekonomi” olarak adlandırılan pazar sisteminde tüketicinin ön plana geçmesi ve buna bağlı biçimde tüketici davranışlarının mercek altına alınarak yakından izlenmesidir (Dolgun, 2005, s. 127).

Modern iktidarın kişisel veri kontrolü üzerinden gerçekleştirmeye çalıştığı hedef, aslında düzen sağlama ve güvenlik krizlerine dönük boşlukları kapatmaya dayanır. Bu yüzdendir ki, kişisel veri kontrolü, iktidarlara tahmin edilenin ötesinde büyük avantajlar sağlar.

Kişisel verilerin kontrolü, esasta çok eski dönemlere kadar gider. Örneğin, oy kullananları kaydetmek, doğumları, ölümleri, evlilikleri, göç edenleri, hastaları, engellileri kaydetmek ya da mal mülk işlemlerini takip etmek için başvurulmuş işlemler bu türdendir (Matson and Manson 2022). Modernlikle birlikte gözetleme ameliyesi genişleyerek sistematik ve planlı bir hal almıştır. Özellikle bilgisayarların ortaya çıkması ile birlikte gözetleme işi, çok sarsıcı, devrimci bir aşamaya varmıştır.

Kişisel verilerin elde edilmesi ve depolanması, devlet için önemli bir denetimsel güç oluşturmaktadır. İktidar ve insan ilişkilerinin düzenlenmesi ve denetimi, gözetimin toplumsal habitus içerisindeki işlevsel vizyonu ile yakından ilişkilidir. Örneğin, kent içi ilişkiler ve gündelik yaşamın organizasyonu, etkili gözetim düzeneklerine ihtiyaç hissettirir. Şehir haritalanması, kent gözetim teknolojileri, yüz tanıma teknolojileri, mobeseler, hareketli kameralar vs. aracılığıyla kentteki yaşam, insan, mekân ve sosyal ilişkilere dair bilgi ve veri elde etme olanaklı hale gelmektedir.

Bugün için bilgisayarlar ve mikroçipler, gözetim pratiklerinin merkezinde yer almaktalar, küreselleşme ile harekete geçen daha geniş sosyal güçler için bir dinamo işlevi görmektedirler. Kişisel bilgilerin kullanılabilirliğinin artış göstermesi, son iki yüzyılda, bilginin sürekli genişlemesi ve çağdaş devletin ve toplumun işleyişindeki merkezi konumunu da güçlendirmiştir (G. Marx, 2005).

Öyleki, her geçen gün, gözetimin cisimleştiği, insana/topluma dair bilgilerin dijital olarak toplandığı, tasnif edildiği, gerektiği yer ve zamanda kullanıldığı bir gözetim toplumuna (surveillance society) doğru evrilmekteyiz. Kaydedilme, depolama ya da değerlendirme ameliyesi, tarihin bütün dönemlerinde az ya da çok görülen bir bürokratik faaliyetti. Ancak, günümüzde bilgi, veri kaydetme profesyonel, incelikli, yer yer hissettirilmeden ve devasa akıllı teknolojiler eliyle gerçekleşmekte, bireyin mahrem, özel ya da bireysel dünyası iktidarların (devlet, şirketler, reklamcılar, yerel idareciler, hizmet sektörü vs.) bir tür oyun alanı haline gelmektedir.

Bazı ticari şirketlerin kişisel bilgileri depolama ve tasnif etmek suretiyle birey gözetimini sistematik ve resmi bir çerçeve içerisinde muntazam boyutlara vardırıdığı ve bu suretle, onları yönlendirme maksadını en üst noktaya çıkardıkları bilinmektedir. Söz gelimi, bankalar, finans kuruluşları arasındaki ortak bilgi paylaşımı sayesinde, herhangi bir banka, bir şahsın diğer bankalarda ne kadar mevduatı ya da borcu olduğunu öğrenebilmekte. Bu suretle, şahısların ekonomik faaliyetlerini, finans hareketlerini, ödeme ya da kredi alma hak ve sorumluluklarını, borç alma ya da geri ödeme imkanları hakkında bilgi sahibi olmakta ve onlar üzerinde tam bir inisiyatif geliştirmektedirler.

Ayrıca, piyasa için sadık müşteri programları, web sitesi çerezleri, ulusal kimlik şemaları, rutin sağlık taraması ve uçuşa yasak listeler vs. hepsi gözetim sayesinde gerçekleşmektedir. Her bir eylem/fiil, farklı farklı ölçülerde, bireylerin gelecekte ne yapacaklarını yönetmek, düzenlemek ve onları etkilemeye dönük amaçlarla gündelik hayat üzerinde etkili bir otorite konumuna gelmektedirler (www.surveillance-studies.net).

Yine, vatandaşlara verilen kimlik numaraları, banka hesapları, otel kayıtları, e-maillerin takip edilmesi, sosyal medya mesajlarının denetlenmesi, telefon kayıtlarının tutulması, telefon sinyallerinin tespit edilmesi, parmak izi alınması ve depolanması (Karakehya, 2009:343-344) gibi kişisel verilere erişmeye dönük eylemler, gündelik hayat üzerindeki genişlemenin tezahürleri olarak görülebilirler. Ayrıca, kredi kartı işlemlerinin izlenmesi, kişilerin hangi alışveriş merkezlerini kullandığı, ne tür ürünler satın aldığı, internet üzerinde gezindiği siteler, benzin istasyonlarından yaptığı alışverişler, ATM cihazlarından yapılan işlemler, bankada parmak iziyle yapılan işlemler vs. (Sucu, 2011:127-8) modern iktidarın güç ve otorite sığasının ne kadar geniş olduğunu ifade eder.

Bunlara ek olarak, kişinin cep telefonu kullanıyor olması, özel alana dönük sınır aşımının en bariz örneğini oluşturur. Zira cep telefonu kullanmak, başlı başına bir mahremiyet ihlali, zira telefon kayıtlarına ulaşmak suretiyle kişinin mahrem iletişimi, özel hayatı ve gizli kalmasını arzu ettiği bilginin aşıkâr hale gelmesi anlamına gelmektedir. Çünkü söz konusu izleme ve takip araçları, bireyin özel/mahrem bilgilerini uzun süre izleyebilmekte, bu araçlar eliyle kesin/doğru bilgi alınabilmekte, dolayısıyla kişinin nerde, ne zaman, kimlerle beraber olduğu, ne tür olaylarla karşılaştığı vs. kesin olarak belirlenebilmektedir.

Yine kişinin çalıştığı işyerinde, her türden hareketi, konuşması, ilişki kurduğu kişiler vs. olduğu gibi tespit edilebilmektedir. Örneğin, çalışanın kurum içi e-postalarının izlenmesi, yaptığı konuşmaların kaydedilmesi, telefonlarının dinlenmesi, iş dışında bulunduğu yer/mekân, beraber olduğu kişi, kurum vs. konum belirleyici aygıtlar ve diğer teknolojiler yoluyla kolayca tespit edilebilmektedir. Yine çalışanın Web’de ziyaret ettiği siteler/sayfaların iz-

lenmesi, kamera yolu ile takip edilmesi, klavyede basılan tuşların tespiti, akıllı kartların kullanılması vs. mümkün olabilmektedir (Toktaş vd., 2012 53-54).

Bunlara ek olarak, piyasa ya da tüketici eğilimleri alanında finansal kurumlar düzenli veri üretmekte, tüketici aktivitelerini izlemekte ve bireysel tercihler, gelecekteki pazarlama kampanyalarınca etkili bir şekilde izlenebilmektedir. Mobil (cep telefonu) telefonlar üzerinden yapılan konuşmalar ve mesajlar, acil servisler tarafından kullanılmak üzere takip edilmektedir. Sıradan birey, yurttaş ya da kurumlar, yeni yerler, adresler bulmak için GPS gibi konum tabanlı hizmetler kullanmakta, verilere erişim kolaylığı bazı hak ve yararlar getirebildiği gibi, rizikolu, baskıcı ve ayrımcı sonuçlara da sebebiyet vermektedir (www.surveillance-studies.net).

-Dolayısıyla kullanılan her türlü teknolojik araç ve bunlar üzerinde yapılan işlemler düzenli olarak kaydedilmekte ve depolanmaktadır. Daha sonraki aşamada, farklı kişisel/toplumsal değerlendirmelere konu edilmekte, kişiler üzerinde tasarrufta bulunma hususunda ciddi avantajlar/imbânlar yaratılmaktadır. Çalışanlar ya da sıradan yurttaşlar hakkında toplanan-biriktirilen bu verilerin kimi zaman, ilerde doğabilecek hukuki anlaşmazlıklarda değerlendirilecek, istatistiki olarak yapılacak analizlerde kullanılabilir. Özellikle, suç önleme ve güvenlik sorunlarının bertaraf edilmesinde, söz konusu kişisel bilgi/veri analizleri işlevsel bir değer taşımaktadır denebilir.

-Kişisel verilerin biriktirilmesi, veri stoklarının oluşturulması ve bunların farklı maksatlarla kullanılması en nihayetinde gözetimin artan gücü ve nüfuzunu da çarpıcı şekilde ele vermektedir. Şirketler ve hükümetler; kaynakları, faaliyetleri ve nüfusu yönetebilmek için söz konusu gözetim datalarını daha etkin şekilde kullanmaktalar. Birbirine bağlı ancak dağınık durumdaki organizasyonlar, alt yapı ve insan ağları vasıtasıyla, gözetim aparatları üzerinden birleştirilmekte ve ortak bir gaye adına koordinasyonları sağlanmaktadır (www.surveillance-studies.net). Bu sayede, büyük çaplı organizasyonlar bireylerin yaşam şansını etkilemede belirleyici hale gelmekte; devlet/toplum ilişkileri açısından olduğu kadar mikro iktidar ilişkileri açısından da bilgi, bilgiye erişim ve bilgi üzerinden otorite ve iktidar ilişkilerinin kurulması giderek daha önemli hale gelmektedir.

Aşağıdaki alt başlıklarda, iktidarın gözetim aygıtları üzerinden sosyal alanı nasıl reorganize ettiğine/etmeye çalıştığına dair bazı uygulamalara yer verilecektir. Bu uygulamalar, yeni bir sosyal alan tanzimine imkân vermekle birlikte, gözetim sayesinde birey, topluluk, yaşam, kültür ve değerlere dair değişen yeni ve farklı temsil ve görüngülere de geniş bir alan açmaktadır.

4. E-Devlet Uygulamaları ve Makul Yurttaşlığın İnşası

Modern iktidar eş zamanlı olarak hem sosyal denetim hem de sosyal katılım haklarını garanti altına almak ister. Bunun için de gözetimin merkezi

bir denetim enstrümanı olarak kullanıldığı bir strateji içinde olur. Bir bakıma modern ulus devletin büyümesi, gözetim toplumunun yükselişiyle paralellik taşır. Bu noktada modern bürokrasi etkili bir denetim aygıtı olarak boy verir. Çünkü bürokrasi sayesinde zorunlu idari görevlerin alanı genişlemekte, faaliyetleri koordine etme hayati bir öneme kavuşmaktadır. Bundan dolayıdır ki, insanların gündelik hayatları giderek daha çok bürokratik devletin her şeyi kapsayan dosyaları içinde belgelenmeye maruz kalmakta. Bu gelişmeler, endüstriyel topluma geçişte yaşanan kaos ve düzensizlik halini kontrol etmek için yeni bir düzen sağlama yöntemi olarak öne çıkmaktadır. Adil muamele için bireylerin artan dosyalarla tanımlanması, kaydedilmesi ve belgelenmesi büyük önem taşımakta, bu tam yurttaşlık ve demokratik katılım için kaçınılmaz bir gerek şart özelliği taşımaktadır (Lyon, 1997:54).

Enformasyon ya da veri kayıt sistemlerine dayalı gözetim uygulamalarının gelişimi, devlet ile yurttaş arasındaki ilişkinin doğasını da değiştirmektedir. Nitekim bugünkü teknoloji yoğun toplumda, yurttaşların devletle olan ilişkileri bildik geleneksel usullerin aksine, araçsal ve bilgisayar tabanlı yeni teknolojiler sayesinde bir hayli farklılaşmıştır. Çoğunlukla internet ve e-devlet uygulamaları ile devlet-yurttaş ilişkisi farklı bir mecraaya kaymış gözükmektedir. Zira bu yöndeki gelişmeler devletin rolü ve işlevini de farklılaştırmakta, bazı radikal dönüşümlere yol açmaktadır. Bu süreçte, devlet bilinen klasik, aşırı bürokratik iş yapma usullerini terkederek, vatandaşla yatay ve olabildiğine sade/doğrudan bir ilişki kurma yoluna gitmektedir. Devlet – yurttaş ilişkisi, sanal ortama taşınarak vatandaşın devlet kapısında kaybedeceği zaman ve emek asgari düzeye indirilmektedir. Devlet bu hizmet anlayışı ile klasik kimliğinden uzaklaşarak, vatandaşla göz hizasında bir irtibat kurmaya yönelmiş, onu ayağına getiren ceberrut kimliğinden uzaklaşarak, ona güvenen, aşırı formaliteleri hafifleterek daha soft ve kolaylaştırıcı bir kisveye bürünmüştür. Devlet nosyonuna dair bu değişim, devlet ile vatandaş arasındaki ilişkinin daha demokratik ve eşitlikçi bir çizgide akması gibi bir sonuç da doğurmuştur.

E-devlet olarak adlandırılan bu işleyiş içinde, vatandaşlar, kamu ve özel/tüzel kuruluşlar vs. devletle olan bağlantılarında erişim araçları olarak bilgisayar, internet, dijital TV, mobil telefon vb. araçlar kullanmakta, devlet ile vatandaş ve kuruluşlar arasında portal ve çağrı merkezi gibi ara yüzlere başvurulmaktadır (Anderson, 2001:86).

E-devlet uygulamaları, belli bir veri tabanı üzerinden devletin tüm kurumlarını bir ağ gibi biraraya getirmekte, vatandaşın hizmetlere erişimini olanaklı kılmakta, daha önce devletin hizmet ve faaliyetlerinden yeterince haberdar olmayan dolayısıyla katılımları düşük olan vatandaşların, artık evlerindeki bilgisayar ya da mobil cihazlardan anında sisteme girerek vergi, sağlık, aşılama, tapu, eğitim, ihalelere katılma vb. devletle ilgili tüm resmi ilişkilerini kolayca görebileceği ve dolayısıyla yurttaşlık görevlerini yerine getir-

mede daha avantajlı bir konuma gelmektedir. Daha önceleri belli bir zaman ve mekan dahilinde ancak devlet ya da memurlarla muhatap olan vatandaş, şimdi 7/24 görev ve sorumlulukları hakkında bilgi alabilmekte, gerekli işlemleri yerine getirerek yurttaşlık statüsünün gerektirdiği rolleri yerine getirmiş olabilmektedir.

E-devlet uygulamaları ile kâğıt, mürekkep, damga, kalem, dosya vs. yerine bayt'lar, veri tabanları, yazılımlar, klavye, bilgisayar, yazıcılar, tarayıcılar, cep telefonları, akıllı kartlar, vs. öne çıkmaktadır. Devletin klasik olarak yaptığı işler ve iş yapma usullerinin neredeyse tamamı elektronikleşmiş; bilgisayarlar ve internet tabanlı mobil cihazlarla kolayca yerine getirilebilmektedir. Bu uygulamalar, resmi iş ve görevlerin elektronik ortamlarda kesintisiz ve güvenli yürütülmesine olanak tanımakta. Hem devletin vatandaş ile olan ilişkileri hem de iş dünyası ve kamu kurumları arasındaki iletişim, koordinasyon ve eşgüdüm faaliyetlerine belli bir düzen ve hız kazandırılmış olmaktadır.

E-devlet uygulamaları ile hizmetler bireyselleşerek, daha şeffaf ve açık hale gelerek, vatandaşın gereksiz belge ve kâğıt israfı sona ermiştir. E-devlet, vatandaşın devletle olan bağını kuvvetlendirme etkisi yaratırken, öcü olarak görülen devlet kapısının vatandaş tarafından aktif şekilde kullanımı söz konusu olmuştur. Vatandaş, ihtiyaç duyduğu her saat ve dakikada e-devlet kapısına girerek hem bilgi alabilmekte, hem de işlerini gerçekleştirme imkânına kavuşmaktadır.

Dijital vatandaşlık kavramına da karşılık gelen bu yeni durum, gerçekte daha makul bir vatandaşlığın inşası açısından elzem bir realite olarak görülebilir. Dijital teknolojilerin yaygınlaşması ve etkin kullanımı sayesinde insanlar devletle olan ilişkilerini ya da yurttaşlık sorumluluklarını daha kolay ve birincil elden yerine getirme imkânı yakalamaktadır. Zira sıradan yurttaşlar, dijital teknolojileri kullanmak suretiyle toplum içindeki rollerini, yurttaşlık görevlerini hayata geçirme olanağı bulmaktadırlar. Bu yönüyle dijital vatandaşlık, demokratikleştirici ve kişinin faal bir aktör olarak konumlanmasını temin etmektedir.¹

Devletin gözetim ve denetim işlevi, bu sayede, daha seri, kolay ve etkin biçimde gerçekleşmektedir. Devletin denetim, sevk ve idare fonksiyonu, elektronik ortamın erişim kolaylığı üzerinden daha kusursuz işlemekte ve önemli miktarda zaman tasarrufu sağlanmaktadır. Devlet, bilgi ve belgele-re doğrudan erişim sağlamak suretiyle, işlerin aksamadan ve etkin şekilde yapılmasını temin etmektedir. Vatandaş ya da kuruluşlarla ilgili bilgi ve veri depolanarak, arşivlenerek sonsuza kadar muhafaza edilebilmektedir.

1 Ne var ki, verileştirme ve her yerde bulunan veri toplama ve işleme bağlamı, bu resmi olabildiğine karmaşıklştırmaktadır. Hintz ve arkadaşlarının da ifade ettikleri gibi, Snowden ifşaatları, hem devlet kurumlarının hem de internet şirketlerinin dijital vatandaşların faaliyetlerini ne ölçüde izlediğini ve buna bağlı olarak güç dengesinin nasıl değiştiğini çarpıcı şekilde ortaya dökmüştür. Kuşkusuz dijital vatandaşlık büyük zorluklarla sınanmakta ve veriye dayalı bir ortamda dijital vatandaşlığın büyük tehditlerle karşılaştığı ortadadır (Hintz vd, 2017).

Tabi, e-devlet uygulamalarının yaygınlaşması, oluşturulan veri bankaları vs. yoluyla devlet, bireyler ve toplum kesimleri hakkında daha sıkı bir gözetim olanağı bulmaktadır. Enformasyon teknolojileri, devletlere, yurttaşlar üzerindeki denetimlerini artırmaya dönük hatırı sayılır kolaylıklar sunmaktadır. Vatandaşın katılımı arttığı gibi, sisteme düşen enformasyon da katlanarak artmaktadır. İktidarlar, e-devlet uygulamaları üzerinde yurttaşlara ait sınırsız bilgi ve enformasyona ulaşabilmekte, bu bilgi/veriler veri bankalarında depolanmakta, tasnif edilmekte ve gerektiği yer ve zamanda değerlendirilmektedir. Devlet ya da iktidarın, söz konusu veri stoklarındaki biriken veriler üzerindeki otoritesi, aynı zamanda kişisel güvenlik ve mahremiyet konusundaki endişeleri de artıracak gibi görünmektedir.

Bu noktada G.Marx (2005), gözetim karşısında bireyin pasif bir unsur haline geldiğini, kendisi hakkında bildiklerinin gözetim sayesinde elde edilen verilerden daha düşük olabildiğine dikkati çekmektedir. Çok daha fazla davranışımız devlet ya da sistem tarafından bilinmekte ve düzenli güncellemeler ile üzerimizdeki kontrol erki giderek artış göstermektedir.

Hiç kuşkusuz vatandaşın e-devlet uygulamaları dahilinde veri bankalarına bıraktığı enformasyon, devletin birey/toplum üzerindeki kontrolünü zirveye çıkarmaktadır. Devletin tek taraflı olarak birey/toplum üyelerine ait bilgi ve belgeleri ne zaman, hangi amaçla ve ne surette kullanacağı ise vatandaş tarafından tam olarak bilinmemektedir. Vatandaşın, özel ya da kişisel verilerinin maksatlı bir değerlendirmeye konu olması, ifşa edilmesi ya da aleli şerhinde kamuya yansıtılması ise, ciddi kişilik ihlallerine, mahremiyet ve özgürlük gaspı gibi sorunlara kaynaklık edebilecektir.

5. E-ticaret ve Tüketicinin Denetimi

E-ticaret, internet üzerinden yapılan ticari işlemleri ifade eder. Bu işlemler, online alışveriş siteleri, dijital platformlar veya mobil uygulamalar aracılığıyla gerçekleşir. E-ticaret, tüketicilere geniş ve zengin bir ürün yelpazesine erişim imkânı sağlar ve alışverişini kolaylaştırır.

Aslında teknoloji, daha doğrusu gözetim teknolojileri, tüketicilerin ve tüketici süreçlerinin izlenmesi, veri üretilmesi ve denetlenmesinde önemli kolaylıklar sağlamakta. Ürün ambalajlarında siyah çizgi ve numaralardan oluşan “ürün kodları” yer almakta ve Bar-kod olarak da adlandırılan bu sistem, optik tarayıcılar ile bilgisayar tabanlı dijital veya lazer okuyucular yoluyla tüketici alışverişlerine dönük enformasyonu veri tabanına aktarmaktadır. Böylelikle alışveriş merkezlerindeki elektronik kasalar vasıtasıyla toplanan bilgiler ile tüketici profilleri hazırlanmış olmakta. Bundan başka QR (hızlı yanıt) kodları, akıllı telefonlarla algılanabilen kare-kod şifreleri vs. ile birçok ürün, sembol ve giyim eşyasına ait bilgiler (Toffler, 1991’den akt. Üçer, 2014:174) sistem tarafından tutulmakta, böylelikle tüketim süreci/pratiği sistematik gözetim yoluyla denetim altına alınmaktadır.

Kişisel bilgilerin ekonomik kazanç unsuru olarak anlaşılması, bu alandaki şirket ya da iktidar mercilerinin rekabet mücadelesini de kızıştırmaktadır. Oscar Gandy'e göre, şirketler ürünlerini daha iyi pazarlamak için kullanıcıların kişisel bilgilerini toplayıp, onları belli özelliklerine göre tasnif etmektedirler. Bunun yanı sıra, tüketici internette bir ticari siteye girip alışveriş yaptığında kendisi ve kişisel yönelimleri hakkında bir iz/işaret bırakmaktadır. Ne var ki, şirketler, sadece alışveriş sırasında kullanıcıların şahsi bilgilerini toplamakla kalmaz, aynı zamanda, kullanıcıların hangi sitelere girdiğinin bilgisini, sosyal ağlarda nelerden hoşlandıklarını, hangi temaları izlediklerini, e-postalarında hangi kelimelerin sıklıkla geçtiğini takip ederek bu kullanıcılar için uygun pazarlama stratejileri geliştirmektedirler. Bu toplanan kullanıcı bilgilerini şirketler yalnız kendileri kullanabildikleri gibi başka şirket ve kurumlara da satabilmektedirler (Castells, 2001).

Yine, internet siteleri kullandıkları cookies (çerez)'ler vasıtasıyla bilgisayarların hard diskine yerleşmekte ve kullanıcının web'de gezindiği güzergâhları, bağlantı kurdukları siteleri vs. kaydetmektedirler. Tüketiciler hakkında toplanan bilgileri ve ürünleri eşleştiren firmalar, tüketicilerin eğilimlerini tespit etmekte ve onları manipüle etmeye yönelmektedirler. Bilişim teknolojileri eliyle tüketicinin bıraktığı izi takip eden, tüketimi yönlendiren ve satın alma davranışı ile alım güçlerine dair bilgi toplayan firmalar, tüketicilerin ve gündelik hayatın gözetlenmesi ve kontrolünü başarı ile gerçekleştirmektedirler (Lyon, 1997: 193).

Cookies'ler aracılığı ile toplanan bilgiler (örn. farklı bölgede yaşayan, değişik sosyo-ekonomik statüye sahip, farklı demografik özellik sergileyen, gelir, meslek ve eğitim düzeyi itibarıyla farklı kesimlere ilişkin veriler) tasnif edilerek, bireyler/kesimler arasındaki ortak zevk, beğeni, eğilim ve tercihlere sahip tüketicilere ilişkin devasa bir veri stoku oluşturulmaktadır. Firmalar, böylelikle, tüketiciler hakkında istiflenen bu bilgi stokları üzerinden, hem satın alma eğilimini yönlendirmekte, hem de kişiye özel bilgilere (örn. hobiler, dini inanç, siyasi görüş, ilgi duyulan şeyler vs.) ulaşmak suretiyle, tüketici pazarında tam bir hâkimiyet kurmaktadır.

Tüketicilerin yaptıkları alışveriş ile barkod üzerinden elde edilen bilgilerin eşleştirilmesi neticesinde, tüketici verileri, gözetleyen izlemeden kaynaklı gücünü artırmaktadır. Tüketicinin market rafından alıp kasiyere okuttuğu ürünler, dijital okuyucu üzerinden kaydedilmekte ve kredi kartı üzerinden ürün ile tüketicinin özellikleri eşleştirilmekte ve tüketiciye ait kayıt altında olan çok sayıda özel bilgi şirketlerin ya da izleme, gözetleme mercilerinin eline geçmekte ve tüketici eğilimlerinin yönlendirilmesi kolaylaşmaktadır.

Bu çerçevede e-ticaret uygulamalarının yaygınlaşması, ekonominin beldik yapısını bir hayli değiştirmektedir. Ekonomik faaliyetlerin belli bir bö-

lümünün eve taşınmasıyla, internet üzerinden satış ve pazarlama faaliyetleri olağanüstü genişleme göstermiştir. Tüketicinin izlenmesi mümkün olduğu gibi, internet veri tabanı üzerinden ve e-bankalardaki işlem hacmine ulaşabilmek açısından hem firmalar hem de tüketici izlenimi oldukça kolaylaşmıştır. Günümüzde üretimden çok tüketim arzının taşıdığı değer, şirketlerin ve iktidarların pazar dinamiklerini takip etmeleri açısından gözetimi bir zorunluluk haline getirmiştir.

Tüketici ile ilgili her tür enformasyon şirketler için büyüme ve rakiplerine karşı avantaj elde etmenin bir gereği haline gelmiştir. Bu bağlamda, gözetim pratiklerini içeren listeye, devlet kurumları, istihbarat servisleri ve merkezi idarelerin yanında büyük küçük tüm şirketler de dahil olmaktadır. Şirketlerin ciroları, işlem hacimleri, üretim bilançoları ve kârları, seyahat harcamaları, perakende satışları, dijital uygulama indirme, tüketici ya da işletmeler arasındaki bağlantılar vs. hepsi internet veri tabanı üzerinden kayıt altına alınmakta, izlenmekte ve etkili bir gözetim ağı içerisinde tutulmaktadır.

G.Marx'ın (2005) da ifade ettiği gibi, yeni gözetim teknikleri ile tüketici manipülasyonu sıradan bir faaliyet halini almış durumdadır. Zira yeni gözetim, düşük görünürlüğe sahiptir veya görünmezdir. Doğrudan zorlamaya karşı manipülasyon amacı daha belirgindir. İzleme ve veri toplama, günlük işlere entegre edildiğinde, örneğin, satın alımlar için kredi kartı kullanmak, tüketim, zaman ve konum bilgilerini otomatik olarak işleme koymak, gözetimin gündelik yaşam içinde kendisine güçlü bir yer edindiğini gösterir.

Tüketim eksenli gözetimde barkod, kredi kartı dışında her sokağa yerleştirilen Mobese'ler ve yine her mağazada kurulu olan kameralar ile de tüketici gözetimi profesyonel olarak gerçekleştirilmektedir. Mağaza içi kameralar, mağazanın hangi saatlerde yoğun olduğu, hangi cinsiyetin daha fazla alışveriş yaptığı, hangi yaş diliminden tüketicilerin yoğunlukta olduğu, nelerin alındığı, ne kadar harcama yapıldığı vs. ye ilişkin veriler düzenli olarak toplanabilmektedir. Bu veriler, doğal olarak iktidar mercilerine toplumsal denetim bağlamında önemli imkânlar sunmaktadır.

6. Evsel Gözetim ya da Ev Hapsi Uygulamaları

Enformasyon teknolojilerinin hızlı gelişiminin, gözetim ve denetim alanında meydana getirdiği değişimlerden biri de ev bağlamında gerçekleşmektedir. Yakın zamanlarda Türkiye'de de uygulamaya konulan e-kelepçe ya da ev hapsi uygulamaları buna örnek verilebilir. Ev'in modernite içinde bir konut olarak nesneleşme sürecine işaret eden bu durum, aynı zamanda evin enformatik gözetim sayesinde şeffaflaşması ve iktidarın ev içinde de kendisini yeniden üretmesinin yolunu açmaktadır (Üçer, 2014: 164). Bu aynı zamanda, hukuki ve cezai uygulamalar çerçevesinde ev'in bir infaz yeri olarak kamu-sallaşması, özel ve mahrem olanın devletin yaptırım üssü olarak fonksiyon

görmesi anlamına da gelmektedir.

E-kelepçe, genellikle GPS teknolojisi, izleme cihazları ve kablosuz iletişim araçlarıyla donatılmış bir cihazdır ve çok farklı amaçlar için kullanılabilir. Genellikle kişilerin veya nesnelerin hareketlerini takip etmek, konumlarını belirlemek veya belirli bölgelere erişimlerini kontrol etmede yaygın olarak kullanılırlar. Sözgelimi, hapisneden şartlı salıverilen mahkûmlar için izleme amacıyla elektronik kelepçe kullanılabilir. Böylece mahkûmların belirli zamanda belirli yerlerde olmaları kontrol altına alınmış olur. Yine, bazı durumlarda yönetimler, mahkûmlara hapisane yerine ev hapsi uygulayabilir. Mahkûmlar, belirli alanlardan ayrılmamak koşuluyla elektronik kelepçe taşırlar ve konumları her daim izlenmiş olur.

Günümüzde, e-kelepçe, daha çok, hükümlülerin yerini izlemek ya da takip etmek için kullanılmaktadır. Bu cihaz sayesinde mahkûmlar, tutuklular ya da belli bir suçla ilişkili olan kişiler izlenmekte ya da yaşam alanları sınırlandırılmaktadır. E-kelepçeler, GPS teknolojisi kullanılarak kişinin yerini izleyebilir ve bu kişinin belirli bir bölgeden ayrılması durumunda alarm verir. E-kelepçeler, suç işleme riskini azaltmaya imkân sağladığı gibi, hükümlülerin/tutukluların ev hapsinde tutulmasına izin veren bir alternatif uygulama olarak da görülmektedir. Bu uygulama, hapisane koşullarından kurtulmak ve aileleri ile birlikte yaşamak isteyen hükümlüler için bir çözüm de olabilir.

E-kelepçe, ayak bileğine takılmakta, vücut ısısına duyarlı, su geçirmez ve tek kullanımlık klipsler şeklinde uygulanmaktadır. Konuta kurulum yapılan alıcı ünite, harekete duyarlı ve yerinden oynatıldığında “Elektronik İzleme Merkezi”ne uyarı gönderebilmektedir. Alıcı, tanımlanan alanın dışına çıktığında kelepçe izleme merkezine sinyal yollamakta. İhlal durumunda, merkezde tutanak tutularak denetimli serbestlik müdürlüğüne gönderilmektedir. Sanık ya da şüpheli, yapmış olduğu ihlali geçerli bir mazeretle belgelendiremediği durumlarda dosyası kapatılarak mahkemeye sevk edilmektedir. Ev hapsi alan kişinin olağanüstü durum sayılabilecek cenaze, hastane vb. durumları belgelendirdiği takdirde mazereti komisyonca kabul görülürse, konutu terk etmesi ihtimal olarak değerlendirilmektedir (Kula, 2017).

Böylelikle, e-kelepçe ya da ev-hapsi uygulamalarına dönük enformasyon teknolojileri ve bu teknolojileri takip eden gözetim aygıtları sayesinde ev dahil tüm yer küre şeffaf bir hapisane niteliğine kavuşmaktadır. Bir başka ifade ile, ev dahil iktidarlardan gizlenilebilecek tek bir yer/yurt kalmamaktadır. Suçluların biyolojik ve elektronik araçlar ile gözetlenmesi, devletin bireyler üzerindeki denetiminin en ileri örneğini oluşturmaktadır (Dolgun, 2008:178).

Elektronik izleme, hürriyeti bağlayıcı cezaya göre daha esnek bir infaz şekli olmakla birlikte, aynı zamanda, iletişimi ve takibi sağlayan sistemler için sıkı bir gözetim (takip) imkânı sağlamaktadır. Bu tarz bir takip ya da ce-

zalandırma şekli, özgürlüğü kısıtlayan, yerine göre mahrum eden bir gözetim şekli olarak görülebilir. E-kelepçe, konutta hapis ya da elektronik izleme gibi araçların temel amacı yükümlünün takibi ve gözetimini sağlamaktır (Nellis, 2009:42). Bu ceza şekli, hapis cezasının alternatifi olarak sunulmakta, daha çok hafif suçları işleyen faille yönelik olarak uygulanmakta ve bir kişi tarafından fiziksel takibi gerektirmemektedir. Ancak, elektronik sistem sayesinde kesintisiz izleme, takip imkânı vermektedir. Sistem, küçük bir “verici”, “alıcı-iletici” ve “merkezi bilgisayar” gibi üç temel unsurdan oluşmaktadır.

G. Marx, yeni enformatik teknolojilerin devreye sokulması ile hükümlüleri evde tutmaya ve ev içi ceza infazı usullerinin gelecekte daha bir uygulama imkânı bulacağını ifade etmektedir. Ona göre, devletin şiddet aygıtları üzerindeki geleneksel tekeli, eski araçları hükümsüz kılabilen yeni enformasyon toplama ve inceleme araçlarıyla/usulleriyle devam etmektedir (G. Marx 1988). Bu tarz bir uygulama, hapishane türü yerlerdeki infaz uygulamalarına nazaran daha hafif bir usul olmasına rağmen, ev’deki gözetimin ev yaşantısı ve ev halkını kısıtlayan, özgürlüğünü tehdit eden bir yanı da bulunmaktadır. Dahası, hükümlü ile birlikte ailedeki bireylerin de elektronik izlemeye konu olabilmelerine, benzer bir izlenmeye, takip edilmeye muhatap olmalarına sebep olabilir. Bu bireysel olduğu kadar ailevi olarak da ciddi mahremiyet ihlalleri ile sonuçlanabilir. Aynı zamanda bu durum, aile üyeleri üzerinde kişisel baskı, psikolojik daralma ve ruhsal arazlara da neden olabilmektedir.

Devlet otoritesinin “ev”in içinde de varlığını sürdürmesine imkân tanıyan “ev hapsi” ya da “e-kelepçe” uygulamaları, hapishane yerine ev’de kontrol ve denetimi sağlamaya dönük bir strateji olarak pek çok ülkede uygulanmaktadır. Bu tür uygulamalar, gözetim toplumunu hayatımızın hemen her noktasında görmemizi mümkün kılmaktadır. Hapsetmeden eve bağlayan bu tür ceza sistemi, evi aynı zamanda birer kamusal alana dönüştürmekte, devlet aklı ve mantığının ev gibi özel alanda da üremesine, otorite kurmasına dolaşısıyla ev halinin bildik anlam ve değerinin buharlaştığı bir duruma da karşılık gelmektedir. Aslında ev’ in gözetim bağlamındaki kamusal ilişkiyi sadece mahremiyet kaybı ekseninde değerlendirmek de hatalı bir yaklaşım olacaktır. Zira enformasyon teknolojileri sayesinde toplumsal yapılar dönüşmekte, devlete ait disiplinler yapılar yerlerini denetimsel yapılara bırakmakta, “ev” de bilinen kimliğinden sıyrılarak iktidarların denetim alanına girmektedir (Tüysüzöğlu, 2014; Üçer, 2014:167).

Aslında, suçluların elektronik olarak izlenmesi, gerçekte, devletin bireyler üzerindeki kontrolünün en keskin yanını temsil eder. Devlet bu yolla evi kamusal alanın bir parçası, formel ilişkilerin bir uzantısı olarak organize eder. Resmi ya da yasal prosedürler ve devletçi zihin ve uygulamalar, evin bildik tabii ve otantik varlığını iğdiş eder. Devlet aklı ve cezalandırma pratikleri ev içinde de kendine bir alan açmış olur. Devletçi tasarruflar aile ya da ev içi ilişkiler üzerinde bir gölge gibi dolaşır durur. Dışsal bir cezalandırıcı akıl,

evin, ailenin içerisinde, duygusal ve insani birlikteliğin doğasını tahrip eder, kısıtlı, sınırlı bir ailesel form üretmiş olur. Devletçi reflekslerin evi muhasara altına alması, cezalandırıcı iktidarın evde de hükmünü icra etmesi, eve ve aile yapısına dönük bir had aşımı olarak da görülebilir. Her ne kadar hafif ve zayıf bir cezalandırma olarak tercih edilse de, evin ev olmaktan çıkması, mahrem olanın kamusal bir platforma dönüşmesi her zaman az ya da çok bir endişe ve rahatsızlık kaynağı olarak görülecektir.

7. Ev İçi Gözetim, Bakıcı İzleme ve Mahremiyet

Ev içi gözetim uygulamaları son yıllarda değişik saiklerle aile içi güvenlik ve asayiş sorunlarına bağlı olarak giderek artan bir ilgi ve kullanıma sahne olmaktadır. Nitekim bugün pek çok aile hırsızlık olaylarına karşı evlerine kamera sistemi kurarak, telefonlarına yerleştirdikleri bir program üzerinden evlerinin güvende olup olmadığını ya da olası bir hırsızlık olayına karşı suçluların yakalanması için polise başvurabilmektedirler. Yine işyerinde çalışanların kuraldışı ya da illegal tutum ve tavırlarına karşı kameralar, işverenin olan bitenleri görebileceği düşüncesiyle çalışanlar tarafından dikkate alınabilecek bir caydırıcı enstrümana dönüşebilmektedir. Bu bağlamda belki de en fazla dikkat çeken ve giderek yaygınlaşan bir uygulama da, evde çocuklarını bakıcıya emanet eden ebeveynlerin çocuklarının güvende olduklarından emin olmak için evlerine, odalarına kamera sistemi kurmalarıdır.

Bu bağlamda, “ev içi gözetim” terimi, genelde çocuk bakımı ya da hasta izlemek için kullanılan modern teknolojik çözümleri ifade etmektedir. Bu tür teknolojiler², ebeveynlerin çocuklarının bakımı ve güvenliği konusunda daha fazla kontrol sahibi olmalarını sağlar. Dadı izleme teknolojileri olarak da adlandırılan bu teknolojiler, çeşitli sensörler, kameralar, izleme cihazları ve mobil uygulamalar gibi öğeleri içerir.

Ev içi gözetim, evde yaşayan bireylerin faaliyetlerini izlemeyi, takip etmeyi esas alır. Bu cihazlar genellikle güvenlik kameraları, ses kaydediciler, GPS takip cihazları, hareket sensörleri ve akıllı ev sistemlerini içerir. Ev içi gözetim pratikleri, güvenlik amaçlı uygulamaları kapsadığı gibi, aynı zamanda çocukları veya yaşlıları izlemek, evcil hayvanları takip etmek ya da evde çalışan bakıcıların faaliyetlerini izlemek gibi amaçlarla da kullanılır.

2 Bu teknolojiler, kamera sistemleri, ses izleme, akıllı bebek telsizleri, GPS izleme cihazları, uzaktan erişimli izleme pratikleri vs.yi kapsar. Ebeveynler çocuk bakıcısının bulunduğu alanı izlemek için evde veya çocuk odasında kamera sistemi kurmak suretiyle çocuğun güvenliğini sağlamak ve bakıcının davranışlarını gözlemeye büyük önem atfetmektedirler. Yine, ses izleme ile çocuğun sesini algılayan ve uzaktan çocuğun sesini duymasını sağlayan araçlar ile acil durumlarda hızlı müdahale imkânına sahip olabilmektedirler. Yine, akıllı bebek telsizleri, ebeveynlere çocuğun hareketini, uyku düzenini ve oda sıcaklığını kontrol etme imkânı sunabilmektedir. GPS izleme cihazları ile de, çocuk ya da dadının konumu ebeveynlere haberdar edilebilir, bu sayede çocuğun güvende olduğundan emin olmak ve çocuk ile bağlantıyı kesmeme imkânı sağlanır. Uzaktan erişimli cihazlar ile de (mobil uygulamalar) çocukların bakımı ile ilgili bilgilere ve canlı izleme özelliğine erişim sağlanabilmektedir. Böylelikle, ebeveyn isteyken ya da dışarıda olduğunda da çocukların hal ve hareketleri kontrol edilebilmektedir.

Ev içi gözetimin (dışarıdan) belki de en hızlı büyüyen biçimi, bebek monitörleri ve Google Mini veya Amazon'un Alexa veya Echo'su gibi internete bağlı cihazların giderek popüler hale gelmesidir. Her zaman açık olan, her daim dinleyen ve izleyen bu araçlar, her zaman düzenli bilgi/veri hizmeti sunarlar. İnsanlar bu cihazları yararlı oldukları için evlerinde bulunduruyor; internette arama yapabilmek, yiyecek siparişi verebilmek ve çocuklarının huzur içinde uyuyup uyumadığını izleyebilmek için bu cihazları kullanırlar (Matson and Manson, 2022).

Söz konusu teknolojiler ve buna dayalı değişik uygulamalar, “ev” in gözetimine dair yeni ve farklı deneyimlere konu olmaktadır. Ev içi gözetim yada “bakıcı izleme” gibi daha spesifik gözetim biçimleri giderek yaygınlık kazanmaktadır. Özellikle, akıllı telefon, akıllı televizyonlar, internet, bilgisayar vb. enformasyon araçlarının çoklu işlevleri ve ses-görüntü alma, yayma fonksiyonlarının bulunması, ev'in izlenmesini mümkün ve operasyonel hale getirmektedir.

Şehir hayatının getirdiği zorluklar arasında çalışan anne-babalar için çocuklarını bırakacakları bir kurum ya da evde bakıcı bulundurma önemli bir soruna karşılık gelir. Çoğu aile için, evde bakıcı bulundurma ve ev ortamında çocuğun ihtiyaçlarının güvenilir şekilde görülmesi büyük önem taşır. Hiç tanımadığımız birine çocuğu emanet etmek aslında çoğu kişiyi kaygılandırır. Zira çocuğun istenmeyen, istismar ve kötü muameleye maruz kalma durumu ihtimal dahilindedir. Bebeğinizin siz yokken nasıl olduğunu merak etmek ve endişelenmek pek çok anne-baba için hayati bir önemdedir. Bu yüzden çoğu aile, söz konusu merak ve endişeleri gidermek için evlerine “bakıcı izleme sistemi” kurdurmakta ya da bu sistemi bilgisayarına indirmektedir.

“Bakıcı kamera sistemi”, özellikle son yıllarda, yazılı-görsel medyada yer alan bazı olumsuz bakıcı haberleri nedeniyle aileler tarafından tercih edilmektedir. Bu yolla, gün içerisinde bebeğin yaşam aktivitelerini izlemek hem de bakıcıya dair kaygılardan kurtulmak için bakıcı izleme sisteminin ideal bir imkân sunabildiği ifade edilebilir. Aileler çocuklarına dair yoğun kaygıları ya da başka birine emanet etme konusundaki tereddütlerini, bakıcı gözetimine imkân sağlayan “bakıcı gözetleme sistemini” kurmak suretiyle giderbilmektedirler. Yine, özellikle annelerin gün içinde “bebeğim şu anda ne yapıyor, uyuyabildi mi”, “yemeğini aksattı mı”, “başka tür ihtiyaçları giderildi mi”, “bebeğin vücudundaki morluklar, yara izleri” vs. gibi endişelerine yanıt olabilmesi açısından bebek izleme programlarına olan ilgi her geçen gün artmaktadır.

Çocukların güvenliği ve konforundan endişe duyan ebeveynler ve veliler, kamera konulmasına sıcak bakmaktadırlar. Modern hayat koşulları eskie oranla büyük bir değişim içinde. Çalışan anne babalar için çocuklarının güvenli bir yer, ortam ya da kişi yanında bulunması büyük hatta hayati

bir değer taşır. Bakıcı ya da hizmetçi desteği alan ebeveynlerin ise, yeterince tanımadıkları birilerinin evde, çocukla geçirecekleri zamana dair merak ve endişeleri bir hayli fazladır. Örneğin çocuğun her geçen gün davranışlarındaki değişim, huy ve karakterinin başkalaşması, vücudunda yer alan morluk ya da yara izleri vs. her anne babayı tedbir almaya ve söz konusu sorunların giderilmesi için çaba sarfetmeye sevk eder.

Ne var ki bu cihazların avantajlarının yanı sıra dezavantajları da vardır. Şirketler her türlü talebi ve isteği kayıt altına almakta, takip etmekte, bu bilgileri hem kendi bünyesinde kullanmak hem de diğer firmalara satış yapabilmek amacıyla paylaşabilmektedirler (Matson and Manson, 2022). Bundan başka, evde güvenlik kamerası kurulumu, son derece hassas ve bir o kadar da kaygı uyandırıcı bir mevzudur. İlk etapta mahremiyet ve hareket özgürlüğünü ihlal gibi ince bir noktaya işaret etmekte. Bakıcı, hizmetçi ya da evde yardımcı bulundurma gibi destek üniteler, aile ve çocuk refahı ve emniyeti açısından önemli olmakla birlikte, ciddi kişisel hak ihlallerine ve duygusal kırılmalara açık bir alanı oluşturmaktadır.

Ev içi izleme ya da bakıcı (dadı) izleme teknolojisi, çocuk bakımı ve güvenlik konusunda ebeveynlere ekstra bir güvenlik katmanı sağlayabilmekte, ancak, bu tür teknolojilerin kullanımı, gizlilik ve etik tartışmalarını da beraberinde getirmektedir³. Bakıcı (dadı) izleme teknolojilerini kullanmadan önce, bakıcının veya dadının onayını almak ve yasalara uygun olarak kullanmak önemlidir. Ayrıca, kişisel gizlilik ve güvenlik önlemlerini de dikkate almak gereklidir.

Zira ev içi gözetim⁴, evde çocukların refahı ve korunması açısından ve yine ebeveynler ve veliler de çocuklarına koruma sağlamak gibi hususlarda anayasaca kabul gören hak ve sorumluluklar taşırlar. Yasalar tarafından evde

3 Ne var ki, ev içi gözetim uygulamaları, etik ve yasal problemleri de beraberinde getirmiştir. Kişisel mahremiyet, ev içinde özel bir alan olduğu için ev içi gözetim, evde yaşayan kişilerin haklarını da ihlal edebilir. Dahası, evde yaşayan kişilerin bilgisi ve izni olmadan gerçekleştirilen ev içi gözetim, yasadışı da olabilir ve kişisel mahremiyet hukukuna aykırılık da içerebilmektedir. Bu nedenle, ev içi gözetim uygulamaları, özenli ve dikkatli şekilde ele alınarak evde yaşayan kişilerin mahremiyet haklarına saygıyı önceleyici nitelikte olması gerekmektedir. Evdeki herkesin bu tür uygulamalardan haberi olması ve onların rızasının alınması bir gereklilik arz etmekte. Ayrıca ev içi gözetim uygulamalarının yasal düzenlemelere uygun yapılması ve kişisel mahremiyet haklarını ihlal etmemesi icap etmektedir.

4 Burada özellikle dikkate alınması gereken husus, ev içi (ya da bakıcı) izleme sisteminin kurulması ya da varlığına dair kişilerin (bakıcıların) bilgilendirilmesi hususudur. Zira kişisel verilerin korunması kanunu gereğince, bilgi verilmeden gözlem yapmak, kayıt tutmak suç kapsamına girer. Profesyonel bir bakıcı, bebek bakımında güven ve emniyetin önemini bildiği için, bu tür bir bilgilendirmeye anlayışla yaklaşacaktır. Kendisine dönük kişisel bir uygulama olmadığını, anne baba ve aile güvenliği için elzem bir nitelik taşıdığı hususunu teslim edecektir. Pek çok çalışan, bakıcı izleme kameralarına olumlu yaklaşmakta ve olası bir olumsuzluk halinde kendilerine dönük şüpheleri de bertaraf etme noktasında başvurulacak bir uygulama olarak görmektedirler. Ancak, bakıcı kamera sistemi, bakıcıyı sürekli denetleyip müdahale de bulunulacak bir sistem değildir. Bu sistemin kötüye kullanımı kişiyi rahatsız edici bir yaklaşım olacaktır. Bu aynı zamanda bakıcının kendisini güvenilmez, değersiz ve tedirgin şekilde algılamasına neden olacaktır. Kamera sistemine rağmen, bakıcı rahat ve güvenilir bir çalışma ortamına sahip olduğunu ve kendisine saygı duyulduğu hissini yaşamalıdır.

güvenlik kamerası kurulumu tabii bir haktır ve ebeveynlerin çocuklarını, evlerini ya da yaşlı bakıma muhtaç üyelerinin korunmasına yardımcı olacak herhangi bir araç ya da teknolojik unsuru kullanabilir. Dahası, araçların kurulumu hayatı ve ev içi güvenliği temin edecekse ve olası risklere ve tehlikelere karşı önleyici bir set oluşturabilecekse bunu yapmak yasalar tarafından güvence altına alınmıştır. Ancak kamera kullanımı başkalarının hak ve özgürlüklerine zarar vermeyecek ve müdahale hakkı içermeyecektir. Burada önemli olan bakıcının özel yaşamına müdahale etmemek, taciz ve istismara dönük hak ihlallerine karşı duyarlılık göstermektedir.

Dolayısıyla bakıcı izleme teknolojilerinin gözetim ve izleme amaçlı kullanılmaları sonucunda “ev” otantisitesini kaybetmekte, kamera gözetimi altında inorganik bir hüviyete bürünmektedir. Kamera gölgesinde ev içi yaşam-ilişkiler, örtülü bir güvensizlik durumunu yansıtırıcı bir kurgusalılık içinde yaşanmakta, güvenlik kaygısı sosyal ilişkilerin doğasını tahrip edici bir etki yaratmaktadır.

8. Güvenlikli Siteler ve Mekânsal Olanın Reorganizasyonu

Toplumda artan güvenlik endişesi, gözetim araçlarına olan gereksinimi artırmaktadır. Toplumsal güvene dair artan kaygılar, bu ihtiyacı karşılamaya dönük teknolojik gelişmeler, doğal olarak kamusal ve özel alanı kayıt altına alan bir pratiğe geniş bir alan açmaktadır. Özel ve kamusal mekânların gide-rek iç içe geçtiği gündelik yaşam alanı içerisinde güvenlik problemi hayati bir ihtiyaç halini almaktadır. Pek çok risk barındıran modern yaşamın tekinsizliği ve artan belirsizlik, kaos ve güvenlik baskısı üretmektedir.

Gözetim ve izleme teknolojilerinin fiziki mekanlara entegre edilmesi günümüzde bir hayli yaygınlaşmış gözükmektedir. Gözetim teknolojilerinin en yaygın ve etkin uygulama imkânı bulduğu alanlardan biri “güvenlikli site” lerdir. Ev veya özel alana dönük gözetimci stratejilerin yoğun olarak kullanıldığı site türü yerleşmeler, kentlerde yükselişe geçen risk ve tehlike algısının bertaraf edilmesi yolunda işlevsel bir rolü yerine getirmektedirler.

“Güvenlikli site” terimi, çok farklı önlemler alınmak suretiyle fiziksel ya da dijital olarak korunan, muhafaza altına alınan kent alanlarını ifade etmektedir⁵. Site türü yerleşmeler, kent ortamında güven ve yabancından gelebilecek tehlikelere karşı bir tür içe kapanma ya da korunma refleksine karşılık gelmekte. Kentsel yaşama dair radikal bir düzenleme olarak güvenliğin azami noktada gözetildiği yaşam alanlarını oluşturmaktadırlar. Kentsel risk ve tehlike algısı yükseldikçe, kent sakinleri kendilerini dışarıya kapatma, ötekenden gelecek risklere karşı korunmak maksadıyla söz konusu güvenlikli sitelerde yaşamayı tercih etmektedirler.

5 Özellikle güvenlik riskine açık bölgelerde veya hassas bilgi ya da malzemelerin saklandığı yerlerde güvenlikli site kapsamına giren düzenlemelere gidilmektedir. Söz gelimi, askeri tesisler, hükümet binaları, bankalar, enerji tesisleri, bilgi güvenliği merkezleri ya da büyük organizasyonların veri merkezleri gibi yerler güvenlikli sitelerdir.

Güvenlikli siteler ya da site türü yerleşmeler; gözetim pratiklerinin en fazla hayata geçirildiği toplu yaşam alanları olarak, suç, saldırı, tehlike, korku, belirsizlik vb. insani hususlarda korumacı bir refleksiviteye yanıt olabilmektedirler. Buradaki yaşama dönük olası kuraldan sapmalara karşı kameralar, “kontrol” ve “önleyici” işlevleriyle büyük önem taşırlar. 7/24 kameralarla taranan, giriş ve çıkışların kontrol altında tutulduğu sitelerde, yabancıların siteye girişleri engellenmekte, satıcılar izinsiz siteye girememektedirler. Sitenin her tarafını tarayan güvenlik kamera sistemleri ve özel güvenlik personelleri ile site içi giriş-çıkışlar izlenmekte ve güvenli bir yaşam alanı oluşturulmaktadır (Aytaç-Öztürk, 2023).

Gözetim teknolojilerinin fiziksel alanlara yerleştirilmesi ve bu alanların sürekli, 7/24 izlenmeleri gözetim ethosunun mekâna tüm ağırlığı ile nüfus ettiği anlamına gelir. Buna gözetimin mekansallaşması olarak da bakılabilir. Bu mekansallaşma, güvenlikli sitelerde ve halka açık alanlarda yapılan her türden gözetim faaliyetini içerebilmektedir. Özellikle son yıllarda teknolojik ilerlemeler ve maliyet düşüşleri, gözetimin hemen her tür mekân için kullanışlı bir enstrüman haline gelmesine yol açmıştır. Güvenlikli site türü ortamlarda en bariz husus, güvenliğin öncelenmiş olması, öteki ile temasın asgariye çekilmesi, olası tehdit ve tehlikelerin minimum seviyede tutulmasıdır. Bu noktada teknoloji, gözetim araç ve pratikleri, kentsel yaşam retoriğini bir hayli dönüştürmekte, kent ya da site yaşamı, doğal ve spontane ilişki ağları üzerinden değil, kameralar, sensörler, gözetim kuleleri, dinleme cihazları, güvenlik personelleri vs. üzerinden düzenlenir olmaktadır.

Site yaşamında, mobeseler ya da güvenlik kameraları, fiziksel alanı kontrol etmede en başat unsurları oluşturmaktadırlar. Kameralar, olayları kayıt altına almak, takip etmek ve asayişe dair tehditleri tespit etmek için kullanılmaktadır. Yine, hareket sensörleri, site alanında herhangi bir hareket ya da hareketli nesne tespit edildiğinde uyarı vermekte, izinsiz girişleri veya hareketleri haber vermektedir. Biyometrik gözetim yani, parmak izi, yüz tanıma, iris tarama gibi teknolojiler ile de erişim kontrolleri yapılabilmektedir. Ayrıca, uzaktan izleme sistemleri, yani internet ve diğer iletişim teknolojileri ile uzaktan izleme yapılabilen, farklı yerlerdeki sitelerin merkezi bir kumandan izlenmeleri mümkün olabilmektedir.

Kameralar, sensörler, veri toplama, analiz sistemleri vs. gibi teknolojilerin site içinde ve dışında kullanılması, o mekânların sürekli olarak izlenmesi ve denetlenmesini sağlar. Nitekim yerel mekânı korumak için kapalı devre televizyon kameraları, hırsız alarmları, pencere kilitleri ve güvenlik ışıklarının yoğun kullanımına sıklıkla rastlanır (bkz. Bauman ve May, 2021:191). Gözetimin mekansallaşması, güvenlik, izleme, veri toplama ve analiz alanlarında devasa bir bilgi gövdesi ortaya çıkarmaktadır. Bu bilgi/enformasyon başta güvenlik ve düzen/verimlilik sağlamak için başvuru alan teknolojiler eliyle, açık

alanlarda, trafik izleme ve yönetiminde, endüstriyel tesislerde, şehir yönetiminde, perakende sektöründe ve konut alanlarından elde edilmektedir.

Fiziki mekâna yerleştirilen kameralar, o mekânlardaki insan, nesne hareketlerini olduğu gibi kaydeder ve karşılaştırma imkânı sunarlar. Yine, belirli olay ve durumları izlemek veya tehlike halini tespit etmek için sensörlerden (ısı sensörleri, gaz sensörleri vs.) istifade edilir. Toplanan verilerin analiz edilmesi, sıradışılıkların tespit edilmesi için yazılımlar ve algoritmalar söz konusu gözetim/denetim sürecine katkı sunar. Uzaktan izleme ile elde edilen verilerin bir merkezden yönetilmesi ile mekân, alan üzerindeki kontrol sağlanmış olur.

Gözetimin mekansallaşması, güvenlik ve asayiş perspektifinden bakıldığında büyük avantajlar içerir. Örneğin, hırsızlık, terörizm, yangın ya da diğer acil durumlar gibi tehdit ve tehlikelerin daha hızlı tespit edilmesi ve müdahale edilmesini kolaylaştırır. Ayrıca, trafik yönetimi, şehir planlaması ve diğer alanlarda veri ve analize dayalı daha etkin ve fonksiyonel kararlar alınmasını olanaklı kılar.

Bu tür teknolojik gözetim aygıtlarına dayalı site yaşamı, bir bakıma, modernliğin güven ve konformizmi önceleyen ideolojik mottosu için en uygun modeli örneklemektedir denebilir. Zira mekânın gözetimselleşmesi, güvenlik ve tehlike yönetimi açısından önemli avantajlar sunmaktadır. Ne var ki, bu teknolojilerin kullanılması, kişisel gizlilik ve etik sorunları da beraberinde getirmektedir. Bu yüzden hukuk ve etik standartlara uygun bir gözetimsel mekân tanzimi büyük önem taşımaktadır.

Öz olarak ifade etmek gerekirse, güvenli siteler, dijital kameralar, güvenlikçiler ve komşuluk gözetimine dayalı uygulamalar sayesinde yabancı, sakıncalı ya da dışarılıklı olanı mekândan uzak tutmaya hizmet ederler. Mekân, böylelikle risk ve tehlike algısından uzak, steril ve korunaklı bir boyut kazanmış olur. Modernitenin güvenlik ve riskten uzak yaşam tasarımı, böylelikle, mekân ve kentsel alanların etkili bir gözetim ağı içerisine alınması ile gerçekleşmiş olur. Kameralar ve dijital aygıtlar sayesinde yabancı ve tekinsiz olanın taşıdığı risk ve korku böylelikle bertaraf edilir. Mekânın gözetimsel bir hüviyet kazanması, aynı zamanda, güvenlikçi siyasalar üzerinden yeni bir mekân/alan tanzimine de işaret eder.

9. Sonuç Yerine

Teknolojik gelişmeler ile birlikte gözetim pratikleri hem çeşitlenmiş hem de etki ve yayılım sığıları genişlemiştir. Öyleki bireylerin gündelik yaşamlarındaki pek çok eylem kayıt altına alınarak gözetimin bir nesnesi haline gelmektedir. Söz gelimi, toplu taşıma araçlarında kullanılan manyetik kartlar, şehir meydanlarına kurulan mobeseler, seyahat sırasında beyan edilen özel bilgiler, çalışma yaşamında işverenlerin işçileri denetlemek için kullandıkları

casus yazılımlar, internette serf yaparken bırakılan elektronik iz ve işaretler vs. gündelik yaşamı çepeçevre kuşatmış gibidir. Teknolojinin gelişmesiyle birlikte gözetim pratikleri daha etkin, yaygın, daha sistematik olarak varlığını sürdürmeye başlamıştır.

Aslında gözetim pratiklerinin çeşitlenmesi, yaygınlaşması ve nüfuz alanlarını artırmakta oluşları, devletlere ve toplum üzerinde kontrol kurmak isteyen iktidar çevrelerine büyük bir imkân sunmaktadır. Birey ve toplumsal kesimlerin gözetim üzerinden kontrol altında tutulması, sınır ihlallerinin önüne geçilmesi, toplumsal düzen ve uyumun tesis edilmesi, sosyal kargaşa ve kaotik durumların önünün alınması ve toplumsal sürecin sevk ve idare edilmesinde sayısız yararlar sunmaktadır. Bu yüzdendir ki tarih boyunca geleneksel gözetim her daim canlı ve varlığını sürdürmeye dönük işlevler gördüğü gibi günümüzde de teknik altyapısı güçlenen gözetim pratikleri daha etkin ve sofistike bir görünüm kazanarak varlığını ve önemini olanca ağırlığı ile sürdürmektedir. Güven ve denetim ethosuna içkin işleyen geleneksel gözetime karşın modern gözetimde görünürlük, ifşa, teşhir, gönüllü rıza, mahremiyet paylaşımı, katılımcılık vs. başat unsurları oluşturmaktadır. Örneğin sosyal medya üzerinden realize olan gözetimde, kişisel verilerin farklı kesimlerce takip edilmesi, izlenmesi ve kayıtlarının tutulması ve veri stokları oluşturulması mümkün olmaktadır. Bu realite, gözetimin gündelik yaşamın çoklu denetim aksı etrafında reorganize olması gibi bir duruma da kaynaklık etmektedir. Bir başka ifade ile gündelik yaşam sadece tek yönlü panoptikon aygıtları üzerinden değil aynı zamanda çok yönlü gözetim pratiklerine alan açan sinoptikon ve omniptikon türü gözetim ile çift yönlü işlemekte, aynı zamanda ortalama bireyin bir gözetim enstrümanı haline gelmesine de alan açılmaktadır.

İletişim alanındaki tekno-gelişmeler, bireyler/gruplar arasındaki bilgi alışverişini ve iletişim kurma potansiyelini en üst seviyeye çıkarmıştır. Birbirinden farklı sosyal medya ortamları (örn. Facebook, Twitter, Myspace, LinkedIn, Youtube, Instagram, Blogger, Wordpress vs. gibi sosyal ağlar) sayesinde insanlar gündelik yaşamlarındaki pek çok bilgi, görsel ve etkinliği paylaşmakta, çok şeyden haberdar olmakta ve diğer insanları haberdar kılmaktadırlar. Söz konusu mecralar, bireylere iletişimde eşitlik ve demokratik temsil imkânı sunmakla birlikte bir baskı, tahakküm ve ıslah mekanizması olarak da kullanılabilmektedirler.

Teknolojik devrimlerin gücü ve etkinliği arttıkça gözetim pratiklerinin gündelik yaşamı kontrol altına alma ve dönüştürme gücü de o denli artmaktadır. Gözetim pratikleri sayesinde iktidarın birey ve toplum üzerindeki nüfuzu ve etkinlik alanı genişlemekte; disipline etme, denetim altına alma, ıslah etme, makbul vatandaş yetiştirme ve toplumsal düzeni ve kaynaşmayı sağlama gibi fonksiyonları da optimal düzeyde gerçekleşmektedir.

Ne var ki, internetin ve sosyal ağların etkin hale gelmesi ile iktidarın birey/kitle üzerindeki kontrolü kimi istenmeyen noktalara doğru evrilmeye başlamış, hem devletin hem de şirket ya da sivil iktidar mercilerinin bireysel hak ve özgürlükler üzerindeki yıkıcı tesirleri daha bir görünür hale gelmiştir. Bir başka ifade ile sosyal medyada hatırı sayılır kişisel hak ve mahremiyet ihlallerinin yaşanıyor olmasına ek olarak bireysel özgürlük ve demokratik haklara ilişkin ihlaller de bir o kadar artmaktadır. Dolayısıyla sosyal medya bir yandan kişisel temsil ve bireysel görünürlük çabaları için elverişli bir platform olarak öne çıkarken öte yandan şirketler, devlet ve de siyasi/kültürel ve iktisadi güç organlarının gölgesi altında kısıtlı/sınırlı bir alan oluşturulmakta ve bireyler söz konusu iktidar mercilerinin gönüllü katılımcıları ve cari düzenin yeniden üretilmesinin neferleri olarak kendilerini bulmaktadırlar.

KAYNAKLAR

- Anderson, R. J. (2001), "Security Engineering: A Guide to Building Dependable Distributed Systems", John Wiley&Sons, Cambridge,. U.S.A.
- Aytaç, Ömer, Musa Öztürk (2023), "Gözetim, Kentsel Mekân ve Alan Denetimi", *Şehir, Toplum ve Kimlik* (Ed. Musa Öztürk) Ankara: Bem-Bir-Sen ve Adamor Yayıncılık
- Bauman, Z., T. May (2021), *Sosyolojik Düşünmek*, 24. Basım, Çev. A.Emre Pilgir, 24. Basım, İstanbul: Ayrıntı Yayınları
- Castells, M. (2006). *Enformasyon çağı: Ekonomi, toplum ve kültür ikinci cilt – kimliğin gücü* (Çev. E. Kılıç). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları
- Dolgun, U. (2005), "Çalışma Yaşamında Gözetim", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, Sayı 49
- Dolgun, U. (2008), *Şeffaf hapishane yahut gözetim toplumu. küreselleşen dünyada gözetim, toplumsal denetim ve iktidar ilişkileri*, İstanbul: Ötüken Yayınları
- Giddens, A. (2005), *Sosyoloji*, Haz. Cemal Güzel, Ankara: Ayraç Yayınevi
- Giddens, A. (2008), *Ulus Devlet ve Şiddet*, çev. C. Atay, İstanbul: Kalkeden Yayınları
- Hintz, Arne, Lina Dencik, Karin Wahl-Jorgensen (2017), "Digital Citizenship and Surveillance| Digital Citizenship and Surveillance Society", *IJOC International Journal of Communication*, Vol 11
- Karakehya, Hakan (2009), "Gözetim Ve Suçla Mücadele: Gözetimin Tarihi Gelişimi İle Yakın Dönemde Gerçekleştirilen Hukuki Düzenleme ve Uygulamalar Bağlamında Bir Değerlendirme", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 58, 2, ss: 319-357.
- Kula, M. (2017), *Elektronik Kelepçeyle 90 Metrekarede Yaşam*, www.aa.com.tr. Erişim tarihi 08.08.2017
- Lyon, David (1997), *Elektronik Göz-Gözetim Toplumunun Yükselişi*, İstanbul: Sarmal Yay.
- Marx, G. T. (1988), *Undercover. police surveillance in america*. Berkeley: University of California Press
- Marx, G. T. (2005). *Surveillance and society*. In Ritzer, G. (Ed.), *Encyclopedia of Social Theory*, Volume II (pp. 816-821). New York: Routledge.
- Matson, Laura, Steven Manson (2022?), "Mapping, Society and Technology" <https://open-lib-umn-edu./mapping/chater/8-surveillance...>
- Nellis, M. (2009), *Surveillance and confinement: explaining and understanding the experience of electronically monitored curfews*, *European Journal of Probation*, Volume: 1, No:1
- Sucu, İpek (2011), "Gözetim Toplumunun Karşı Ütopya Yüzü: İktidar Güçleri Ve Ötekiler", *Atatürk İletişim Dergisi*, 2, ss: 125-140.

Toktaş, Selma Arslantaş; BİNARK, Mutlu; Dikmen, ERGİN Şafak; FİDANER, Işık Barış; KÜZECİ, Elif ve Alkım ÖZAYGEN (2012), Türkiye’de Dijital Gözetim T.C. Kimlik Numarasından E-Kimlik Kartlarına Yurttaşın Sayısal Bedenlenişi, Alternatif Bilişim Derneği Yayınları, İstanbul.

Üçer, M. (2014), Enformasyon Toplumundan Gözetim Topluma Ev’in Kamusal’a Dönüşümü, Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (yayınlanmamış Y.Lisans Tezi), Mardin

www.surveillance-studies.net (2021), An introduction to the surveillance society, The Surveillance Studies Network, erişim tarihi 4.6.2021.